

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Гапоненко Дмитро Іванович

УДК 94(477) „17–19”

**Ніжинський Благовіщенський монастир:
історія, господарська і культурно-
просвітницька діяльність
(XVIII – початок XX ст.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Половець Володимир Михайлович,
доктор історичних наук, професор

Чернігів – 2010

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
Вступ	4
Розділ 1. Стан наукової розробки та джерельна база проблеми.....	9
1. 1. Історіографія	9
1. 2. Джерельна база.....	22
Розділ 2. Історія Ніжинського Благовіщенського монастиря.....	30
2. 1. Стефан Яворський і заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря.....	30
2. 2. Історія Благовіщенської обителі по смерті Стефана Яворського	48
2. 3. Відродження обителі у ХІХ ст. Архімандрит Віктор Черняєв.....	65
Розділ 3. Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря	89
3. 1. Загальна характеристика і основні шляхи формування монастирських володінь (середина ХVІІ – ХVІІІ ст.).....	89
3. 2. Основні напрямки господарської діяльності обителі.....	108
3. 3. Особливості монастирського господарства після секуляризаційної реформи 1786 р.....	126
Розділ 4. Культурно-просвітницька діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря.....	143
4. 1. Архітектурний ансамбль і внутрішнє оздоблення монастиря.....	143
4. 2. Монастир і бібліотека Стефана Яворського.....	161
Висновки	182
Додатки.....	187
Список використаних джерел та літератури.....	192

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Чернігівської обл. – Державний архів Чернігівської області

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського Національної академії наук України

НФ держархіву Чернігівської обл. – Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЧЕИ – Черниговские епархиальные известия

ВСТУП

Актуальність дослідження. У незалежній Україні продовжується процес становлення і розвитку релігійних інституцій та відновлення духовних практик, у зв'язку з чим значної уваги набувають особливості відродження української православної церкви. Дослідження релігійної спадщини України, як одного з основних елементів нашої історії, засвідчує, що нині залишається чимало нез'ясованих наукових проблем, пов'язаних з історією, господарською і культурно-просвітницькою діяльністю православних монастирів. За умов радянської атеїстичної політики утворення і функціонування монастирів подавалося в дусі безоглядного критицизму. Висвітлювалися переважно економічні аспекти їх діяльності та робився наголос на негативних сторонах чернечого життя.

Упродовж тривалого часу обителі залишалися вагомими чинниками релігійного, духовного, політичного і економічного розвитку суспільства, суттєво впливали на його науковий і культурний стан. Завдяки активній участі монастирів інтелектуальний потенціал Лівобережної України складався в основному з церковних діячів, які зробили значний внесок в економічне та культурне відродження країни.

Разом з тим стрімкий економічний розвиток і велика підтримка монастирів суспільством не завжди співпадали з прагненнями панівних верств населення, що в свою чергу призводило до негативних проявів, зокрема, до звуження їх прав, кризового стану в суспільно-політичному та економічному житті, і з часом проявилось у секуляризаційній реформі, проведеній Катериною II у 1786 р., підготовка якої розпочалася ще на початку XVIII ст. Наслідком таких дій царської влади стало закриття православних обителей, ліквідація їх економічної незалежності та позбавлення привілейованого стану церковних ієрархів. Ніжинський Благовіщенський монастир упродовж двох століть відігравав визначну роль в історичному розвитку як міста Ніжина, так і усієї Лівобережної

України, а широке коло напрямків його господарської і культурно-просвітницької діяльності потребувало глибокого наукового дослідження.

Об'єктом дослідження є Ніжинський Благовіщенський монастир як один з осередків релігійного, духовного, суспільно-економічного та культурного розвитку Лівобережної України XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є історія розвитку Ніжинської Благовіщенської обителі, її господарська та культурно-просвітницька діяльність у XVIII – початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період діяльності Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. Для більш повного розкриття певних аспектів історичного і господарського розвитку нижня хронологічна межа іноді зміщується до середини XVII ст.

Метою дослідження є комплексна характеристика історичного, господарського та культурно-просвітницького розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря.

Основні завдання дослідження:

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури, визначити інформаційну насиченість джерел і з'ясувати ступінь висвітлення теми;
- дослідити особливості утворення та історичного розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря;
- охарактеризувати основні шляхи формування майнової власності обителі;
- проаналізувати основні галузі монастирського господарства у другій половині XVII – XVIII ст. і їх зміни після секуляризаційної реформи 1786 р. та введення штатів;
- дослідити основні напрямки культурно-просвітницької діяльності обителі та вплив на ці процеси визначних церковних ієрархів.

Наукова новизна одержаних результатів:

- дисертація є першою роботою в українській історичній науці, присвяченою історії, господарській і культурно-просвітницькій діяльності

Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст.;

– на основі значної кількості документів і раніше маловідомих напрацювань дослідників, проаналізовано різні сторони діяльності Ніжинської Благовіщенської обителі;

– окреслено і охарактеризовано основні етапи історичного розвитку монастиря;

– висвітлено діяльність засновника монастиря митрополита Стефана Яворського і настоятелів та їх вплив на загальний розвиток обителі;

– проаналізовано основні шляхи формування монастирських володінь і їх зміни упродовж XVIII ст., спричинені законодавчою політикою царського і гетьманського урядів;

– розкриті основні види та напрямки господарської діяльності обителі як до секуляризаційної реформи 1786 р., так і після неї;

– визначені головні особливості її культурно-просвітницького розвитку.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, системності та ін. Принцип історизму дозволив комплексно вивчити історію Ніжинського Благовіщенського монастиря упродовж означеного періоду, дослідити його господарську і культурно-просвітницьку діяльність. Принцип об'єктивності забезпечив неупереджений підхід до аналізу історичних джерел, історіографічного осмислення і оцінок порушених науковцями проблем, зокрема, висвітлення особливостей історичного розвитку і впливу державної політики у церковній сфері на особливості діяльності монастиря у різних галузях господарства і культури. Використання принципу системності дозволило характеризувати виклад подій у їх розвитку, логічній послідовності та виявити особливості, що не були характерними для більшості монастирів Лівобережної України. Принцип багатофакторності забезпечив урахування різних чинників, що впливали на розвиток обителі як до секуляризаційної реформи, так і після неї.

Для вирішення поставлених мети і завдань використано низку загальнонаукових **методів**. Метод системного підходу та його інструментарій (структурний, функціональний, структурно-функціональний аналіз) дозволили розглядати діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря як цілісну систему, що складалася з взаємопов'язаних між собою елементів, котрі становили її структуру і виконували відповідні функції. Аналітико-синтетичний метод, а також метод конкретного історичного аналізу застосовувались при вивченні та обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків, що дозволили всебічно висвітлити стан опрацювання проблем історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря. Застосування діахронічного методу (періодизації) допомогло провести дослідження у межах визначених історичних періодів. Проблемно-історичний метод застосовувався при викладенні історичного матеріалу в хронологічній послідовності, метод періодизації – при виокремленні етапів розвитку монастиря, історико-статистичний – при обробці цифрових даних. Роботу побудовано на принципах методологічного плюралізму в єдності всіх його основних компонентів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть використовуватися в лекційних курсах з історії України, релігієзнавства, історії рідного краю, історії церкви, історії вітчизняної культури та культурології, українознавства та історії української архітектури.

Наукова апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки роботи обговорювалися на IV Міжнародній науковій конференції „Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі” (Ніжин, грудень – 2008 р.); на X, XI і XII Наукових конференціях молодих вчених та студентів (Чернігів, квітень – 2007 р., квітень – 2008 р., квітень – 2009 р.);

на VII Костомарівських читаннях до 170-річчя від дня народження В. В. Тарновського (Чернігів-Качанівка, квітень – 2008 р.); науково-методичному семінарі „Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції” (Чернігів, 2007 р.).

Публікації. Результати наукових пошуків викладено у шести публікаціях автора, з них п'ять статей у фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України:

1. Гапоненко Д. Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – XIX ст.) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 44 – 49.

2. Гапоненко Д. Стефан Яворський і заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря / Д. Гапоненко // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – С. 115 – 122.

3. Гапоненко Д. Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 54 – 58.

4. Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир: культурно-просвітницька діяльність (XVIII – XIX ст.) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 38 – 43.

5. Гапоненко Д. Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря. Архімандрит В. Черняєв (1803 – 1823) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 25 – 28.

6. Гапоненко Д. Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.) / Д. Гапоненко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 51. – С. 32 – 38.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (які, в свою чергу, поділяються на десять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (300 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 223 стр.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

1. 1. Історіографія

Аналіз наукової літератури засвідчив, що обрана автором тема не була об'єктом окремого комплексного дослідження. До деяких питань історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря неодноразово зверталися різні дослідники, проте їх праці характеризувалися однобічністю і мали здебільшого описовий стиль викладу матеріалу, саме тому залишається необхідність у сучасному дослідженні та осмисленні значення православних обителів в історії України. У вивченні означеного кола питань дисертаційної теми можна виділити три основні етапи: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (кінець 20-х – середина 80-х рр. XX ст.) і новітній (з кінця 80-х рр. XX ст.).

Наукова розробка вказаної теми почалася з першої чверті XIX ст., коли в м. Ніжині жив І. Чернов, який дослідив і опублікував у своїй праці „Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря” [298] значний масив монастирських документів, пов'язаних із заснуванням обителі, зокрема: грамоти царя Петра I, митрополитів Іосафа Кроковського і Стефана Яворського, а також листи, записки і звернення преосвященного. Разом з тим автор практично не зупинявся на аналізі змісту використаних матеріалів, а лише обмежився поданням їхнього тексту.

Подібною розвідкою з історії обителі була рукописна праця С. Гульєма „Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом” [124]. Її особливість полягає в тому, що автор, як і у вищезазначеній праці, наводить у повному обсязі значну кількість документального матеріалу, проте, так само без належного його аналізу.

Особливу увагу привертають дві статті під назвою „Нежинский

мужской монастырь” [266], опубліковані у часопису „Черниговские епархиальные известия”. Вони представляють собою своєрідне синтетичне дослідження, в якому зроблено спробу довести спадковість між Ветхоріздвяним і Благовіщенським монастирями і охарактеризовано роль у цьому процесі митрополита Стефана Яворського. Разом з тим у вказаній праці зовсім не висвітлюється питання походження кількох назв обителі, а використання незначної кількості гетьманських універсалів на право власності, у яких згадуються імена настоятелів, не дає повного уявлення стосовно їх діяльності і формування монастирських угідь.

Однією із перших спроб більш повного і глибокого дослідження історії Ніжинського Благовіщенського монастиря була праця ніжинського священника П. Огієвського, назва якої не збереглася. Однак, за свідченням А. Хойнацького, пізніше її відредагував, доповнив і опублікував у „Черниговских епархиальных известиях” професор Чернігівської духовної семінарії Л. Белоусович під назвою: „Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы [236]. Перш за все слід відмітити, що до роботи залучено різноманітні фактичні дані. Одночасно автор, намагаючись з'ясувати широке коло таких питань, як заснування монастиря, формування його угідь, історію розвитку і опис архітектурного ансамблю, розглядав їх поверхово, не зупиняючись на аналізі використаних документів. Окрім того, в праці Л. Белоусовича повністю відсутня інформація про діяльність більшості настоятелів обителі, що значно обмежує важливість даної роботи.

У той же час почали з'являтися перші праці історико-краєзнавчої спрямованості. Зокрема, проблеми церковної історії та монастирського розвитку на Чернігівщині дослідив архієпископ Філарет (Гумілевський). У багатотомному виданні „Историко-статистическое описание Черниговской епархии” [287] він, приділяючи значну увагу історичним та економічним описам міст і сіл Лівобережної України, особливо відзначив монастирі Чернігівської єпархії, у тому числі і Ніжинський Благовіщенський,

характеристика якого розміщена у третьому томі праці автора. Однак слід зазначити, що Філарет окремого вивчення історичного розвитку і діяльності обителі не проводив, зібравши у цільне дослідження статті, опубліковані Л. Белоусовичем.

З подальшим проявом інтересу до церковної минушини Лівобережної України збільшилася і кількість матеріалів з історії монастиря. Своєрідним підсумком усіх попередніх робіт дожовтневого періоду, що стосувалися дослідження різних аспектів діяльності монастиря стала праця ніжинського протоієрея А. Хойнацького „Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого „Назарет Богородичен” и его положение в настоящее время” [290]. Початково вона була надрукована по частинах у кількох номерах часопису „Черниговские епархиальные известия” у 1882 – 1883 рр. і лише у 1906 р. побачила світ як окреме монографічне дослідження під назвою: „Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря” [294]. Незважаючи на досить широке коло питань, які намагалися охопити його попередники, дослідження А. Хойнацького залишається єдиним доробком, в якому автор зробив спробу комплексно висвітлити різні сторони історичного розвитку і діяльності обителі. На відміну від більш ранніх робіт, він надав своїй праці чіткого структурного вигляду, розділивши її на окремі параграфи, які охоплювали період від заснування обителі до початку діяльності архімандрита Г. Лукашевича (1878). Загалом автор, підіймаючи такі проблеми як історіографічний опис досліджень, присвячених темі, історичний розвиток Ніжинського Благовіщенського монастиря, побудований на основі характеристики діяльності його засновника і архімандритів, окремо не розглянув основні напрямки господарської діяльності обителі і механізми його управління.

Серед незначної кількості матеріалу про дослідження історії монастиря наприкінці XIX – початку XX ст. заслуговують на увагу такі праці, як „Город Нежин в начале XIX в. по описанию московских

путешественников” М. Бережкова [237] та „Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории” [257], де автори наводять факти з біографії Стефана Яворського, обставини заснування обителі та характеризують її стан на початку XIX ст.

Широке коло питань дисертаційного дослідження вимагало вивчення не тільки спеціальних праць з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря, але й літератури, що мала безпосереднє відношення до окремих напрямків його діяльності. У такому контексті, перш за все, слід зазначити розвідки істориків, що розкривають особливості формування монастирського господарства і його напрямків, зокрема, праці О. Лазаревського „Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783)” [261] і М. Василенка „Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв.” [239], у яких історики на основі законодавчої бази досліджували ставлення українських гетьманів до монастирських володінь унаслідок подій 1648 – 1657 рр., нові шляхи їх придбання і розширення, а також заходи гетьманської адміністрації і царського уряду щодо поступового обмеження прав обителів на нерухоме майно. Проте історики подавали інформацію у загальнодержавному контексті, що значно обмежувало можливості її використання.

Разом з поступовим збільшенням інтересу до вивчення регіону, почали з’являтися перші дослідження історико-краєзнавчого характеру. У контексті зазначеного важливе значення має „Черниговского наместничества топографическое описание” О. Шафонського [126], у якій автор проаналізував основні напрямки соціально-економічного розвитку Чернігівського намісництва, використавши для цього ґрунтовний статистичний матеріал. Разом з тим у відношенні Ніжинського Благовіщенського монастиря, О. Шафонський не наводить відомостей про його культурно-просвітницьку діяльність.

Особливу увагу належить приділити працям, що містять важливий

матеріал з життя і діяльності видатних осіб, які мали відношення до обителі і до її засновника Стефана Яворського. Перш за все, варто назвати дослідження істориків В. Аскоченського, М. Устрялова, І. Чистовича, П. Пекарського, Ф. Терновського, М. Тихонравова і С. Маслова [235, 286, 299, 269 – 270, 283 – 284, 264]. Усі зазначені роботи, не дивлячись на досить різноманітне спрямування, так чи інакше стосувалися діяльності Стефана Яворського у різні періоди його життя. Їх цінність полягає у тому, що, окрім біографічних даних, у них опублікована значна кількість документів митрополита, серед яких можна виділити листи, звернення, проповіді тощо. Окремо розглядається діяльність преосвященного як письменника і оратора, її критика сучасниками і вплив на подальшу долю високого церковного ієрарха. У даному контексті особливою повнотою відрізняється робота Ф. Терновського „Митрополит Стефан Яворский”. Окрім того, короткі нариси життєвого шляху митрополита, розміщені у статтях періодичних видань „Христианское чтение” і „Черниговские епархиальные известия” [275, 281], а також на сторінках словника російських письменників, складеного Євгенієм Болховітіним [280]. Усі зазначені дослідники здебільшого позитивно характеризують постать митрополита і для доведення власної точки зору часто звертаються до його противників у сфері церковного реформування, які, не дивлячись на неприязне ставлення, поважали його за надзвичайну талановитість і високу освіченість. Разом з тим практично усі історики оминали питання заснування Благовіщенського монастиря і особливості відносин Стефана Яворського з Петром I з цього приводу.

Важлива біографічна інформація про настоятелів і визначних ієрархів, які мали відношення до життя і діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря міститься на сторінках „Русского биографического словаря” [274]. До цієї ж групи досліджень слід віднести цілий ряд праць церковних служителів Ніжина і Чернігова – А. Хойнацького, Серапіона (Маєвського), Ф. Васютинського та загальні

статті у періодичних виданнях [289, 291 – 293, 279, 240, 234]. Особливістю зазначених праць було те, що вони склалися у вигляді релігійних повчань і проповідей на основі біографічних даних померлих осіб із широким залученням текстів церковних письменників, що значно обмежило висвітлення життєвого шляху і зумовило вибірковий підхід авторів до певних етапів життя визначних осіб.

Окремо можна виділити розвідку І. Кулжинського [258], присвячену життю і діяльності святителя Михайла Грецького, а також легендарним переказам, що поширювалися серед місцевого населення після його смерті.

До питань з історії бібліотеки Стефана Яворського зверталися В. Іконников і С. Маслов [255, 264], хоча у праці першого інформація обмежена зовсім незначною кількістю фактів. Щодо дослідження другого, то автор на базі значного масиву документів Ніжинського Благовіщенського монастиря першої половини XVIII ст. дослідив особливості формування бібліотеки митрополита, його ставлення до неї, окреслив умови передання зібрання до Ніжина і заходи Синоду стосовно її вилучення і переведення до Харківського колегіуму. Окрім того, С. Маслов на основі каталогів склав детальний опис бібліотеки, розділивши книги за змістовним принципом, однак у цій праці повністю відсутні такі бібліографічні дані, як місце і час виготовлення книг, а також їх доля упродовж другої половини XVIII – XIX ст.

Таким чином, вивчення праць істориків дореволюційного періоду показало, що вони, за незначними винятками, історію і діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря окремо не виділяли, а здебільшого досліджували її в загально-історичному процесі, і лише окремі автори зверталися до церковної старовини у XIX – початку XX ст., зробивши спробу комплексно розглянути історію і діяльність монастиря. Використовуючи у своїх розвідках широке коло джерельного матеріалу, вони започаткували вивчення окремих напрямків історії монастиря, зокрема: особливості заснування обителі у центрі м. Ніжина і роль у цьому

процесі братів Яворських, проведення своєрідної паралелі спадкоємності від Ветхоріздвяного до Благовіщенського монастиря, поєднання особливостей формування їх нерухомої власності, будівництво і розвиток архітектурного ансамблю обителі упродовж XVIII – початку XIX ст. Проте, варто підкреслити, що у порівнянні з історичним розвитком і господарською діяльністю обителі, питанням культурно-просвітницького характеру дослідники приділяли значно меншу увагу, що суттєво обмежило характер наукових розвідок.

Аналіз досліджень другого періоду з історії української церкви та монастирського життя показав їх нерівномірність та упередженість, яка була зумовлена відповідними особливостями, що панували в історичній науці упродовж тривалого часу. Загалом дослідження історії релігії і церковних установ наприкінці другого десятиліття XX ст., якщо і не заборонялося, то і не мало належної уваги серед істориків, чому, безперечно, сприяла цілеспрямована антирелігійна кампанія радянського партійного керівництва. В означений період ще проводилися фрагментарні дослідження, однак уже з 30-х рр. XX ст. подібні розвідки фактично були заборонені. Існуючі публікації висвітлювали культові об'єкти лише як складову частину культури. Що стосувалося безпосередньо Ніжинського Благовіщенського монастиря, то окрім незначних енциклопедичних довідок і опису архітектури центрального собору за цей час конкретних досліджень не виявлено.

У зазначеному контексті на першочергову увагу заслуговує праця П. Федоренка „З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII – XVIII ст.” [127], у якій автор на основі значного джерельного матеріалу подав схему, за якою рекомендував досліджувати господарську діяльність монастирів у двох напрямках: горизонтальному (опис і вивчення господарства окремого монастиря) і вертикальному (по окремих галузях, що складала цілісну систему). Окрім того, у своєму дослідженні П. Федоренко прослідкував зміни у монастирському землеволодінні,

викликані подіями Української національної революції 1648 – 1657 рр. На прикладі Глухівського Петропавлівського монастиря охарактеризував ієрархію і механізми управління господарством, окреслив обов'язки і відповідальність найманих працівників. Велику увагу дослідник приділив опису умов і особливостей ведення різних напрямків промислового виробництва. Разом з тим автор, намагаючись з'ясувати загальний вплив на стан і розвиток монастирського господарства таких чинників, як особливості географічного положення вотчин (наявність річок, шляхів, віддаленість від обителі), склад населення (співвідношення між козаками і посполитими) і умов організації прибуткових статей, практично не вказував на дії монастирської адміністрації щодо його покращення.

Слід зазначити, що історія української церкви в цей період більше і плідніше розроблялася істориками в еміграції. Найвідоміші праці цих вчених останнім часом стали доступними в Україні, серед яких слід відмітити наукові праці І. Огієнка, написані у 20-х рр. ХХ ст., уперше видані в Україні лише на початку ХХІ ст. [268]. Історик приділив увагу питанням розвитку православ'я з часу його запровадження. Разом з тим його дослідження про особливості монастирського управління дали змогу порівняти їх з даними, наведеними П. Федоренком. Сюди ж слід віднести і багатотомну працю українського історика-емігранта І. Власновського, присвячену історії української православної церкви, яка побачила світ у 1957 р. і була перевидана за часів незалежної України [243]. У даному контексті важливе значення має третій том дослідження, присвячений особливостям проведення церковної реформи у ХVІІІ ст. У ньому автор подає матеріал у контексті діяльності київських митрополитів, у віданні яких Ніжинський Благовіщенський монастир знаходився до 1786 р.

Однак, не дивлячись на жорстку цензуру і обмежене коло питань, до яких могли звернутися історики за радянських часів, все ж таки були видані кілька праць загальноцерковного характеру „Церковь в истории России (IX в. – 1917)” і „История русской церкви” М. Нікольського [296,

267]. Зазначені роботи важливі у тому аспекті, що зачіпали широке коло питань історії релігійних інституцій України як складової частини Російської імперії. Характерною особливістю досліджень було те, що автори, розглядаючи церкву як частину держави і як механізм, що здійснював управління не тільки народними масами, а й економікою і дрібними промисловими об'єктами, не звертали уваги на такі важливі аспекти її діяльності, як просвітництво, книгодрукування, розвиток іконопису і архітектури тощо.

В означений період найбільшого поширення набули дослідження питань господарської діяльності, у тому числі і монастирів. За таких обставин, перш за все, необхідно звернутися до дослідження В. Дядиченка [253], у якому автор на основі суспільно-політичного становища Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. розглядав такі важливі питання економічного розвитку, як переробка сільськогосподарської продукції у найбільш важливих об'єктах промисловості – млинах і гуральнях. Історик чітко дослідив законодавчі механізми, за якими феодална верхівка суспільства і монастирські адміністрації отримували права на будівництво і використання означених промислових об'єктів, а також зазначив необхідні умови (природні ресурси, залежні селяни) для ведення господарства. Широке використання В. Дядиченком гетьманських універсалів на право власності монастирів дозволило йому зробити висновки стосовно шляхів формування нерухомої власності православних обителів. Разом з тим автор не наводить конкретні дані по окремих монастирях, що потребує додаткового уточнення наведених ним даних.

Продовжили розробку особливостей промислового виробництва у монастирських господарствах І. Гуржій, і Ф. Лось [256]. На основі вивчення загального стану сільськогосподарського та промислового виробництва в різних регіонах Лівобережної України автори дійшли висновку, що більшість промислових об'єктів належали козацькій старшині та монастирям, і одночасно зазначали, що упродовж XVII –

XVIII ст. саме Чернігівщина вважалася найбільш сприятливим регіоном для успішного ведення багатопрофільного господарства. З огляду на означену проблему варто відмітити працю В. Голобуцького „Економічна історія УРСР” [250], в якій дослідник звернувся до аналізу соціально-економічного становища регіону, не оминаючи при цьому характеристику монастирських господарств. Однак, розкриваючи особливості промислового виробництва у монастирських вотчинах, автори оминають питання розвитку сільського господарства.

Основним напрямкам сільськогосподарської діяльності монастирів і козацької старшини присвятив свою монографію В. Борисенко [238]. На основі документальних даних автор висвітлює такі напрямки господарської діяльності регіону, як землеробство, городництво, садівництво тваринництво тощо. Суттєво доповнив підняті проблеми господарської діяльності православних монастирів О. Гуржій [251]. Використавши у дослідженні значну кількість описових джерел, автор узагальнив основні процеси, що панували у феодальних господарствах Гетьманщини і здебільшого вони відповідали загальним рисам діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря в означеній сфері.

Певні зрушення в історичній науці намітилися за часів перебудови, підтвердженням чому слугувала стаття В. Степанкова, присвячена аграрній політиці Богдана Хмельницького [282], у якій автор зробив спробу повному осмислити ставлення до минулого православної церкви і особливо господарської діяльності як важливої і невід’ємної складової її розвитку у другій половині XVII ст. і дослідження О. Путро „Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века” [273].

Серед праць, які представляли інші напрямки досліджень з історії монастиря, варто вказати роботу М. Цапенка [295], присвячену церковному будівництву у Лівобережній Україні, хоча характеристика Ніжинського Благовіщенського собору тут більше нагадувала коротку енциклопедичну довідку, аніж вагоме дослідження.

Отже, упродовж семи десятиліть українська історіографія ґрунтувалася на стереотипах і схемах, вироблених в умовах радянського режиму. Вона була складовою пропагандистського апарату комуністичної партії, що мала вирішувати ідеологічні потреби. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. проводилися дискусії з висвітленням нових поглядів на розвиток суспільства і православної церкви як необхідної його складової, але фактичні зміни відбулися лише після проголошення суверенітету і незалежності України.

Третій період розвитку історичної науки розпочався з проголошенням незалежності України і упродовж кількох перших років характеризувався суттєвим переосмисленням усталених поглядів на релігійне минуле, що відкрило новий сучасний науковий підхід до історії православної церкви загалом і монастирів зокрема. Відкриття архівів духовних консисторій дало можливість українським ученим більш глибоко зайнятися недосліджуваними раніше проблемами. Завдяки залученню до наукового обігу великої кількості джерел з'явилися нові напрямки наукових розвідок. До питань архітектурного стилю козацького бароко і його трактування різними вченими зверталися В. Вечерський у статті „До питання про Національний стиль в архітектурі України XVII – XVIII ст.” [241] і Г. Логвин – „Архітектура Українського бароко” [262], у яких автори дослідили основні прийоми і особливості монументального будівництва часів Гетьманщини. Разом з тим їхні погляди суттєво різнилися. Якщо В. Вечерський намагався заперечувати термін „українське бароко”, то Г. Логвин включав до цього поняття практично всю архітектурну спадщину XVII – XVIII ст.

Новий погляд на життя і діяльність митрополита Стефана Яворського зроблено у праці „Історія Києво-Могилянської академії” З. Хижняк і В. Маньківського [288]. Зокрема, дослідники вбачали у заповіті про свої власні книги для Ніжинського Благовіщенського монастиря, бажання преосвященного створити у м. Ніжині духовний

центр – колегію.

На початку ХХІ ст. з'явився ряд дисертацій, в яких висвітлюються окремі сторони історії і діяльності монастирів Лівобережної України. Вагомим у цьому аспекті є дослідження В. Мордвінцева „Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у ХVІІІ ст.” [265]. Автор детально охарактеризував широке коло питань, пов'язаних з відновленням і розширенням монастирських володінь, шляхи їх придбання, особливості ведення господарства, а також умови, що призвели до секуляризації вотчин церковних феодалів. Комплексне дослідження окремого монастиря зробила І. Акименко у праці „Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.)” [232], у якій використана значна документальна база та дослідження істориків, починаючи з середини ХІХ ст., проаналізована історія і широке коло напрямків господарської і культурно-просвітницької діяльності обителі, встановлено її вплив на релігійний, духовний і історичний поступ не тільки м. Чернігова, а й усього Лівобережного регіону. Не менш важливою є праця О. Пивоваренко „Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст.” [271], в якій дослідниця висвітлює головні етапи і особливості ведення гурального і шинкового господарства феодалською верхівкою Лівобережної України.

З огляду на широке коло питань регіонального характеру, важливого значення набули дослідження місцевих істориків-краєзнавців. Перш за все, необхідно відмітити колективну працю В. Віроцького, А. Карнабіда і В. Киркевича „Монастирі та храми землі Сіверської” [242]. Базуючись на матеріалах місцевих архівних фондів, дослідники вивчали історію і діяльність найбільших православних монастирів Чернігівщини. Висновки авторів суттєво вплинули на розуміння ролі православних обителів не тільки у духовному і релігійному житті тогочасного суспільства, але і їх значення у культурному та політичному житті регіону. У даному контексті

значно поширилися спроби вивчення чернецтва [300], духовних адміністративних і освітніх закладів [272, 285], а також окремих монастирів Лівобережної України, зокрема Чернігівського Єлецького [297], Прилуцького Густинського Свято-Троїцького [252] і Київського Видубицького [285а].

Разом з тим за часів незалежної України з'явилися і перші наукові розвідки з історії м. Ніжина і Ніжинського Благовіщенського монастиря, як одного з найвизначніших осередків його релігійного життя. Так, питанням торгівлі присвячена праця В. Кулик „Торгівля у Ніжині у XIX ст.” [259], особливості місцевого іконопису вивчала С. Курач [260], архітектуру і бібліотеку обителі досліджували Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко, І. Мармиш, С. Зозуля і О. Морозов. [276 – 278, 263, 254]. Однак, не дивлячись на велику різноманітність, недоліком означених робіт було те, що автори здебільшого не використовували новий матеріал, а спиралися на вже відомі дослідження попередників.

Підсумовуючи зазначимо, що упродовж майже двохсот років питання історії розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря не залишалося поза увагою вчених. Проте всебічного комплексного вивчення, яке б дозволило створити повне уявлення про широке коло напрямків його діяльності, не відбулося. Аналіз розглянутої історичної літератури свідчить, що при висвітленні процесів, пов'язаних з історією і діяльністю православних обителів Лівобережної України, автори дуже рідко зверталися до певних аспектів розвитку окремих монастирів, а здебільшого розглядали їх у загально-історичному контексті.

1. 2. Джерельна база

В умовах становлення сучасної української історичної науки важливого значення набуває звернення до проблем, пов'язаних з православними обителями, для вивчення яких науковцям необхідний поглиблений і детальний аналіз широкого масиву джерел. Завданням дисертаційного дослідження стало комплексне вивчення історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря упродовж XVIII – початку XX ст. В історичній літературі з питань розвитку православних монастирів Лівобережної України особливістю джерельної бази залишалася її нерозробленість, що потребувало, з одного боку, залучення більшого обсягу практично всіх їх видів, а з іншого – суттєвого вдосконалення аналітичного і синтетичного вивчення останніх.

До найбільшої і однієї з найважливіших груп джерел, що мають першочергове значення для розкриття питань дисертаційного дослідження відносяться законодавчі акти, серед яких слід виділити універсали українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського і Данила Апостола, а також універсали ніжинських полковників Григорія Гуляницького, Івана Никифоровича і Петра Толстого [1 – 3, 6, 9 – 11, 13 – 14, 19, 23 – 24, 44, 49 – 50, 54 – 58, 60, 63, 74 – 75, 79, 92, 103]. Зазначені акти управителів Гетьманщини яскраво характеризують увагу керівників країни до справ і загального стану обителі та дозволяють встановити точні розміри і час надання монастирю у власність тих чи інших земельних володінь. Особливої уваги заслуговує один із документів І. Скоропадського, оскільки гетьман видав його на ім'я Благовіщенського собору ще до заснування при ньому архімандрії. Варто зазначити, що окремі з них у повному обсязі розміщені у додатках до праці М. Василенка „Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой

Малороссии” [201].

Не меншу вагу у даному контексті мають законодавчі документи російських державних установ, представлені грамотами царів Олексія Михайловича і Петра I, які свідчать про офіційне визнання владою Московської держави попередніх рішень української козацької старшини [7].

Починаючи з середини XIX ст., до наукового обігу було залучено значну кількість документального матеріалу, за допомогою якого стало можливим вивчення широкого кола питань, пов'язаних з історією і діяльністю православних монастирів Лівобережної України, у тому числі і Ніжинського Благовіщенського. Важливим у даному контексті є їх публікація у багатотомному виданні „Полное собрание законов Российской империи” [216 – 218]. Серед великої кількості законодавчих норм ціла низка постанов характеризувала особливості підготовки і проведення церковної реформи на початку XVIII ст., а також її логічне завершення, що знайшло свій прояв у секуляризації церковних володінь і ліквідації значної кількості монастирів. Разом з тим немало документів регулювали подальший розвиток усіх духовних осередків імперії упродовж XIX ст. Чимало з них розміщено в археографічному виданні під назвою „Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов” [200], зокрема у ньому широко розглядаються відносини української православної церкви і Гетьманського уряду наприкінці XVII ст. як з російськими правителями, так і Московським патріархатом.

До означеного виду джерел слід додати укази Синоду про зміни в управлінні монастиря [120, 163, 178], про нагородження і переведення архімандритів [149], а також про відібрання книг Стефана Яворського і монастирських коштів до Харківського колегіуму. Причому слід додати, що подібні розпорядження часто розміщалися на сторінках місцевих часописів: „Черниговские епархиальные известия”, “Вера и жизнь”, “Черниговские губернские ведомости”, “Записки Черниговского

статистического губернского комитета”, однак на долю матеріалів, що безпосередньо стосувалися Ніжинського Благовіщенського монастиря припадала зовсім незначна їх кількість [227]. Чимало таких розпоряджень і звернень до Синоду, що стосувалися долі бібліотечного зібрання митрополита Стефана Яворського розміщено у додатках до праці С. Маслова „Библиотека Стефана Яворского” [202, 210, 221]

Важливу увагу слід приділити указам Київської і Чернігівської консисторій про призначення, переведення і посвячення у сан різних духовних осіб і монастирських служителів [140, 144, 146 – 148], про звільнення церковнослужителів від загальнодержавних повинностей [155]. Разом з тим сюди ж варто віднести і рапорти монастирських архімандритів про отримання наказів і виконання розпоряджень духовного відомства [153, 166, 169, 173 – 177].

Наступну групу джерел становлять матеріали, у яких міститься інформацію про особливості діяльності монастирської адміністрації з питань розширення і упорядкування як нового, так і вже існуючого нерухомого майна – це купчі, дарчі, уступчі та обмінні листи [8, 12, 15, 17 – 18, 20 – 22, 25 – 26, 28 – 29, 31 – 38, 41 – 43, 45 – 46, 51, 53, 59, 61 – 62, 64 – 73, 76 – 78, 80, 82 – 83, 85 – 90, 94 – 96, 98 – 100, 102, 104 – 106, 109 – 115], надані настоятелям обителі від приватних осіб, що проживали у м. Ніжині, передмісті і навколишніх селах. В окрему підгрупу виділені духовні заповіти, які складали ще один важливий шлях формування монастирських вотчин і предметів церковного культу, у тому числі і засновника обителі митрополита Стефана Яворського [4 – 5, 16, 30, 39 – 40, 48, 84, 97, 101, 203 – 204], У значно меншій кількості представлена судова документація [45, 91], що врегульовувала спірні питання, пов’язані як з земельними ділянками, так і об’єктами промислового виробництва.

Продовжуючи характеристику означеного виду джерел, слід зазначити, що до роботи залучені матеріали, які значно доповнюють розкриття питань господарської діяльності монастиря. До них слід

віднести два заставні записи [81, 93], які дають можливість розглянути Ніжинський Благовіщенський монастир у розрізі фінансового підприємництва, перелік дворів і пляців*, придбаних Стефаном Яворським у центрі м. Ніжина для будівництва Благовіщенського собору [52], сповідальний розпис церков відомства монастиря за 1769 р. [107], де містяться дані про склад населення всіх станів, яке проживало у монастирських вотчинах, а також геометричний план земель, залишених за обителлю після секуляризації її володінь [116]. Важлива інформація міститься у виданні „Труды Черниговской губернской архивной комиссии” [226], у якому наголошується на господарській і торгівельній діяльності обителі, а також наводяться дані про кількість монастирських селян. Наступну підгрупу складають документи, що містять важливу інформацію про господарське і економічне становище монастиря після реформи 1786 р. Це в основному відомості про надходження і використання адміністрацією окладної штатної суми з Ніжинського повітового казначейства на утримання обителі та інші позаштатні прибутково-витратні статті [145, 156, 172], листування з приводу з’ясування приналежності окремих земельних ділянок до монастиря [195], пояснення неправомірних дій скарбника [180] та справи, пов’язані з видачею свідоцтв на право оренди ренських погребів під торгівельними лавками [184 – 189, 191 – 194]. Заслуговують на увагу матеріали, що мають відношення до історії монастиря за радянських часів. У них міститься незначна, проте дуже важлива інформація про храми обителі станом на 1921 р. та особливості їх передачі до Благовіщенської української парафіяльної ради при Ніжинському чоловічому монастирі та російській громаді [196 – 197], а також детальний опис господарства Ветхоріздвяної обителі [198 – 199].

В цілому матеріали означеної групи джерел можна умовно поділити на чотири групи. До першої належать акти, які видавалися на ім'я

* Пляц – місце, майдан, поле.

монастиря Різдва Пресвятої Богородиці впродовж 1653 – 1715 рр., відповідно до складу другої – входять документи, що стосуються будівництва, розвитку і діяльності Благовіщенської обителі з часу її заснування до 1786 р., третя – представлена джерелами, що характеризують зміни у господарському житті монастиря, які відбулися внаслідок секуляризаційної реформи 1786 р. і четверта – містить інформацію про становище обителі після Української Національної Революції (1917 – 1921 рр.). Певною особливістю окремих документів є те, що вони представлені як в оригіналах, так і у більш пізніх копіях, зроблених для Ніжинської міської ратуші, причому основний зміст багатьох з них ідентичний, що дозволяє зайвий раз переконатися у їх достовірності.

Заслуговує на увагу досить велика, і, що найголовніше, надзвичайно змістовна група діловодних документів. Перш за все, сюди слід віднести послужні списки настоятелів Ніжинського Благовіщенського монастиря і відомості про якісний і кількісний склад братії [118, 121 – 123, 138, 151 – 152, 154, 157 – 161, 167 – 168].

Важливе значення мають матеріали про стан і відновлення обителі після пожежі 1797 р., особливості розбудови архітектурного ансамблю на початку XIX ст., заходи керівництва щодо подальшого утримання церков і приміщень, а також вирішення спірних питань, що виникали між підрядниками і монастирською адміністрацією [141 – 143, 162, 165, 170 – 171, 179]. Сюди ж слід віднести незначні за кількістю, але важливі за змістом джерела з питань ремонту і планів реконструкції Ніжинського Благовіщенського монастиря кінця XIX – початку XX ст. [181 – 183]. Означені матеріали представляють неабияку цінність не тільки через те, що містять результати огляду приміщень монастиря губернськими архітекторами і фіксують рекомендації щодо їх експлуатації і відновлення, але й подають детальний план усього архітектурного ансамблю Благовіщенської обителі і Георгіївської церкви монастиря Різдва Пресвятої

Богородиці, що надзвичайно важливо з огляду на те, що остання до нашого часу не збереглася.

Значно доповнили відомості з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря у другій половині XVII – XVIII ст. описово-статистичні матеріали: „Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния” і „Описи лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст” [212, 214]. Вони містять цінну інформацію про особливості ведення обителями різних напрямків сільського господарства і промислового виробництва, а також дані про загальний стан досліджуваного монастиря в середині XIX ст. Разом з тим у розкритті питань культурно-просвітницької діяльності використано детальні описи церковного і монастирського майна у XVIII ст. [108, 119] та його перелік станом на 1921 р.

Для висвітлення окремих аспектів дисертаційної теми, залучено епістолярій і духовні проповіді митрополита Стефана Яворського, завдяки чому можна чітко прослідкувати особливості його діяльності під час будівництва і перших років існування Ніжинського Благовіщенського монастиря, відносини з іншими церковними ієрархами і особисті настрої преосвященного за часів перебування на чолі російської православної церкви [213, 215, 219 – 220, 225].

Про діяльність монастирських настоятелів повідомляють календарі-довідники, в яких наводяться дані про склад Ніжинського братства Божої Матері усіх скорботних радості. Іншою особливістю означених видань стала характеристика особливостей сільського господарства і промисловості в цілому по регіону [206 – 207].

Значним доповненням до вивчення історії Ніжинського Благовіщенського монастиря стали речові джерела, що зберігаються як матеріально, так і в описах. Серед них заслуговують на увагу архітектурні ансамблі Благовіщенського і Ветхоріздвяного монастирів – Благовіщенський і Георгіївський собори; церкви Св. Петра і Павла, Різдва

Пресвятої Богородиці, Іоана Предтечі (надбрамна); дзвіниці, келії настоятелів і ченців, трапезні, святі ворота, торгівельні лавки і різні за призначенням господарські приміщення. Важливе значення мають описи внутрішнього оздоблення приміщень обителі, іконостасів, предметів церковного культу, особистих культових речей духовенства (митри, панагії, дикирії, трикирії, хрести), старовинних напрестольних євангелій, монастирської бібліотеки тощо. Зазначені матеріальні джерела являють значну цінність ще й тому, що більшість з них виготовлені за наказом Стефана Яворського, або безпосередньо належали митрополиту і були подаровані обителі. Важливим джерелом щодо вивчення монастирського комплексу залишаються матеріали про іконографію та архітектуру.

Отже, історіографію визначеної проблеми можна поділити на три великі етапи (дореволюційний, радянський, новітній), кожний з яких має свої особливості, переваги і недоліки. Формування і становлення наукової думки розпочалося у середині XIX ст., коли перші науковці окреслили основні напрямки дослідження православної церкви і її інституцій. Наступний етап за радянських часів спочатку продовжив надбання попередників, однак, починаючи з 30-х рр. XX ст., відбувся практично повний занепад історичних досліджень, пов'язаних з особливостями політики партійного керівництва у духовному і релігійному житті суспільства. Більшість істориків зверталися в основному до загальних соціально-економічних і культурних проблем. Церковна і монастирська історія майже не вивчалася навіть у поширених на той час дослідженнях з господарсько-промислового розвитку. Незначний відступ від усталених стереотипів відбувся наприкінці 80-х рр. XX ст., однак остаточно нові тенденції в історичній науці відбулися лише з проголошенням незалежності України. Відкриття доступу до архівів духовних установ Лівобережної України суттєво розширило коло досліджень істориків, значного поширення набуло вивчення вузьких тем краснавчого характеру. Однак, незважаючи на наявність певної кількості історичних досліджень,

присвячених історії та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст., в цілому проблема його господарського та культурно-просвітницького розвитку залишалася практично невивченою і потребувала комплексного дослідження та переосмислення в умовах національного та культурного відродження сучасної України.

Джерельна база дисертаційного дослідження з історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. репрезентативна. Вона представлена документами і матеріалами фондів як архівних, так і бібліотечних установ Києва, Чернігова і Ніжина, переважна більшість яких маловідома або вперше залучена до наукового обігу. Серед означених джерел можна виділити такі їх види, як законодавчі акти – універсали українських гетьманів і козацької старшини; документи Російських державних установ – грамоти московських царів і укази Синоду. Постанови органів духовного відомства – укази Київської і Чернігівської консисторій. Документи, що характеризують стан монастирського господарства – купчі, обмінні, дарчі, заставні листи і духовні заповіти приватних осіб. У значно меншій кількості наявні судово-слідчі матеріали. Разом з тим у роботі використана діловодна документація, описово-статистичні джерела і епістолярна спадщина митрополита Стефана Яворського. Для більш повного розкриття окремих питань дослідження залучено речові джерела – архітектурні ансамблі Благовіщенського і Ветхоріздвяного монастирів, предмети внутрішнього оздоблення храмів і церковного культу тощо. Використання у дисертації достатніх за обсягом і достовірних за змістом документів і матеріалів, дозволило реалізувати поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

2. 1. Стефан Яворський і заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря

Історія міста Ніжина, що на Чернігівщині, багата на імена видатних церковних діячів, серед них і брати Яворські: митрополит Стефан і протоієрей Павло. Перший був намісником Патріаршого престолу в Росії, а другий – настоятелем Ніжинського Миколаївського собору. Разом вони збудували в Ніжині чоловічий Благовіщенський монастир, який назвали „Назаретом” Богородиці”. Будівництво обителі тривало упродовж 14 років (1702 – 1716) на кошти митрополита Стефана Яворського при безпосередній участі його брата П. Яворського.

Стефан Яворський (1658 – 1722) – церковний діяч, один із найвидатніших представників латино-польської освіченості, які зробили значний внесок у розвиток української культури кінця XVII – початку XVIII ст. Народився Симеон Яворський – так звали майбутнього митрополита – у 1658 р. у містечку Яворів (тепер Львівська обл.) у незаможній шляхетській православній родині. Його матір звали Євфімією, ім'я батька невідоме. Окрім Симеона, з родини Яворських збереглися відомості про двох його братів – Павла та Федора. Внаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р. Лівобережна Україна відійшла до Московської держави, а Правобережжя залишилося під владою Речі Посполитої. Постійне польське насилля і переслідування, а також небажання зраджувати православ'ю, змусили його родину переїхати до Лівобережної України в с. Красилівку Козелецького повіту неподалік від Ніжина, яке стало для неї другою батьківщиною.

Початкову освіту Стефан Яворський здобув ще в Яворові, а вже з Красилівки поїхав до Києва, де приблизно у 1673 р. вступив до Києво-Могилянської колегії і перебував у ній до 1684 р. Отже, він навчався за

часів митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського (1676) і Лазаря Барановича (1676 – 1686), а ректорами колегії на той час були Феофан Прокопович (1674 – 1686) і Іезекиїл Филиппович (1684 – 1686). Через це можна припустити, що в останні роки навчання Стефан Яворський міг слухати лекції з філософії і богослов'я Іосафа Кроковського, який у 1676 р. повернувся з-за кордону. Проте з усіх вище перерахованих тогочасних визначних наукових і церковних діячів найбільший вплив на подальшу долю митрополита зробив попередній ректор колегії Варлаам Ясинський (1669 – 1673), який на той час обіймав посаду ігумена Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.

Невідомо, коли і за яких обставин Варлаам Ясинський звернув увагу на обдарованого юнака, однак незаперечним залишався той факт, що він постійно слідкував за успіхами Стефана Яворського в навчанні. Точних відомостей про те, як саме навчався майбутній митрополит, немає, однак можна стверджувати, що за час перебування у колегії він досконало опанував техніку складання віршів польською і латинською мовами та отримав достойні знання з інших наук. Підтвердженням цьому може слугувати наступна подія: у 1684 р. Варлаама Ясинського з ігуменів Пустинно-Миколаївського монастиря призначили архімандритом Києво-Печерської Лаври. З-поміж вихованців Києво-Могилянської колегії ще з часів Петра Могили існував звичай: під час урочистих подій при поздоровленні знатних осіб і церковних ієрархів виголошувати на їх честь панегірики*. Вітаючи свого наставника, Стефан Яворський склав промову під назвою: „Hercules post Atlantem...” (Геркулес після Атланта...). Під ім'ям Геркулеса розумівся Варлаам Ясинський, а під ім'ям Атланта – його попередник Інокентій Гізель. У панегірику майбутній митрополит відображав здобутки свого благодійника і згадував, що той навчався у Краківській колегії і, не дивлячись на значні труднощі, його нагородили

* Панегірик – літературний жанр; похвальна прилюдна промова.

філософським ковпаком.

1684 р. став останнім роком перебування Стефана Яворського у Києво-Могилянській колегії. Переконавшись у беззаперечній обдарованості юнака, Варлаам Ясинський вирішив повести його тим самим шляхом, який колись пройшов сам, і відправив майбутнього митрополита навчатися за кордон. Подібна практика надавати можливість духовним вихованцям здобути вищу освіту у кращих європейських навчальних закладах на той час була загальноприйнятною. Сам Петро Могила виховувався у закордонних школах, і, щоб мати у колегії гідних наставників, вибравши декілька молодих людей, відправив їх до закордонних навчальних закладів. З того часу в Києво-Могилянській колегії постійно працювали викладачі, які здобули вищу освіту в такий спосіб.

Серед навчальних закладів особливо відзначалися Римська і Паризька академії, однак Стефан Яворський не поїхав так далеко, а обмежився тільки Польщею. Спочатку у Львові, а потім у Любліні він слухав лекції з філософії, а пізніше в Познані і Вільно вивчав богословські науки [235, с. 228 – 229]. Відомо, що до єзуїтських шкіл вихідці з Малоросії допускалися лише після зречення православної віри. Зазвичай вихованці Києво-Могилянської колегії приймали католицтво, а повернувшись на батьківщину, ставали православними. Так само вчинив і Стефан Яворський, прийнявши католицтво з ім'ям Станіслава-Симона і давши клятву на вірну службу римському престолу. Всі ці хитрощі єзуїти добре знали, однак ймовірно сподівалися, що їхній духовний вплив і освіта, основана на працях католицьких письменників, рано чи пізно відобразяться у подальшій діяльності їх вихованців, від чого суттєво постраждає православ'я.

У 1689 р., отримавши ступінь магістра філософії і теології (*atrium liberalium et philosophiae magistri et consummate theologi*), Стефан Яворський повернувся до Києва і в Києво-Печерській Лаврі зрікся католицтва та

постригся в ченці з ім'ям Стефан [257, с. 110]. Там само, певний час, він проходив монастирське послушення і займався проповідництвом, а наступного року Варлаам Ясинський, уже Київський митрополит, призначив його професором Києво-Могилянської колегії, але спочатку він пройшов традиційне випробування, під час якого проявив таку здібність складати вірші руською, польською і латинською мовами, що вчені колегії назвали його лавроносним поетом (*poeta laureatus*). При ректорах Кирилі Філімоновичі (1690 – 1693) і Юсафі Кроковському (1639 – 1697) служба Стефана Яворського тривала шість років. Спочатку він викладав риторику та ораторське мистецтво, а з 1691 р. обіймав посаду префекта Києво-Могилянської колегії, професора філософії, в останні роки своєї педагогічної діяльності викладав богослов'я.

Лекції Стефана Яворського з риторики і філософії до нас не дійшли, а з богослов'я збереглися два трактати у рукопису Московської духовної академії за № 278 під назвою: „*Tractatus Theologiae controversae, traditus in collegio Kijowomohilaeano a Reverendissimo Patre Stephano Jaworsky*”. Схоластика залишила свій слід на стилі викладання Стефана Яворського.

У 1697 р. його призначили ігуменом Київського Свято-Миколаївського Пустинного монастиря замість Юсафа Кроковського, обраного 25 березня того ж року архімандритом Києво-Печерської Лаври [280, с. 251]. Не відомо, коли саме майбутній митрополит покинув колегію, так само мало відомостей і про його діяльність на посаді ігумена. Однак не забарилася слава про нього і як про відомого проповідника. У січні 1698 р. йому випала нагода виголошувати проповідь у Батуринській Троїцькій церкві з приводу вінчання племінника І. Мазепи, ніжинського полковника Івана Обидовського (1676 – 1701). Гетьман був присутній під час проповіді і вражений її змістом побажав, щоб її надрукували. Виконуючи волю І. Мазепи, Стефан Яворський прикрасив власну проповідь емблематичними зображеннями з віршованими доповненнями і посвяченням, пронизаним глибокою шаною до гетьмана.

Ще будучи префектом Києво-Могилянської колегії, майбутній митрополит виконував особливі церковно-адміністративні доручення київських ієрархів, підтвердженням чому був лист гетьмана І. Мазепи до Московського патріарха Адріана, в якому він через посланців до числа яких входив ієромонах Стефан Яворський, дякував йому за гарний прийом Київського митрополита Варлаама Ясинського [200; с. 305 – 306]. Після того, як Стефана Яворського призначили ігуменом, кількість подібних доручень тільки збільшилася. У той час він неодноразово виїжджав не тільки у духовних і єпархіальних справах кафедри митрополита, але й став його особистим посланцем з різноманітних питань у межах єпархії, Лівобережної України та Росії, неодноразово відвідуючи Москву. Складні умови ієрархічного підпорядкування Київського митрополита Московському патріарху започатковані у 1686 р. потребували тривалих приватних відносин і розумних посередників. Після того, як Стефан Яворський провів три роки на посаді ігумена, вірно виконуючи всі доручення свого архіпастиря, митрополит Варлаам Ясинський визнав його достойним єпископського сану і вбачав у ньому надійного помічника і міцну опору власної старості. У січні 1700 р. Стефан Яворський увійшов до складу посольської делегації від Київського митрополита до царя Петра І. Разом з ним Варлаам Ясинський відправив патріарху Адріану листа, в якому просив дозволу заснувати Переяславську єпархію з призначенням у єпископи, на допомогу літньому митрополиту, одного з двох посланців: Стефана Яворського, ігумена Київського Свято-Миколаївського Пустинного монастиря, або Захарія Корніловича, ігумена Київської Свято-Михайлівської Золотоверхої обителі. Однак Стефана Яворського у Москві чекало зовсім інше призначення [283, 1864. – № 1. – С. 45 – 69].

Його проповіді справили глибоке враження на Петра І, і з волі самодержця його посвятили у архієрейський сан, потім указом від 15 травня 1701 р. призначили митрополитом Рязанським та Муромським, а

коли спочив патріарх Адріан, Стефан Яворський став тимчасовим намісником Патріаршого престолу [275, с. 391]. Однак, відчуваючи опозиційність духовенства щодо реформ у державі, Петро I так і не дозволив обрати нового патріарха, через що митрополит обіймав цю посаду понад двадцять років, а в останній рік свого життя його обрали президентом утвореного Петром I Синоду. Проте, незважаючи на високий духовних сан і посади, його роль у церковних справах всіляко зневажалась, про що красномовно свідчив іменний указ від 1702 р., за яким поставляти рибу Стефану Яворському під час відряджень до підмосковних колишніх патріарших сіл дозволялося лише „в его обиход, покамест будет в котором селе”, і ні в якому випадку наперед [296, с. 164 – 165].

За обставин, що склалися, слід наголосити, що перебуваючи на чолі руської православної церкви, митрополит залишився вірним тому католицько-схоластичному світогляду, який склався у попередні роки його життя. Перш за все, на посаді протектора Московської слов'яно-греко-латинської академії він зробив спробу перетворити її на зразок Києво-Могилянської колегії. До Москви були викликані десятки викладачів-могилянців, які їхали разом зі своїми студентами, щоб якомога швидше налагодити навчальний процес, а у 1702 р. Петро I наказав „завесь в академии учения латинския” [288, с. 160].

У тому ж році померла мати митрополита, поховали її в с. Красилівка Козелецького повіту, а місцевій церкві він подарував Євангеліє з написом: „Смиранный Стефан Яворский, милостью Божией Митрополит Рязанский и Муромский, 23 апреля 1702 года, дал сие Евангелие в храм Покровы Пресвятой Богородицы, в село Красиловку, за спасение души родительски своей Евфимии, в том же пречестном храме опочивающая, ей же вечная память буди” [266, 1861. – №6. – С. 323].

Як справжній вихованець католицької школи, Стефан Яворський завжди виступав проти різноманітних протестантських віровчень, які набули широкого поширення у Петровську добу. Негативне ставлення до

протестантизму знайшло своє відображення спочатку на Московському соборі 24 жовтня 1714 р. [299, с. 1], а пізніше в його творі „Камінь віри”, в якому він, як захисник православ'я, вбачав надійний засіб для подолання лютеранства та кальвінізму. У цьому полемічному творі Стефан Яворський виразив свій протест проти реформаторської діяльності Петра I, тому й не дивно, що надрукований він був тільки після смерті імператора [284, с. 156]. Вороже ставлення до протестантських течій з часом призвело до недружелюбних відносин митрополита з Феофаном Прокоповичем, прибічником протестантських ідей і одним з найближчих радників царя з питань церковної реформи та державної політики, які проявилися у посланні митрополита до преосвященних Сарзького і Подонського Олексія та Тверського і Кашинського Варлама, із закликом не проводити посвячення у архіереї тоді ще ієромонаха Феофана Прокоповича [219, с. 1 – 4; 220, с. 5 – 8]. Стефан Яворський вважав, що духовенство та чернецтво не повинні підпорядковуватися владі государя, і все своє життя відстоював ідею патріаршества на кшталт папства в Римі, а до Синоду, закладу запозиченому з протестантської церковної практики, він ставився доволі негативно.

Уся його літературна діяльність у московський та петербурзький періоди життя спиралася на католицьких богословських авторів. І форма викладу, і ідеї його творів та проповідей віддзеркалювали у собі риси католицької літератури XVI – XVII ст. Гуманістичний рух та нові відкриття наукової думки пройшли повз його увагу, а якщо вони і ставали відомими, то викликали лише осуд. Таке строго витримане консервативне католицьке світосприйняття митрополита скоро стало причиною погіршення стосунків не тільки з Феофаном Прокоповичем, але і з Петром I. І це не дивно, оскільки Стефан Яворський не міг підтримувати государя, який високо цінував Мартіна Лютера і намагався остаточно знищити минулу владу та авторитет церкви і її ієрархів. Він не приєднався до прихильників реформи, а з окремих питань, навпаки, зблизився з

прибічниками старого устрою церкви, які покладали свої надії на царевича Олексія. На ґрунті розриву з Петром I Стефану Яворському довелося пережити немало потрясінь, від яких його не змогли захистити ні сан, ні високе становище в церковній ієрархії.

17 березня 1712 р. з нагоди тезоіменитства* царевича Олексія Стефан Яворський промовив повчання „О хранении заповедей Господних” [286, с. 29]. Зазвичай відсторонений і схоластичний у своїх проповідях, на цей раз він дав волю почуттю відрази, піддав критиці новий закон про фіскалії, зробив висновки відносно становища Росії та навіть звернув увагу на особисте життя государя. Він називав царевича особливим охоронцем заповідей Божих, єдиною надією Росії, а його перебування за кордоном порівняв із безпритульним життям [269, с. 495]. Ця проповідь справила негативне враження на Петра I, і в результаті Стефану Яворському заборонили проповідувати та з’являтися на церковній кафедрі впродовж трьох років [283, 1864. – № 6. – С. 139 – 140].

Таке відверто підозріле ставлення до митрополита особливо проявилось під час суду над царевичем Олексієм у 1718 р. та у справі божевільного Левіна, якого судили у 1722 р. за публічне проголошення государя антихристом. Залучений до цієї справи самим же Левіним, Стефан Яворський через похилий вік уже не міг прийти до Синоду, щоб свідчити, тоді, 6 липня 1722 р., представники Синоду та Сенату прийшли до дому Стефана Яворського і там допитували хворого, помираючого митрополита, звинувачуючи його в скоєнні державного злочину. Покаранням могло бути як позбавлення сану, так і страта.

Необхідно зазначити, що у Синоді становище Стефана Яворського весь час залишалося подвійним, призначивши його головою новоствореної колегії, Петро I намагався лише використати ту повагу, з якою ставилися до митрополита консервативні кола російського духовенства, фактичного

* Тезоіменитство – день народження, день ангела; стосується вищих державних осіб.

ж впливу на справи Синоду він не мав: цей вид діяльності належав прибічникам государя – віце-президентам Феофану Прокоповичу та Феодосію Яновському. Оточений зовнішньою повагою, проте безсилий противник тієї нової течії, яка поступово затверджувалася в російському церковному житті, в атмосфері постійної підозри та недовіри, а до того ж знесилений віком і хворобами, Стефан Яворський доживав свої останні дні. Він на власному досвіді переконався, які огидні, низькі та непотрібні людині слава, влада та високі титули [264, с. 3 – 16].

За характером та складом розуму митрополит був людиною, створеною для спокійного споглядального життя. Вивчення релігійних текстів, складання проповідей, повчань та віршів – це саме та сфера діяльності, яка більш за все була йому до вподоби; адміністративна робота значно менше цікавила його. Ще у 1700 р., дізнавшись про намір Петра I посвятити його в митрополити, Стефан Яворський неодноразово звертався до монарха з проханням дозволити йому повернутися до Києва. Навіть у день, призначений для обряду, коли патріарх та архієреї очікували його в Хрестовій палаті і вже розпочалося служіння, Стефан Яворський зробив спробу втечі до Донського монастиря.

Отримавши посаду митрополита, він не скоро примирився з дійсністю. Влітку 1706 р., перебуваючи разом із Петром I у Києві, він знову став просити дозволу залишитися тут назавжди. Проте той не дав згоди, а після від'їзду государя, митрополит просив у боярина Стрешнева те саме. Довго останньому довелося переконувати Стефана Яворського, вказуючи як на царську милість, так і на можливість покарання, аж доки впертий митрополит не змирився з власною долею.

У листі до свого приятеля Дмитра Ростовського від 1707 р. Стефан Яворський вказував на незадоволення покладеними на нього обов'язками, які, на його думку, і розум засліпили, і здоров'я відняли, і душу понівечили. Всіма силами він рвався з Москви і жадав переїхати до Київської кафедри, яка звільнилася після смерті Варлаама Ясинського, бо

там на нього чекав відпочинок та спокійне життя, при якому можна було б займатися літературною діяльністю, а тут серед різноманітних турбот він все забув, і стрімкість розуму змінилася його сухістю. Він усе віддав заради служби для інших і після себе йому нічого залишити, окрім праху [225, с. 544 – 547].

Не знайшовши шляхів позбавлення від встановлених обов'язків, Стефан Яворський кілька разів схилився до думки про прийняття схими*. Чутки про це ходили у 1710 р., коли він жив у Рязані. Передбачаючи невдоволення государя, голова монастирського приказу Іван Мусін-Пушкін відправив до митрополита дяка з листом, щоб утримати його від відвертого кроку, а всім архімандритам та священникам заборонив проводити постриг. У 1712 р. Стефан Яворський знову просив государя звільнити його з посади митрополита і відпустити до Донського монастиря. Адміністративна повинність сильно пригнічувала його, на цій ниві він не знайшов ні енергії, ні талантів і не робив важливих кроків для вдосконалення церковного життя.

Та була одна справа, в якій Стефан Яворський знаходив відпочинок і душевний спокій, – це будівництво в Ніжині, біля місця його другої батьківщини, монастиря на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці. Побутувала думка, що спочатку він думав заснувати тільки храм у пам'ять Благовіщення Божої Матері. Собор заклали у 1702 р. і з того часу всі роботи проводилися під пильним наглядом протопопа П. Яворського, хоча митрополит і сам намагався перебувати в центрі подій та знати всі подробиці з цього приводу. Місце для майбутнього храму купили у різних жителів м. Ніжина. П. Яворський придбав кілька сусідніх між собою дворів і передав їх своєму брату уступчим листом, датованим 24 листопадом 1716 р. У документі перераховані наступні двори: пляц Канашков, Янков, Селецький, Ніколаєвський, Сорокинський і за мостом

* Схима – урочиста присяга православних ченців дотримуватися особливо строгих аскетичних правил поведінки.

Немчинківський біля двору Бережницького. За всі ці двори протопоп заплатив 1 300 крб. [53, арк. 1].

Більш детальні дані містилися у власній записці Стефана Яворського, в якій зазначалося, що на великий двір було куплено три пляци, перший у пана Селецького, сотника дівицького за 50 крб., другий у Янка, поповича грецького за 40 крб. і третій у Канашка за 50 крб. Інший двір, що знаходився у середині майбутньої монастирської території і належав Миколі греку куплений за 800 золотих, за двір Сорокіна дано 260 крб., з яких 20 крб. він передав на будівництво Благовіщенського собору, за інший двір, де збудована школа, дано 300 крб. Також митрополит зазначав, що на все було витрачено 536 крб., однак, не бажаючи скривдити свого брата, заплатив йому 1 300 крб. [52, арк. 1].

Пізніше у листі до брата Стефан Яворський вказував, що головним архітектором собору він призначив Григорія Устимова, якого характеризував як висококласного майстра. За роботу митрополит мав заплатити йому 7 000 крб. сріблом і вже дав задаток у 1 000 крб., а також зазначав, що у Ніжині залишалось ще 2 000 крб. Усе залізо і дерево, яке буде подаровано на будівництво храму він наказував заносити до спеціального реєстру, а зекономлені гроші залишати на місці. Дуже прискіпливо митрополит ставився і до обрання місця для будівництва храму, піклувався, щоб фундамент і ґрунт були міцними. Так, архітектор запевняв його, що потрібно робити цегляний фундамент, натомість Стефан Яворський наполягав на необхідності їхати до Переяславського преосвященного і в нього запитати скільки треба байдаків* каменю з Трахтимирова, причому митрополит висловлював готовність при необхідності витратити на це власні кошти. Разом з тим він радив, щоб зверталися за допомогою до Чернігівського архієпископа і Новгород-Сіверського архімандрита, до яких він уже надіслав відповідні листи і

* Байдак – річкове судно вантажопідйомністю 10 – 13 тис. пудів з одним парусом, що використовувалося на Дніпрі і його притоках.

подарунки [124, арк. 4 – 5]. Серед інших майстрів, які приймали участь у будівництві та оздобленні Благівіщенського собору, збереглися відомості про ієромонаха Германа, який писав ікони для іконостасу [260, с. 52].

Коли будівництво було майже завершено, Стефан Яворський переконав государя відпустити його на освячення собору. Не встиг він виїхати в дорогу, як Петро I надіслав листа, в якому вимагав, щоб митрополит негайно повернувся до Петербургу для участі у перегляді справи Тверитинова. 24 грудня 1714 р. Стефан Яворський написав государю листа з тим же проханням, на що Петро I відповів, що спочатку треба завершити вказану справу, наголошуючи на тому, що першочерговим обов'язком митрополита був нагляд за тими, для кого будуються церкви. 11 липня 1715 р. Стефан Яворський поновив прохання про відпустку. Здогадуючись, що государ турбується, як би він не залишився в Малоросії назавжди, митрополит присягав, що навіть і не думав про втечу і що по закінченню освячення одразу ж повернеться до Петербургу. 14 листопада того ж року він вітав государя з народженням царевича Петра і знову просив дозволу виїхати для освячення собору.

У 1716 р. він нарешті отримав бажаний дозвіл, і 22 липня 1716 р. храм освятили. На урочистій церемонії були присутні Іосаф Кроковський – митрополит Київський та Галицький, Антоній Стаховський – архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський, Кирило Шумлянський – єпископ Переяславський, а також багато архімандритів, ігуменів і інших духовних осіб. Тоді й стало зрозумілим, що такому багатому та чудовому храму недостатньо бути звичайною парафіяльною церквою. Його велич, центральне розташування в місті та висока посада засновника були причинами того, що після освячення в усіх присутніх виникла ідея перетворити собор на монастир і назвати його „Назаретом Богородиці” [298, с. 16 – 17]. Разом з тим в історичних матеріалах зустрічається думка, що вже з самого початку будівництва собору Стефан Яворський збирався влаштувати при ньому монастир, але не виказував своїх намірів завчасно.

Свідченням цьому слугувала власна записка митрополита, пов'язана з перемогою Петра I над шведським королем Карлом XII під Полтавою в 1709 р.: „Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе, Богом дарованной всероссийскому самодержцу Петру Великому...” [236, 1867. – № 19. – С. 629]. Таке висловлювання дозволяє припустити, що Благовіщенський собор з самого початку планувався як центральний храм майбутнього монастиря, або вже під час його будівництва митрополит змінив свої наміри.

Після освячення досить швидко було вирішено і питання про матеріальне забезпечення обителі. В Ніжині здавна існував чоловічий Ветхоріздвяний монастир, який користувався відносно забезпеченим матеріальним становищем. Усі справи щодо оформлення приєднання Ветхоріздвяної обителі до Благовіщенського монастиря Стефан Яворський доручив київському митрополиту Іосафу Кроковському. В листі до І. Скоропадського від 18 жовтня 1716 р. він сповіщав гетьмана про бажання Стефана Яворського відкрити архімандрію при Благовіщенському соборі і підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої Богородиці [266, 1861. – № 6. – С. 328]. Отримавши дозвіл гетьмана, Іосаф Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднання до нього Ветхоріздвяної обителі, а в 1717 р. Стефан Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу [245, с. 115 – 120].

З огляду на такі обставини і той факт, що подальший розвиток обох монастирів був тісно пов'язаний в усіх сферах діяльності упродовж двохсот років, варто приділити увагу історії Ветхоріздвяного монастиря до 1716 р. Неподалік від міста Ніжина, в урочищі Ветхе, здавна існував православний чоловічий монастир Різдва Пресвятої Богородиці, або Ветхоріздвяний. Проте це не єдина його назва. У значній кількості джерел він згадується як Георгіївський, що походить від назви старовинного

кам'яного храму, заснованого на честь св. Великомученика Георгія, а також Красноостровський, від розташування монастиря на красивому високому пагорбі на лівому березі р. Остер. У давні часи територію, яку він обіймав, оточували два земляні вали, що дозволяло місцевому населенню використовувати обитель як фортецю і притулок під час нападів поляків.

Незважаючи на цілий ряд досліджень, дискусійним залишається питання, хто і коли саме заснував обитель. У сучасних довідниках час виникнення Ветхоріздвяного монастиря історики відносять до початку XVII ст., обґрутовуючи таке твердження першими згадками монастиря у джерелах. Так, найбільш раннім актовим документом, у якому згадується монастир, був універсал полковника І. Никифоровича, підтверджений гетьманом Б. Хмельницьким, наданий у грудні 1653 р. [2, арк. 1]. Доказом такого припущення може слугувати й інший не менш важливий факт: на тому місці, де знаходилася старовинна церква Різдва Пресвятої Богородиці, був знайдений чотирикутний камінь з написом „1645 г.”, з яким пов'язують час, коли цей храм збудували і назва якого закріпилася за монастирем [266, 1861. – № 6. – С. 319].

Однак у дослідників, які зверталися до церковної старовини у XIX ст., з цього приводу існувала інша думка. Вище згадана дерев'яна церква повністю згоріла під час пожежі, яка сталася в обителі ще за життя Стефана Яворського, а тому у власному заповіті він просив на погорілому місці побудувати невелику кам'яну церкву і покрити її жерстю [132, арк. 44 – 45]. Проте за обставин, що склалися, а саме: недбальство монастирської братії, гостра нестача коштів, утручання Синоду і ряду пожеж, що переслідували Ніжинський Благовіщенський монастир упродовж XVIII ст., виконати передсмертне побажання митрополита вдалося лише через століття. 8 вересня 1817 р. архімандрит Віктор Черняєв з дозволу Чернігівського архієпископа Михайла Десницького освятив новостворену теплу кам'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Під час

робіт, на камінні фундаменту старого храму настоятель знайшов написи, які вказували, що Ветхоріздвяний монастир заснували на початку XIV ст., коли навколо Ніжина не було жодної православної церкви. В обителі і двох скитах*, що їй належали на той час, перебувало від 100 до 150 ченців. Таке твердження настоятель пояснював і використанням її назв, оскільки початково монастир називали Красноостровським Георгіївським і лише пізніше – Різдвяним Красноостровським, що, безперечно, збігалося з часом заснування церкви Різдва Пресвятої Богородиці в середині XVII ст. Збереглися незначні відомості і про першого благодійника обителі – ним був багатий православний шляхтич на прізвисько Біла Шапка, який заповів монастирю власну резиденцію, що знаходилася на березі р. Остер, де з часом ченці влаштували скит. Належить підкреслити, що такої самої думки дотримувалися Л. Белоусович, Філарет (Гумілевський) і А. Хойнацький [129, арк. 1].

Про настоятелів, які керували Ветхоріздвяним монастирем, збереглися відомості тільки про одинадцятьох. Першим серед них – ігумен Кирило. На старовинному срібному хресті, що знаходився на престолі у Георгієвській церкві, зберігся вирізаний напис: „Устроен 1620 года, декабря 6, при игумене Кирилле с братиею”. Після нього монастирем керував, скоріше за все, Афанасій Єремієвич, відомості про якого містилися у синодику** Чернігівського Єлецького монастиря поряд з ігуменами сучасниками Петра Могили (1597 – 1647). З огляду на це можна стверджувати, що будівництво і освячення храму Різдва Пресвятої Богородиці, відбувалося за його безпосередньої участі. Наступником був ігумен Зосима. Як свідчать матеріали, саме за часів його перебування в обителі, почала формуватися її майнова власність, настоятель отримав від

* Скит – пустинь, загальна обитель пустинників, братське життя у глухих місцях, з окремими келіями.

** Синодик – пам’ятник, пам’ятна книжка, куди записуються імена померлих для поминання під час літургії і вселенських панахид.

українських гетьманів і ніжинських полковників перші універсали, що започаткували стрімкий розвиток монастирського господарства.

Водночас слід зазначити, що наведене вище дає можливість припустити, що в праці А. Хойнацького „Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря” автор помилково поєднував імена двох останніх ігуменів, називаючи лише одного настоятеля – Афанасія Єрем'євича Зосиму, обмежуючи його перебування в обителі тільки 1654 р. Причому автор указував, що монастирем керували одинадцять настоятелів, а подавав відомості лише про десятьох [294, с. 16].

Надалі обов'язки настоятеля Ветхоріздвяного монастиря виконував ігумен Діонісій (з 1655). Відомий він тим, що 25 грудня 1655 р. правив службу на похованні наказного гетьмана і Ніжинського полковника Івана Золотаренка у Корсуні, під час якої у церкві сталася пожежа, яка, за свідченням Самовидця, забрала життя 430 чоловік [211, с. 71 – 72]. Наступником Діонісія став ігумен Йосиф Дейнарович. Він згадувався в універсалі гетьмана І. Самойловича від 9 травня 1679 р. [19, арк. 1]. Час його перебування в обителі позначився першими негативними процесами як у її духовному, так і господарському житті. Не дивлячись на досить значні володіння, загальний стан обителі з кожним роком ставав усе більше занедбаним. Погіршувало ситуацію і невідповідність поведінки настоятеля та намісника Гедеона з канонами життя ченців. У результаті – через спустошення монастиря і пияцтво – за рішенням Київської духовної консисторії від 10 червня 1686 р. Й. Дейнаровича разом з намісником Гедеоном перевели до Київської Кирилівської обителі, а догляд за монастирськими справами тимчасово, до призначення нового настоятеля, доручили ієромонаху Саватію [135, арк. 1а].

Ним став ігумен Калліст Козловський. Після нього слідували ігумени Феофіл Янжуровський (1694), Товія Гуторович (1698 – 1702), Парфеній Рядович (1702 – 1704) і Ігнатій Яворський, причому останніх трьох митрополит Стефан Яворський у власному листі до архімандрита

Ніжинського Благовіщенського монастиря Сави Шпаковського характеризував як гарних і працелюбних господарів, які зробили багато добрих справ для власної обителі і змогли значно примножити її багатства [124, арк. 27].

Останнім ігуменом і самостійним настоятелем Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря був Йосиф Гугуревич, призначений на цю посаду в 1713 р. На той час обитель дійсно стала ветхою, до того ж у ній сталася пожежа, від якої вцілів тільки кам'яний Георгіївський храм, а усі інші будівлі знищені у вогні. Однак такий розвиток подій не став причиною її закриття. Можливо, через збіг обставин чи, власне, внаслідок задуму Стефана Яворського відбулося друге народження монастиря у складі Благовіщенської обителі [249, с. 32 – 38].

Надалі митрополит не обмежився лише влаштуванням і матеріальним забезпеченням обох монастирів, він постійно дбав про їх стан аж до самої смерті. Майже кожного року надсилав туди гроші чи коштовні подарунки, але найбільше Стефан Яворський хотів створити при обителі колегію освічених ченців, які б на прикладі ченців католиків, маючи гарне матеріальне забезпечення, жили строго, розвивали ораторські здібності та займалися складанням власних проповідей, тобто були такими, яким був Стефан Яворський у свої кращі літа. З цією метою він заповів монастирю власну колекцію книг. Роблячи цей крок, митрополит указував на те, що в обителі повинна знаходитися бібліотека, щоб ченці могли проповідувати слово Боже та народ повчати [203, с. XIX – XXIII].

15 листопада 1722 р. Стефан Яворський написав свій останній заповіт, в якому передав архімандриту монастиря С. Шпаковському 3 300 крб. через ктитора* Дмитра Володківського для виконання власних передсмертних побажань:

– прикрасити собор розписами, як це почали робити біля вівтаря;

* Ктитор – у Візантії людина, яка збудувала чи прикрасила храм. Пізніше – староста, обраний приходською общиною і відповідальний за матеріальний стан храму.

- збудувати трапезну і розмістити там бібліотеку;
- улаштувати дзвіницю з годинником;
- богодільню замурувати;
- у Ветхоріздвяному монастирі звести невеличку кам'яну церкву та покрити її жерстю;
- викупити двори, які належали грецькій общині, для збільшення площі монастиря;
- до наявної в монастирі міді докупити ще необхідну кількість і вилити дзвін для Благовіщенського собору [204, с. XL – XLI].

24 листопада 1722 р. видатний український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський помер у Москві. За своє життя він створив значний доробок наукових трактатів, проповідей, повчань, віршів та панегіриків, у яких постійно виступав проти підпорядкування церкви світській владі, але найважливішою і найбільшою справою всього життя митрополита було будівництво Благовіщенського собору та влаштування при ньому обителі в м. Ніжині. Важливу роль Стефан Яворський відіграв і в житті Ветхоріздвяного монастиря, не давши спустошеному пожежею давньому осередку духовного життя піти у забуття. Завдяки постійному піклуванню митрополита обидва монастирі досить швидко стали значними релігійними і культурними центрами регіону.

2. 2. Історія Благовіщенської обителі по смерті Стефана Яворського

За життя Стефана Яворського першим настоятелем Благовіщенського монастиря призначили Модеста Ільницького (1716 – 1719), якого обрав сам митрополит з намісників Києво-Печерської Лаври. 1 листопада 1716 р. митрополит за власним наказом передав йому 9 655 крб. 21 коп., що „по численню малоросійському” становило 48 271 золотих. Такий вчинок засновника справив неабиякий вплив на подальший розвиток обителі і особливо на її господарство [132, арк. 71]. Пізніше у 1718 р. за наказом митрополита М. Ільницький їздив до Москви, де на його ім'я Петро I видав жалувану грамоту на право володіння хутором та двором Д. Максимовича у Ніжині [298, с. 42 – 48].

Наступним архімандритом невдовзі став Єпіфаній Тихорський (1719 – 1721). Народився він у Польщі, де і коли наразі невідомо. Закінчив Київську духовну академію і потім деякий час працював у ній викладачем. З 1711 р. виконував обов'язки намісника Києво-Братського монастиря, звідки його призначили ігуменом Глухівської Петропавлівської обителі, а у 1719 р. перевели до Ніжина (за іншими даними з Києво-Печерської Лаври) [130, арк. 2]. Керуючи справами Благовіщенського монастиря, настоятель неодноразово звертався до гетьмана І. Скоропадського зі скаргами з приводу різноманітних безпорядків, що відбувалися в монастирських вотчинах, зазначаючи, що певна кількість з них просто називалися монастирськими, а насправді ними володіли зовсім сторонні люди, не маючи на це законного права. Вже з самого початку існування обителі відносини з її володіннями набули складного, а іноді навіть гострого характеру, що потім неодноразово тяжко позначалося на її матеріальному становищі. Що стосувалося духовних справ, то у 1720 р. Єпіфаній Тихорський заснував у монастирі спеціальний синодик для поминання померлих царського роду, Синоду та духовних благодійників обителі.

За часів його керування сталася подія, яка потім привертала увагу жителів м. Ніжина і мала велике значення для обителі, як важливого осередку духовного життя – мова йде про приїзд святителя Михайла Грецького. Звідки він походив і яку єпархію очолював, достовірно встановити не вдалося. Однак існувало припущення, що він був Болгарським митрополитом з Шумли і під час війни польського короля Яна III Собеського з Молдавським господарем Дукею в 1683 р. переїхав до Могильова, який на той час перебував у його духовному віданні. Через деякий час він відправився до царя Петра I з проханням призначити його єпископом, за іншими даними, його запросили для участі у суді над царевичем Олексієм. Зупинившись у Ніжині, митрополит захворів і невдовзі помер. Сталося це у 1721 р.

Достеменно відомо, що святитель Михайло за походженням був грек, і це не завадило йому отримати сан архієрея у слов'янських країнах. Найбільш вірогідна причина його приїзду до Лівобережної України і Росії, скоріше за все, – збирання милостині, як це робили інші грецькі святителі упродовж XVII – XVIII ст. Подорожуючи країною, Михайло безперечно мав намір зупинитися в Ніжині, тому що саме тут існувала досить велика і заможна грецька община, яка на початку XVIII ст. зміцніла до того, що власним коштом заклала кам'яну Михайлівську церкву, освячену в 1731 р., проте залишитись у місті надовго йому не судилося. Можливо, ніжинські греки і поховали б свого земляка у власному храмі, але на той час Михайлівська церква ще будувалася, і тому святителя захоронили у нещодавно висвяченому Благовіщенському соборі.

Ходили легенди, нібито тіло похованого святителя Михайла Грецького залишалось нетлінним. Підтвердження цього вперше виявили при похованні на той час уже колишнього архімандрита Благовіщенського монастиря єпископа Єпіфанія Тихорського у 1731 р. в одному склепі зі святителем Михайлом, саме тоді його тіло бачили нетлінним. На початку XIX ст. архіандрит В. Черняєв відкрив склеп митрополита і теж

констатував нетлінність мощів Михайла, через що наказав на стіні собору біля могили святителя намалювати його зображення у повний зріст і помістити напис: „Сего святителя Михаила здесь почивают нетленные мощи; с 1721 г.”. За його ж наказом у соборі зробили тимчасовий вхід до усипальниці, а після того, як реставраційні роботи завершилися – закрили. Пізніше у 1858 р. преосвященний Іоаннікій Образцов у своєму донесенні Чернігівському архієпископу Павлу Подлипському про загальний стан обителі вказував на поховання святителя Михайла, мощі якого залишалися нетлінними. Таке свідчення архіпастиря тим більше заслуговувало на увагу, оскільки після його смерті під час поховання у 1880 р., незважаючи на значну вологість у приміщенні собору і особливо у склепі, ченці ще раз бачили нетлінні мощі святителя Михайла. Наприкінці ХІХ ст. архімандрит Григорій Лукашевич, за бажанням віруючих м. Ніжина і округи, запровадив у монастирі звичай проводити соборну панахиду* за Михайлом Грецьким. Пам'ять святителя в обителі вшановували 30 вересня у день святителя Михайла, першого Київського митрополита [258, с. 3 – 17]. На жаль, встановити істинність цих тверджень неможливо, оскільки під час Другої світової війни монастирські поховання вивезли, і де вони знаходяться зараз – невідомо.

9 липня 1722 р. Єпіфаній Тихорський був хіротонісан** у єпископа Білгородського і Обоянського, де служив упродовж дев'яти років. У 1722 р. у Білгороді заснував слов'яно-латинську школу, яку в 1725 р. перевели до Харкова, а в 1731 р. надали статус колегіуму. Помер Єпіфаній Тихорський 2 липня 1731 р., похований у Благовіщенському соборі у Ніжині.

У січні 1721 р. архімандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря став Сава Шпаковський (1721 – 1729), який до цього обіймав посаду намісника Чернігівського Борисоглібського монастиря. Про

* Панахида – церковна служба за померлими, пам'ять, поминки.

** Хіротонія – рукоположення, посвячення в один із ступенів вищої духовної ієрархії.

становище обителі на той час можна судити з наступних відомостей: після перевірки у 1722 р. кафедральні ревізори виявили, що з початкової суми 11 055 крб., призначеної для влаштування обителі, залишилося лише 4 860 крб., через що Стефан Яворський у своєму листі називав настоятеля з братію „марнотратцями”. Хоча потім митрополит і помирився з С. Шпаковським і навіть оформив на його ім'я заповіт, проте необхідні гроші були втрачені назавжди. Однак ще більших неприємностей монастир пережив після смерті Стефана Яворського [294, с. 23].

Спочатку його позбавили 3 300 крб., які за заповітом митрополита мали використати на потреби обителі. Так, 24 жовтня 1723 р. Синод наказав С. Шпаковському віддати 2 000 крб. черкаським жителям, які продали на цю суму рогату худобу і Синод мав її сплатити, а решту – 1 000 крб. зберігати в обителі і ні на що не витратити до подальших розпоряджень. Невдовзі 17 липня 1724 р. вийшов наказ про термінове відправлення грошей Стефана Яворського до Московської синодальної канцелярії. Причому їх вилучили з приміткою, що у додатку до духовного регламенту під № 61 зазначено: „після смерті архієреїв, архімандритів, ігуменів і служителів інших монарших чинів їх особисті речі родичам і спадкоємцям не віддавати, а надсилати до Синоду” (переклад автора) [132, арк. 45 – 46]. Слід зазначити, що у деяких документах по відношенню до цих указів зустрічаються інші дати (30 листопада 1723 і 4 серпня 1724), однак у цих випадках, скоріше за все, мова іде про час їх відправлення до Києва.

Зрозуміло, що з утратою грошей у монастирі не могли навіть і мріяти про виконання передсмертних побажань Стефана Яворського. Тепер завданням стало піклуватися про підтримку того, що вже збудували, і саме на це спрямував свою діяльність С. Шпаковський і його послідовники. У грудні 1729 р. настоятеля перевели до Москви, 18 лютого 1739 р. у Санкт-Петербурзькому Петропавлівському соборі посвятили у єпископа Архангельського і Холмогорського, а 30 червня 1740 р. направили до

Коломенської кафедри. Там він одним із перших відправив своїх вихованців до Московської Заіконоспаської академії для навчання, що започаткувало розвиток освітньої справи в Архангельській духовній семінарії. 29 липня 1749 р. Сава Шпаковський помер у Коломні [136, с. 14].

Наступним архімандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря став Герман Батурович (Ботурович, Барутович) (1730 – 1737), переведений з Києва. Саме під час його перебування у Ніжині 10 вересня 1731 р. за наказом імператриці Анни Іоанівни, внаслідок клопотання Феофана Прокоповича, Синод видав указ, за яким обитель позбавили бібліотеки Стефана Яворського і перевели її до Харківського училищного монастиря, разом з тим була похована мрія митрополита про влаштування в Ніжині колегії вчених ченців [210, с. XLVI – XLIX]. Окрім вище наведеного, нез'ясованими залишаються кілька фактів, пов'язаних з терміном знаходження настоятеля в обителі. Так, в усіх наявних джерелах його обмежують 1730 – 1737 рр., причому в одному з них зазначено, що у 1737 р. Г. Батурович виїхав до Греції. Однак документи, пов'язані з клопотанням настоятеля до Київського митрополита з приводу повернення бібліотечного зібрання Стефана Яворського до обителі датовані 1746 р., хоча у той рік монастирем керували два архімандрити, мова про яких піде далі.

Отже, наприкінці 1737 р. з Київського Видубицького монастиря настоятелем призначили архімандрита Модеста Велецького (1737 – 1743), за якого 28 серпня 1742 р. сталася наступна подія: хорольський сотник Ієремії Родзянка, військовий канцелярист Павло Зубковський, бургомістри Ніжинського магістрату та інші жителі міста направили звернення до Рафаїла Заборовського з проханням дозволити заснувати при Благовіщенському соборі братство для того, щоб усіляко сприяти прикрашенню храму, і різні гідні люди могли до нього вступати за згодою архімандрита обителі. Незабаром 30 серпня того ж року Київський митрополит дав свою згоду, яку підтвердив спеціальною грамотою [124,

арк. 18 – 20]. У 1743 р. М. Велецький виїхав до Німеччини.

Його наступником став Володимир Каменецький (1743 – 1746), уродженець м. Ніжина. Побутувала думка, що він був братом убитого Московського архієпископа преосвященного Амвросія і дядею Миколи Бантиша-Каменського. В будь-якому випадку В. Каменецький керував справами Ніжинського Благовіщенського монастиря недовго і в 1746 р його перевели до Києва, а на його місце призначили архімандрита Платона Левицького (1746 – 1749). Він до 1739 р. був намісником Києво-Софійського монастиря. Потім, 4 березня 1739 р. призначений ректором Московської духовної академії і 10 червня того ж року посвячений в архімандрити Московської Заіконоспаської обителі, звідки в 1746 р. його перевели до Ніжина, де настоятель перебував аж до самої смерті у 1749 р. Тут він залишив по собі добру пам'ять корисними та простими повчаннями для народу і пильним наглядом за Благовіщенським собором [130, арк. 2].

Здавалося, що на цьому чорна смуга нарешті завершилася і далі передувало спокійне забезпечене існування, однак найгірше чекало обитель ще попереду. В 1749 р. на посаду настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря вступив архімандрит Митрофан Горленко (1749 – 1756), рідний брат Білгородського святителя Іосафа Горленко, переведений з Київської Видубицької обителі. За нього, як указують більшість дослідників, у 1750 р. сталася перша пожежа, однак настоятель у власному листі до Київського митрополита Тимофія Щербицького зазначав, що пожежа розпочалася в місті приблизно о десятій годині ранку 14 вересня 1754 р. неподалік від Київської башти і тривала до сьомої години вечора. У монастирі згоріли дах на трапезній церкві, іконостас встигли винести, але він все ж таки зазнав пошкоджень, наполовину знищена огорожа і дві келії на задньому дворі. Благовіщенський собор, дзвіниця і келії настоятеля та братії не постраждали. Натомість вогонь повністю зруйнував усі монастирські двори, які на той час були чи не

єдиним джерелом прибутку обителі, а тому вона залишилася не тільки без необхідних коштів для відбудови, а й для існування ченців узагалі. Так, лише через чверть століття після смерті Стефана Яворського, Благовіщенський монастир дійшов до такого стану, що в ньому нічого було їсти братії.

Підтвердженням саме такої дати пожежі слугують і наступні документи. 28 вересня 1754 р. М. Горленко звернувся до Тимофія Щербицького, вказуючи, що після смерті його попередника П. Левицького залишилося 400 крб. у Благовіщенському монастирі і 500 крб. у Ніжинській дівочій Введенській обителі, а тому просив дозволу використати ці кошти на відновлення постраждалих приміщень. Невдовзі митрополит указом датованим жовтнем того ж року, дав згоду. Разом з тим архімандрит справедливо наважився нагадати Синоду про вилучені у 1723 – 1724 рр. з 300 крб. Стефана Яворського і про його бібліотеку, вказуючи, що, якщо останню повернути неможливо, то хоча б виділити як компенсацію якісь кошти для реконструкції обителі. Задля позитивного вирішення цієї справи настоятель навіть направив до Санкт-Петербургу монастирського духовника* ієромонаха Саву. Завдяки підтримці обер-прокурора Синоду Афанасія Львова, імператриця Єлизавета Петрівна частково задовольнила клопотання архімандрита, і 11 грудня 1755 р. Синод видав указ про повернення грошей до обителі, а вже 27 січня 1756 р. настоятель рапортував до Тимофія Щербицького про надходження рішення синоду і грошей. Отримані кошти витратили на відновлення погорілих братських келій та інших будівель, які потребували термінового ремонту [132, арк. 84, 10 – 11, 85 – 86, 102]. З огляду на наведені факти важко уявити таку ситуацію, що втративши більшість засобів для існування, адміністрація Ніжинського Благовіщенського монастиря і сам її настоятель чекали чотири роки, щоб нагадати церковній владі про наявні,

* Духовник – зазвичай чесний і богоугодний ієромонах в обов'язки якого входило проведення таїнства покаяння і духовне настановлення братії на шлях до спасіння.

але відлучені ресурси.

У 1756 р. М. Горленка перевели назад до Київського Видубицького монастиря, а на його місце з Прилуцької Густинської обителі призначили Пахомія Паленичку (Вітвицького) (1756 – 1759), за якого в 1757 р. монастир згорів удруге. Від пожежі, яка розпочалася в ніч на 1 вересня, були знищені келії архімандрита, намісника і скарбника, в новостворених братських келіях згоріли дахи, спалахнула дзвіниця, але її встигли загасити, а тому зруйнована тільки верхівка. Благовіщенський собор і трапезна не постраждали. Невідомо, коли і за які кошти проводилося відновлення будівель монастиря, але незаперечним залишався той факт, що до тих пір, поки у власності обителі знаходилися значні нерухомі володіння у м. Ніжині і навколишніх селах, його матеріальне становище залишалось відносно стабільним і він міг забезпечити собі достойне самотійне існування. У 1759 р. архімандрита перевели до Московського Богоявленського монастиря.

Серед архімандритів, які керували справами Благовіщенської обителі після П. Паленички, відомі: Йосиф Миткевич (1759 – 1762), переведений до Ніжина з Прилуцького Густинського монастиря, де й помер у 1762 р.; Єпіфаній Могилянський (1763) – рідний брат Київського митрополита Арсенія, який знаходився в обителі зовсім недовго і в тому ж році був переведений до Київської Михайлівської Золотоверхої обителі; Віктор Ладжинський (Ладожинський) (1764 – 1768), призначений з ігуменів Київського Петропавлівського монастиря, у 1768 р. переведений до Курської Знаменської обителі, де й помер [130, арк. 2 – 3].

На його місце у 1768 р. призначили Ісаю Германовського (1768 – 1775). Походив він з Малоросії, освіту здобув у Київській духовній академії. 1753 р. у Чернігові був пострижений у ченці і призначений вчителем місцевої семінарії, де упродовж шести років викладав риторику і піїтику. В 1759 р. переведений до Олександрівської семінарії на посаду вчителя риторики і філософії. З 1764 р. виконував обов'язки префекта, а

впродовж 1766 – 1770 рр. – ректора. У сані архімандрита у 1770 р. переведений з Миколаївського Старо-Ладожинського монастиря до Ніжина, звідки у 1775 р. його призначили настоятелем Київського Михайлівського монастиря. І. Германовський залишив по собі пам'ять як гарний проповідник, однак його твори і повчання так і не були видані [274, с. 141].

Після нього настоятелем за указом Синоду від 27 травня 1775 р став Варлаам Грек (1775 – 1776), але він тривалий час не міг дістатися до Ніжина і, можливо, через це перебував на посаді архімандрита зовсім недовго, оскільки вже наступного року його перевели до Трієсту. [122, арк. 162].

Його наступник Дорофій Вазмулов (Возмулов, Вазмуйлов) (1776 – 1787) за походженням був грек. Отримав гарну освіту, вільно володів грецькою, італійською, французькою і російською мовами, частково знав польську і турецьку. У 1751 р. пострижений у ченці і призначений ієродияконом у Московський Миколаївський монастир, де залишався до 1759 р., а 2 березня того ж року князем Григорієм Суховським направлений у державних справах до Царгорода, а звідти вирушив до Албанії і Далмації [123, арк. 54 – 55]. Упродовж 1765 – 1767 рр. працював префектом грецької Венеціанської колегії, а 1778 р. переїхав до Варшави, де за особливим рескриптом* і благословенням Синоду призначений посольським капеланом**. З 1772 р. за наказом Синоду керував усіма полковими священиками, які там знаходилися. У 1774 р. особливим рескриптом і указом Синоду Д. Вазмулова призначили ієромонахом урочистого царгородського посольства, по завершенні роботи якого він прибув до Санкт-Петербурга, звідки у 1775 р. за рішенням Синоду направлений до Ніжинського Благовіщенського монастиря [120, арк. 17],

* Рескрипт – лист государя на ім'я підданого, грамота.

** Капелан – у католицькій і англіканській церквах священик при капелі чи домашній церкві; священик в армії.

однак до кінця 1779 р. залишався у Санкт-Петербурзі і лише 6 березня 1780 р. приїхав до Ніжина [118, арк. 18 – 19].

Про нього збереглися відомості, як про людину старанну і гарного господаря. Особливо настоятель захоплювався садівництвом і залишив по собі великий сад у монастирі Різдва Пресвятої Богородиці, який назвали „Вазмуловщиною”, але більш відомий він тим, що за його часів Катериною II провела секуляризаційну реформу (1786), внаслідок якої всі володіння обителі перейшли під упорядкування держави, а на заміну нерухомого майна їй призначили грошовий штатний оклад за другим класом, що вкрай негативно позначилося на матеріальному становищі монастиря і поставило його у повну залежність від держави. Одночасно у тому ж році обитель перевели до складу Чернігівської єпархії. У 1787 р. Д. Вазмулова призначили єпископом у Крим, де він і помер.

Надалі справами Ніжинського Благовіщенського монастиря керував Феофіл (Феофан) Чернявський (1787 – 1798). Приїхавши до Ніжина з Києво-Печерської Лаври, він одразу ж констатував незадовільний стан приміщень обителі, однак своєчасному вирішенню цієї проблеми завадили справи не пов'язані з діяльністю обителі. Так, 28 липня 1788 р. архімандрит змушений був звернутися до Новгород-Сіверського губернатора Іллі Бібікова через те, що радник Державної колегії іноземних справ М. Бантиш-Каменський у січні того ж року відправив з Москви різні речі своїм товаришам до Києва і Чернігова, у тому числі і діжку цукру вагою 23 пуда 33,5 фунта до Ніжина, для її подальшого транспортування до Чернігівського Єлецького монастиря. Проте візник залишив її у Глухові під розписку і після цього виникли проблеми з її поверненням, які настоятель не міг вирішити самостійно. В результаті ордером від 10 серпня 1788 р. за № 1 316 І. Бібіков наказав повернути архімандриту діжку, а вже 19 серпня того ж року Глухівський магістрат рапортував про позитивне вирішення наказу губернатора [133, арк. 1 – 5].

Пізніше у власному рапорті, датованому 1788 р., Ф. Чернявський

вказував на незадовільний стан монастирських будівель і особливо Благовіщенського собору та братських келій. Він просив Чернігівську консисторію надіслати до Ніжина архітектора і скласти кошторис відновлювальних робіт. Проте 20 жовтня 1788 р. власним указом імператриця Катерина II заборонила перерахування будь-яких коштів з державної казни у зв'язку з військовими діями проти Туреччини, а тому на потреби монастиря, не дивлячись на клопотання архімандрита до Синоду, нічого не виділили [141, арк. 165 – 167]. Довелося Ніжинській обителі знов проводити реконструкцію власними силами. Для цього настоятель наказав розібрати кілька непотрібних будівель у Ветхоріздвяному монастирі, а матеріал використати для ремонту Благовіщенського собору. Ще раніше з тієї самої причини 4 січня 1788 р. Ф. Чернявський доповідав чернігівському архієпископу Феофілу Ігнатовичу, що у приписному монастирі Різдва Пресвятої Богородиці знаходилася дерев'яна надбрамна церква святого Іоанна Предтечі, в якій через незадовільний стан тривалий час не проводилося служіння, і обитель не мала змоги відремонтувати її без сторонньої матеріальної допомоги, а тому настоятель просив її закрити. 17 січня 1788 р. за наказом Чернігівської консисторії він отримав дозвіл розібрати церкву, а матеріал використати на монастирські потреби за власним розсудом [170, арк. 1 – 2]. Незабаром для тих самих цілей з Чернігівського казначейства у 1793 р. перерахували 500 крб., а через три роки, у 1796 р., за наказом Чернігівського архієпископа Віктора Садковського нарешті провели детальний опис будівель обителі і склали кошторис витрат на їх реконструкцію, але проведенню робіт завадила пожежа, що сталася у місті 14 вересня 1797 р. і майже повністю знищила монастир.

Пожежа розпочалася неподалік Благовіщенської обителі у будинку капітана Протченка та через сильний вітер поширилася на сусідні споруди і перекинулася на монастирський двір. У Ніжині було знищено понад сто будинків, горіла навіть дерев'яна мостова. На Благовіщенському соборі

спочатку загорілися п'ять куполів і стеля, потім вогонь перекинувся на святі ворота, огорожу і монастирські лавки, далі спалахнув дах на кам'яних братських і настоятельських келіях, і через те, що останні були дерев'яними, повністю згоріли; суттєво постраждали меблі і бібліотека. Далі пожежа поширилася на дзвіницю, з якої встигли зняти тільки п'ять маленьких дзвонів, а три великі, вагою в 60, 100 і 300 пудів, згоріли в полум'ї разом з годинником, який розміщався на стіні дзвіниці. Також постраждали кам'яна трапезна і церква Святих Петра і Павла, у якій згоріли вікна. Монастирський гостинний дім, що знаходився поруч з головною територією обителі, був повністю знищений. У Благовіщенському соборі вціліли лише стіни, іконостас і ризниця, а серед усіх монастирських будівель не постраждали лише дві з шести кам'яних братських келій. Усе інше загинуло у вогні [141, арк. 167 – 177].

Тепер уже постало питання не про часткове відновлення обителі, а про її капітальну відбудову. У зв'язку з тим, що не було коштів, то Чернігівський архієпископ Віктор Садковський, який знаходився у Ніжині і був свідком тих жахливих подій, наважився на рішучий крок. Він надіслав до Синоду звернення з пропозицією закрити Благовіщенський монастир, храми обителі перетворити на звичайні парафіяльні церкви, а ченців разом з архімандритом перевести до Прилуцького Густинського монастиря.

Та цього не сталося – міський голова Сполатбог від імені всіх жителів подав прохання на ім'я імператора Павла Петровича залишити в Ніжині Благовіщенський монастир, обіцяючи все влаштувати за рахунок благодійних пожертв міських жителів. Від держави необхідна була лише допомога для покриття куполів собору і будівництва кам'яної огорожі навколо обителі. Прохання розглянули і як наслідок 31 грудня 1797 р. Синод видав указ, яким зобов'язав Малоросійське губернське правління за присутності архітектора провести детальний опис постраждалих приміщень Ніжинського Благовіщенського монастиря, скласти кошторис

та план робіт і направити їх до Чернігівської декастерії для подальшого розгляду в Синоді. 30 січня 1798 р. Малоросійське губернське правління наказало губернському архітектору Карташевському разом з ніжинським городничим* і членом Малоросійської казенної палати скласти опис, план і кошторис відновлення будівель Ніжинського Благовіщенського монастиря. 28 лютого 1798 р. необхідні документи були готові, і Малоросійське губернське правління направило їх до Чернігівської декастерії [141, арк. 182 – 185]. Згідно цих документів, у 1798 р. вийшов відповідний наказ виділити з Чернігівського казначейства 16 111 крб. на реконструкцію обителі [294, с. 34].

Відновлення спочатку йшло дуже повільними темпами, оскільки архімандрит Ф. Чернявський, за якого сталася пожежа, більше займався питанням власного від'їзду з Ніжина, ніж ремонтом обителі. В результаті, у 1798 р., його перевели до Чернігівського Єлецького монастиря, де він виконував обов'язки настоятеля, а пізніше обіймав посаду вікарія** Київської митрополії. Останнє призначення колишнього настоятеля було до Полтави у сані єпископа, де він і завершив свій життєвий шлях у 1812 р.

Його наступник, архімандрит Арсеній Домонтович (1798 – 1799), переведений з Москви, один з ректорів Казанської духовної семінарії, на той час був уже літньою людиною і через вік не міг як слід керувати ремонтними роботами. За короткий час його управління грошей витратили багато, а зробили дуже мало: розпочали відбудову Благовіщенського собору, Петропавлівської церкви і дзвіниці. На все це з виділеної суми настоятель витратив 12 284 крб. та ще 3 827 крб. на ті монастирські роботи, які, згідно прохання міського голови, мали проводитися за рахунок населення м. Ніжина і благодійних пожертв, і тим самим унеможливив подальше відновлення обителі через брак коштів, що, у свою чергу, призвело до суттєвих непорозумінь між настоятелем і Ніжинським міським

* Городничий – поліцмейстер повітового чи заштатного міста, начальник поліції.

** Вікарій – у православної церкви заступник єпископа, єпископ без єпархії.

головою Сполатбогом.

Так, останній у рапорті від 28 липня 1802 р. на ім'я Малоросійського губернатора барона Івана Френсдорфа вказував, що Чернігівський архієпископ Віктор Садковський, не маючи на те відповідних підстав, звертався до губернатора з проханнями зібрати необхідні кошти з населення м. Ніжина на реконструкцію обителі, звинувачуючи їх у нестачі грошей, у чому, на думку міського голови, провини жителів міста не було, оскільки ніхто з них не брав на себе зобов'язання відновлювати внутрішні монастирські будівлі. Причину такого непорозуміння міський голова вбачав у тому, що після переведення архімандрита Ф. Чернявського до Чернігова, його наступник А. Домонтович самостійно керував роботами і використовував наявні ресурси не за призначенням. Він додавав, що ще за попереднього настоятеля монастир отримав у власність два великих дерев'яних будинки, щоб їх розібрати і використати матеріал для ремонту приміщень обителі. Перший будинок належав княгині Ходапиній, а другий – генералу Осипу Судієнкову. Однак архімандрит А. Домонтович з цього матеріалу відремонтував лише дахи кухні і трапезної, а також збудував на території обителі лазню та інші другорядні приміщення. Решту деревини або розікрали, або спалили у печах. Окрім цього настоятель заплатив 300 крб. з виділеної Синодом суми і продав велику комору у монастирі Різдва Пресвятої Богородиці полковнику Бриніну, щоб задовольнити його претензії з приводу завданих йому образ. Також А. Домонтович продав мідь з погорілих дзвонів, і куди використав отримані гроші невідомо.

Вказуючи на недоліки господарської діяльності настоятеля, міський голова звернув увагу на те, що, дізнавшись про волю імператора з приводу його прохання про долю обителі, Синод поклав усю відповідальність за використання грошей на Віктора Садковського, і відповідно міські жителі до неї ніякого відношення не мали. Окрім того, архієпископ сам неодноразово заявляв, що доручив ведення усіх справ архімандриту і

наказав допомагати йому присутніх* Ніжинського духовного правління. Однак А. Домонтович відмовився від їхньої участі і використовував гроші за власним розсудом, через що Чернігівський архієпископ звертався до Синоду про їх повернення. Однак указом від 3 вересня 1800 р. Синод наказав: „...так як гроші використані А. Домонтовичем не належним чином, а розпорядження на відновлення монастиря покладене на преосвященного, відповідно вони мають бути стягнені з кого слід, а для того, щоб провести усі заходи, покладені на преосвященного по завершенню будівництва, Синод доручає архієпископу” (переклад автора). Додаючи до рапорту відповідні документи, Ніжинський міський голова Сполатбог просив губернатора зняти з нього доручення архієпископа про повернення втраченої суми на відновлення обителі.

31 грудня 1802 р. Віктор Садковський отримав повідомлення, що після розгляду цієї справи генерал-губернатором князем Олексієм Куракіним, той не знайшов жодних підстав і можливостей примушувати як жителів м. Ніжина, так і міського голову до виплати вказаних 3 827 крб., оскільки допомога громади у будівництві приміщень монастиря залежала виключно від її власної волі [165, арк. 1 – 8].

За новим кошторисом на завершення реконструкції не вистачало 10 252 крб., але джерел отримання цих коштів уже не було. Наступники А. Домонтовича, який помер у 1799 р., Данило Мирдамський (1800) та Павло Чедневський (1800 – 1803) також мало що змогли зробити для обителі. Перший – через те, що перебував на посаді архімандрита всього чотири місяці і навіть не встиг приїхати до Ніжина, отримавши призначення єпископа в Кам’янець-Подільський, а другий, – разом з посадою архімандрита працював професором богослов’я в Чернігівській семінарії, а тому не міг приділяти монастирським справам належної уваги.

На цьому неприємності обителі не скінчилися, 2 липня 1802 р. їй

* Присутній – член присутствія, засідатель; радник, асесор, гласний.

довелося понести збитки через невиконання контракту з ніжинським купцем Андрієм Шукуровим на ремонт обителі. 30 травня 1801 р. він звернувся до архієпископа Віктора Садковського з проханням посприяти у поверненні 499 крб., вказуючи, що 3 травня 1799 р. він заключив з Ніжинським Благовіщенським монастирем контракт, за яким мав відремонтувати дерев'яні келії з трапезною, встановити у них вікна, двері, плінтуси і влаштувати сходи; полагодити огорожу, довжиною 47 і висотою 4,5 аршин^{*}; за що монастир зобов'язався заплатити йому 450 крб.; окремо покрити жерстю дах Петропавлівської церкви за 45 крб. і придбати 150 дерев'яних дощок на суму 43 крб. За вказані роботи А. Шукуров отримав лише 150 крб., а окрім цього зазначав, що йому довелося заплатити 15-ти робітникам і 2-м столярам на 120 крб. більше, оскільки до монастиря приїхав чернігівський повітовий протоієрей Іоанн Єленьєв і на 14-ть днів призупинив відновлювальні роботи, а архімандрит заборонив купцю відпустити найманих працівників.

13 червня 1801 р. Чернігівська декастерія наказала Ніжинському духовному правлінню провести детальний розгляд цієї справи. В результаті встановили, що не всі умови, перелічені у контракті з боку виконавця, були виконані у повному обсязі, а тому столярна і теслярська управи після огляду недобудованих об'єктів оцінили незавершені роботи у 57 крб. Виходячи з того, що за монастирем залишався значний борг, рекомендували вирахувати цю суму з невиплачених 300 крб. Що стосувалося претензій А. Шукурова, які не відносилися до умов контракту, то свідки підтвердили, що він дійсно погодив умови ремонту Петропавлівської церкви і придбання необхідних матеріалів з попереднім настоятелем обителі А. Домонтовичем, а щодо переоплати найманим робітникам, то ніяких документів на підтвердження власних претензій купець надати не зміг і до того ж відмовився давати свідчення під

* Аршин – диметрична міра довжини, що використовувалася у Росії з XVI ст. і дорівнювала 71,12 см.

присягою у декастерії, а тому Ніжинське духовне правління не знайшло жодних підстав для компенсації цього положення. За обставин, що склалися, 2 липня 1802 р. після ознайомлення з результатами цієї справи Чернігівська декастерія наказала архімандриту Ніжинського Благовіщенського монастиря П. Чедневському виплатити купцю А. Шукурову 330 крб. 30 коп. [171, арк. 9 – 14]. 2 вересня 1803 р. через хворобу, настоятеля відправили на пенсію.

Отже, історія Ніжинської Благовіщенської обителі впродовж XVIII ст. була насиченою складними подіями і подекуди трагічною. Стрімкий злет після її заснування змінився таким же стрімким падінням у запустіння. Внаслідок трьох пожеж її велич та краса майже повністю зникли, а відносну економічну стабільність остаточно підірвала секуляризаційна реформа, яка поставила монастир у повну залежність від держави. Іншим негативним чинником у житті обителі було недбале відношення, а іноді і просто бездіяльність її настоятелів, які використовували значні ресурси не за призначенням, здебільшого вирішуючи власні справи. Усі ці обставини почали схиляти представників вищої церковної ієрархії до думок про закриття монастиря та перетворення Благовіщенського собору на звичайну парафіяльну церкву. Однак цього не сталося. На початку XIX ст. Ніжинська Благовіщенська обитель пережила друге народження завдяки плідній та наполегливій праці її наступного архімандрита.

2. 3. Відродження обителі у ХІХ ст. Архімандрит Віктор Черняєв

Визначним церковним діячем Чернігівського регіону, одним із провідних настоятелів Ніжинського Благовіщенського монастиря, був Віктор Черняєв. З його ім'ям пов'язане відродження і розквіт обителі на початку ХІХ ст. Натхненна і наполеглива праця архімандрита упродовж багатьох років була спрямована на створення зразкового православного чоловічого монастиря.

В. Черняєв народився у Чорногорії, в родині купців, у 1761 р. Здобув початкову освіту. Батьки бажали, щоб син продовжив навчання у Відні, але, не доїхавши туди, майбутній архімандрит зупинився в Києві і вступив до духовної академії. Вивчав богослов'я, грецьку і єврейську мови та математику. По закінченню її в 1791 р. поїхав до Могилевської семінарії, де продовжив навчання. 4 серпня 1793 р. член Синоду архієпископ Могилевський, Мстиславський і Оргіанський Георгій постриг Василя Черняєва у ченці за ім'ям Віктор. Блискавичним було його просування духовною ієрархією: 24 серпня того ж року Смоленський єпископ Парфеній посвятив його в ієродиякона, а наступного дня – в ієромонаха. З 1 вересня 1794 р. В. Черняєв розпочав викладацьку діяльність учителем російської і грецької мов у Смоленській семінарії, а з 1 січня 1795 р. обійняв посаду префекта і викладача філософії. За наказом Синоду від 1798 р. його направили до Московського Донського монастиря, а 30 серпня 1800 р. перевели ігуменом до Смоленської Троїцької обителі.

8 вересня 1803 р. за наказом Синоду В. Черняєва направили до Ніжинського Благовіщенського монастиря, але і тут він не залишив викладацької діяльності, і з 10 листопада 1803 р. був призначений учителем богослов'я у Чернігівську семінарію, де працював упродовж наступних двох років, а 21 листопада 1803 р. Чернігівський єпископ Феофан посвятив його в архімандрити [167, арк. 6 – 7].

Приїхавши до Ніжина, настоятель розпочав виконання своїх обов'язків за дуже несприятливих обставин. Річ у тім, що з виділених у

1798 р. Чернігівським казначейством більш ніж 16 000 крб., на відновлення обителі, залишилося лише 732 крб. і хоча певні зрушення у становищі таки відбулися, однак загальний стан монастиря залишався незадовільним. Ще однією не менш важливою проблемою було те, що від пожежі 1797 р. постраждали не тільки храми і господарські будівлі, а й значна кількість монастирських документів, через що виникали спірні питання з приводу володінь обителі.

Так, на початку 1804 р. у Ніжині мало розпочатися будівництво торгівельних лавок на місці, де знаходився монастирський гостинний дім, а тому настоятель звернувся до Малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна з проханням дозволити йому приймати участь у будівництві, щоб певна кількість лавок у майбутньому належала обителі. Генерал-губернатор направив відповідне розпорядження на розгляд Чернігівського губернського правління, і 29 лютого 1804 р. вийшов наказ, за яким Ніжинська міська поліція і міська Дума мали терміново встановити приналежність визначеного місця до монастиря. 26 березня того ж року В. Черняєв надіслав до Ніжинської міської поліції відношення, в якому зазначав, що ніяких письмових документів на виділену територію в монастирі не було, оскільки всі вони загинули у пожежі 1797 р. Водночас він зауважив, що такі ж самі документи мали знаходитися у копіях в Ніжинській міській Думі. В результаті 20 червня 1804 р. Чернігівське губернське правління видало наказ про підтвердження прав обителі на означену ділянку землі і дозвіл приймати участь у будівництві торгівельних лавок [195, арк. 1 – 12].

З перебігом часу архімандрит усе більше усвідомлював, що очікувати на чийсь допомогу ставало дедалі неможливим, і, щоб безпосередньо займатися монастирськими справами, просив дозволу Чернігівського архієпископа Михайла Десницького полишити свої заняття в семінарії та переїхати до Ніжина, а, отримавши відповідне розпорядження, одразу ж приступив до відновлювальних робіт. Поруч із

Благовіщенським собором було зведено двоповерховий будинок, на першому поверсі якого розміщалися торгівельні лавки, що здавалися в оренду місцевим купцям, а на другому влаштували теплу Петропавлівську церкву, будівництво якої розпочав ще попередник настоятеля архімандрит А. Домонтович. Спочатку приміщення не передбачалося для храму, і лише по завершенню будівництва у 1804 р. настоятель звернувся до архієпископа дозволити перетворити будівлю на церкву і перенести до неї іконостас із старого храму святих Петра і Павла, а саму церкву перебудувати і перетворити на торгівельні лавки [142, арк. 1]. Резолюцією від 7 червня 1804 р. Михайло Десницький дав дозвіл на проведення зазначених робіт. У новоствореній церкві розмістили три престоли на честь святих Петра, Павла і Введення Пресвятої Богородиці, а за вівтарем, над кам'яною лавкою, побудували восьмикутну дзвіницю з куполом і встановили годинник [236, 1867. – № 24. – С. 834 – 836].

Уже через п'ять років після перебування на посаді настоятеля Ніжинської Благовіщенської обителі, в 1808 р., В. Черняєв писав Чернігівському архієпископу, що було завершено будівництво кам'яної дзвіниці, ризниці, торгівельних лавок, перенесено церкву Петра і Павла, з західного боку монастиря зведено кам'яну огорожу, двоє воріт і браму, доведено до ладу братські і настоятельські келії, під якими влаштовано чотири погребі і дві кухні. Разом з тим архімандрит просив дозволу розпочати будівництво кам'яної огорожі зі східного боку монастиря, підкреслюючи, що для цих цілей він уже придбав необхідний матеріал.

У березні 1811 р. В. Черняєв звернувся до Михайла Десницького з проханням розпочати ремонт Благовіщенського собору, який залишався у незадовільному стані з 1797 р. [143, арк. 1 – 3]. У той же час в обителі влаштували гостинний дім. Не оминув дбайливий настоятель своєю увагою і приписний монастир Різдва Пресвятої Богородиці. В останньому капітально перебудували старовинну Георгіївську церкву, відштукатурили будинок, що знаходився поруч, і заново звели дзвіницю.

У монастирських документах і інших офіційних актах не виявлено, щоб з 1803 по 1823 рр. Благовіщенській обителі надавалися які-небудь гроші для реконструкції, окрім незначної щорічної суми, передбаченої штатним окладом на утримання приміщень обителі (600 крб.). Усі витрати покривалися за рахунок благодійних пожертв і, головним чином, власним коштом В. Черняєва. Сам настоятель вказував, що виписав з батьківщини значну суму грошей, яку отримав через ієромонаха Дорофея, – всього 12 000 червонців, що на той час складало 140 000 крб., які і направив на ремонтні роботи [294, с. 39 – 40].

Як свідчать матеріали, архімандрит активніше всіх своїх попередників намагався встановити серед братії строге чернече життя. Для вирішення даної проблеми він створив перелік правил і сам чітко їх дотримувався. „Перш за все, необхідно зразково дотримуватися правил чернечого життя настоятелю і піклуватися про всіх мешканців обох монастирів: ієромонахах, ієродияконах, ченцях і інших людей різних чинів...” (переклад автора) писав він у передмові. У правилах йшлося про настанови ченцям щодо молитов, церковних служб, відповідності вбрання та поведінки як у монастирі, так і за його межами, про приготування до смерті тощо. Власний приклад архімандрита справив значний вплив на його підлеглих, кількість монастирської братії постійно збільшувалася, а сам В. Черняєв користувався повагою не тільки в Ніжині, а й далеко за його межами. Ось що казав про діяльність архімандрита князь Долгорукий, відвідавши Ніжин у 1817 р.: „Попечением его прекрасно отделан храм соборной: вот что называется Дом Божий! Обширен, высок, богат! Стенное письмо исправлено по его мыслям, и представляет всю историю сотворения мира; все соборы и таинства Греческой церкви в лицах”. Узагалі весь монастир, на думку князя, був гарно забезпечений [237, с. 13 – 15].

1 вересня 1809 р. настоятель, згідно бажання Михайла Десницького, повернувся до викладацької діяльності в Чернігівській семінарії,

залишаючи за собою посаду настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря, але через три роки з ним трапилася подія, яка потім суттєво вплинула на його подальше життя. Викладаючи богослов'я за програмою, розробленою Феофаном Прокоповичем, він наважився перекласти її російською мовою, переробити план та внести власні доповнення. В 1811 р. з дозволу Чернігівського архієпископа він надіслав свій переклад до Синоду. Праця В. Черняєва була піддана жорсткій критиці, її назвали не тільки неправильною, а й небезпечною для подальшого вивчення. В результаті в 1812 р. за рішенням Синоду його позбавили посади викладача Чернігівської семінарії [151, арк. 26 – 27].

Після цієї події настоятель ще більше присвятив себе службі власній обителі і вона була справедливо оцінена. У 1818 р. на той час уже Санкт-Петербурзький митрополит Михайло Десницький подав клопотання до міністра духовних справ і народного просвітництва князя Олександра Голіцина про нагородження В. Черняєва за відмінну службу на посаді настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря. 29 серпня того ж року князь сповістив Михайла Десницького, що імператор Олександр I погодився і наказав нагородити архімандрита орденом Святої Анни II-го ступеня, одночасно він просив митрополита відправити орден В. Черняєву, вказуючи, що грамота на нього буде передана у найближчий час, а вже 27 листопада 1818 р. настоятель доповідав Чернігівській духовній декастерії про отримання указу, ордену та грамоти [149, арк. 1 – 6].

Того ж року В. Черняєв розпочав судовий процес з жителями навколишніх сіл за монастирські володіння. Він звернувся до консисторії, однак у Чернігові вже не було митрополита Михайла Десницького, який поважав працюючого настоятеля, на його місце у 1818 р. призначили Симона Крилова, а в 1820 р. – Лаврентія Бакшевського. Останній одразу ж зайняв негативну позицію по відношенню до архімандрита, що було викликано відмовою настоятеля прийняти і пригостити архієрейських співаків, посилаючись на те, що монастирю і без того не вистачало

необхідного забезпечення, а тому консисторія не звернула належної уваги на його клопотання. Тоді у 1820 р. В. Черняєв почав самостійно вирішувати спірні питання. Він наказав забрати волів козака Синяка з монастирського лісу, яким той розпоряджався як хотів. Зав'язалося гаряче листування між настоятелем, Ніжинським стряпчим* та поліцмейстером, які виступили проти архімандрита. Справа дійшла до Чернігівської консисторії, яка наказала йому припинити листування і погодитися з рішенням поліції. Не витримавши цього, він подав скаргу на поліцію Малоросійському військовому губернатору князю Миколі Репніну, проте і той не надав настоятелю необхідної допомоги, а коли ця справа дійшла до Синоду, то спеціальним наказом від 30 листопада 1822 р. необхідно було викликати архімандрита до Чернігівської декастерії і винести йому сувору догану, але в декастерію настоятель не з'явився, і за це (за представленням Лаврентія Бакшевського) синодальним указом від 6 червня 1823 р. його позбавили посади настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря і перевели до Новгород-Сіверської обителі на чернецьку „порцію” (оклад).

З цього часу розпочався найскладніший період у житті В. Черняєва. Жителі Ніжина звернулися до імператора Олександра I з проханням залишити його на посаді настоятеля Ніжинського монастиря, вказуючи на його заслуги. Можливо, це прохання і було б задоволено, якби сам архімандрит міг поводити себе у відповідних рамках чернечої витриманості, але через тяжкі випробування та переживання він уже не міг спокійно говорити ні про Чернігівського архієпископа Лаврентія Бакшевського, ні про Чернігівську декастерію, ні навіть про Синод. У результаті йому було заборонено виконувати обов'язки священнослужителя та писати будь-які твори і направлено до Новгород-Сіверського монастиря під суворий нагляд. Тоді архімандрит надіслав до Синоду прохання дозволити йому виїхати на батьківщину до Чорногорії.

* Стряпчий – чиновник, відомства прокурора, правознавець, законник, що наглядає за правильним перебігом справ.

Можливо, В. Черняєв був заздалегідь попереджений про результат свого запиту, тому що до отримання постанови Синоду про відмову, він увечері 13 жовтня 1823 р. вийшов з келії настоятеля і куди поїхав, невідомо. Так доносив за словами архімандрита Євгена Прозорова архієпископ Лаврентій Бакшевський до Синоду. Насправді ж настоятель виїхав за місто, де його очікував заздалегідь підготовлений екіпаж. Спочатку він поїхав до Києва, де залишався певний час. У січні 1824 р. міністр внутрішніх справ унаслідок повідомлення Синоду зробив розпорядження про розшук архімандрита, тому, не вважаючи своє подальше перебування в Києві безпечним, В. Черняєв нарешті наважився приїхати до Новгород-Сіверського, де його чекали лише неприємності. У той час, як він переховувався в Києві, Синод направив його до Суздальського Спасо-Єфимівського монастиря, і, врахувавши попередні заслуги настоятеля, призначив йому щорічну пенсію в розмірі 300 крб. 14 травня 1824 р. В. Черняєв виїхав у Суздаль, де прожив три роки, доки в 1827 р. за наказом Синоду не отримав дозвіл на виїзд за кордон. Подальша його доля невідома. Послідовникам В. Черняєва залишалося тільки користуватися і бережливо ставитися до результатів праці архімандрита, хоча деякі з них так і не змогли зробити значного внеску в розвиток обителі [248, с. 25 – 28].

Ще за часів перебування В. Черняєва в Ніжині на його місце з Домницького монастиря Різдва Богородиці призначили архімандрита Євгена Прозорова (1823 – 1830). Народився він у 1777 р. у родині священика. Освіту здобув у Чернігівській духовній семінарії, а 8 вересня 1808 р. у Чернігівському архієрейському будинку його постригли у ченці і призначили скарбником. 20 липня 1809 р. посвячений у протоієрея, а з вересня того ж року розпочав викладацьку діяльність у Чернігівській семінарії. З наступного року працював ординарним учителем вищого граматичного класу з викладанням сільської і домашньої економії та історії. У 1812 р. був намісником Чернігівського Слецького Успенського

монастиря, звідки призначений економом Чернігівського Архієрейського будинку, а 26 грудня 1813 р. Є. Прозоров переведений до Козелецької Георгіївської обителі ігуменом, де 2 вересня 1816 р. за наказом Синоду посвячений у архімандрита. 28 серпня 1818 р. його перевели до Домницького монастиря, а потім указом Синоду від 21 серпня 1823 р. за відомих обставин призначили настоятелем Благовіщенського монастиря [157, арк. 8 – 9]. Про його діяльність у Ніжині майже не залишилося відомостей, лише те, що 22 липня 1824 р. він освячував Свято-Олександрівську церкву Ніжинської гімназії вищих наук, причому на урочисту церемонію приїхав із Санкт-Петербурга меценат навчального закладу граф Олександр Кушельов-Безбородько. 1 вересня 1830 р. настоятель помер у Ніжині, похований біля Георгіївської церкви у Ветхоріздвяному монастирі [128, арк. 1 – 2].

Після нього посаду архімандрита Ніжинської Благовіщенської обителі обіймав Платон Григорович (1830 – 1839). Походив він з дворянського роду, освіту отримав у Київській духовній академії. 16 жовтня 1803 р. був посвячений у диякона, а по смерті дружини у 1804 р. призначений до Катеринославського архієрейського дому хрестовим дияконом^{*}, у тому ж році виконував обов'язки ризничого і скарбника. 18 листопада 1805 р. його благословили рясофором^{**}, а невдовзі, 18 листопада 1808 р., нагородили набедренником^{***}. Окрім того, за відсутності в архієрейському будинку економа, обіймав і цю посаду. У 1810 р. за власним проханням переведений до складку флотських ієромонахів Балаклавського Георгіївського монастиря. За час перебування в обителі обіймав посади економа, ризничого і скарбника, одночасно виконуючи службові завдання на різних кораблях [160, арк. 14 – 16].

* Хрестовий диякон – диякон при будинку архієрея.

** Рясофор, рясофорний монах – послушник, який отримав від настоятеля благословення носити рясу з клобуком (покривало ченців, що носить зверху камилавки, чорної шапочки ченців).

*** Набедренник – чотирикутний довгий плат, частина убрання архімандрита, ігумена, протоієрея і, за відзнаки, священика.

19 лютого 1824 р. посвячений у сан ігумена і до 1825 р. виконував обов'язки настоятеля. Неодноразово на військових кораблях „Норд-Адлер” і „Франц Імператор” виходив у море для виконання різноманітних кампаній, а пізніше під час війни з Туреччиною 1828 – 1829 рр. на кораблі „Пармен” був при взятті фортець Анапа і Варна. 29 вересня 1829 р. за заслуги, проявлені під час військових походів, наказом Синоду посвячений у сан архімандрита [161, арк. 31 – 36]. 31 жовтня 1830 р. указом Синоду через вік і хвороби звільнений і направлений до Ніжинського Благовіщенського монастиря настоятелем, де 28 грудня 1830 р. його нагородили срібною медаллю на Георгіївській стрічці за участь у війні з Туреччиною 1828 – 1829 рр. [159, арк. 9 – 13]. У 1839 р. архімандрит помер у Ніжині.

Після нього справами Благовіщенської обителі керував Серафим Покровський (1839 – 1846). Він був одним з кращих послідовників справ, започаткованих В. Черняєвим, дбайливо ставлячись до усіх сфер монастирського життя. За його перебування в Ніжині у 1840 р. проїжджав з Волині на Орловську кафедру архієпископ Волинський і Житомирський Інокентій. По дорозі він на деякий час зупинився у місті, а перепочивши, преосвященний знову відправився в дорогу, але невдовзі важко захворів і повернувся до Ніжина, де й помер 25 квітня того ж року. До призначення на Орловську кафедру він викладав у Пермської духовної семінарії, потім, за рекомендацією Михайла Сперанського, його затвердили на посаду вікарія до Московської єпархії, а з Москви направили до Курська, звідки призначили архієпископом Волинським і архімандритом нещодавно поверненої з унії у православ'я Почаївської Лаври. Преосвященний служив там упродовж восьми років (1832 – 1840) і залишив по собі пам'ять доброго господаря, розумного адміністратора і відвертої людини. Він же переконав прийняти постриг і призначив намісником Почаївської Лаври Кременецького протоієрея Григорія Рафальського, який потім з ім'ям Антоній став Санкт-Петербурзьким митрополитом. Преосвященного

Інокентія поховали біля західної стіни у Благовіщенському соборі праворуч від входу. Над його склепом знаходилася мідна меморіальна дошка з написом: „Лета Господня 1840 апреля в 25 день Преосвященный Иннокентий архиепископ Орловский и Севский, на пути от Волынской паствы к Орловской возванный ко граду Небесному здесь оставил земную храмину тела, поживши на земле лет 56-ть, архиерействовал почти 9 лет” [294, с. 79].

У 1846 р. С. Покровського перевели до Задонського монастиря Різдва Богородиці, а на його місце з Новосильської Свято-Духової обителі призначили архімандрита Никанора (1846 – 1848). Саме він у тому ж році склав список архімандритів Ніжинського Благовіщенського монастиря, який потім доповнювався його послідовниками аж до закриття обителі. 29 листопада 1848 р. Никанора направили до Новгород-Сіверської Спасопреображенської обителі.

Новим настоятелем обителі 29 квітня 1850 р. став архімандрит Полікарп (1850), який до того входив до складу Руської посольської церкви в Афінах. Однак він відмовився від цієї посади і навіть не приїхав до Ніжина, про що адміністрацію монастиря сповістили указом Синоду від 19 серпня 1850 р. Наступний настоятель – архімандрит Феофан Олександров (1850 – 1851) – з ректорів Казанської академії, професор богослов'я Казанського університету – знаходився у Ніжині не більше трьох місяців і був переведений до Тверського Клязинського монастиря, де й помер, а його місце зайняв архімандрит Феофіл Дончевський (1853 – 1860).

При ньому, за наказом Синоду від 6 жовтня 1857 р., до Ніжинської обителі направили звільненого на пенсію єпископа Кавказького і Ставропольського Іоаннікія Образцова. У 1858 р. він подав клопотання до Синоду, щоб йому доручили керувати господарською частиною Ніжинського Благовіщенського монастиря без додаткової оплати, залишаючи при цьому посаду настоятеля обителі. Синод погодився, але перебування єпископа на цій посаді не тривало довго. У наступному році

він сам відмовився від виконання обов'язків через похилий вік. З того часу і до самої смерті (1880) він жив у Ніжинському Благовіщенському монастирі, не приймаючи активної участі у справах обителі.

11 жовтня 1855 р. Ф. Дончевський звернувся до Ніжинського земського суду з проханням зробити розпорядження про ремонт дороги, що вела до моста через р. Остер неподалік Ветхоріздвяної обителі. Настоятель указував, що на ній утворилися дві настільки глибокі калюжі, що під час переїзду вози повністю покривалися водою, а об'їхати їх іншою дорогою неможливо. Також він додавав, що усе монастирське господарство знаходилося на території обителі Різдва Пресвятої Богородиці, а тому ченцям необхідно постійно підтримувати з нею зв'язок як для відправлення церковних служб, так і для доставки продуктів.

Як свідчать матеріали, суд залишив прохання Ф. Дончевського без належної уваги, а тому настоятель 13 червня 1856 р. із подібним проханням звернувся до Ніжинської міської думи, наголошуючи, що через місяць до Благовіщенського монастиря приїде Чернігівський архієпископ Павло Подлипський і обов'язково відвідає приписну Ветхоріздвяну обитель, у якій щойно завершили ремонт Георгіївської церкви і дзвіниці. Незаперечним залишався той факт, що подібна аргументація проблеми суттєво вплинула на ніжинських чиновників, оскільки вже 3 липня того ж року міський староста Кириленко рапортував до Ніжинської міської думи, що вище зазначена дорога була виправлена [190, арк. 7, 16, 19].

У 1859 р. настоятелем обителі став архімандрит Вассіан Чудновський (1860 – 1861). Народився Василь Чудновський у 1803 р. у родині малоросійського священика у м. Білопілля Сумського повіту Харківської губернії. У 1827 р. завершив курс Харківського колегіуму зі срібною медаллю і вступив до Київської духовної академії. 10 лютого 1829 р. пострижений у ченці з ім'ям Вассіан. 30 вересня 1831 р. В. Чудновський закінчив академію зі ступенем магістра богослов'я, а через кілька днів був посвячений в ієромонаха і приєднаний до братії

Почаївської Лаври і одночасно призначений інспектором Волинської семінарії. 29 жовтня 1833 р. переведений до Петрозаводська інспектором Олонецької семінарії, а з 1 вересня 1842 р. обійняв ту саму посаду в Астраханській семінарії. 20 січня 1843 р. переведений до Покрово-Болдинського монастиря настоятелем, де за рік отримав сан архімандрита. 28 лютого 1846 р. призначений ректором Астраханської семінарії і настоятелем Спасо-Преображенської обителі, а 21 лютого 1854 р., переїхав до Чернігова, де працював ректором духовної семінарії, одночасно обіймаючи посаду настоятеля Єлецького монастиря. 27 січня 1860 р. В. Чудновського призначили настоятелем Благовіщенської обителі з призначенням прав першокласного настоятеля, проте в Ніжині він перебував трохи більше року і ніяких вагомих справ не розпочинав, а вже 6 травня 1861 р. його перевели до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря настоятелем.

Потім указом Синоду на цю посаду призначили його наступника за посадою ректора Чернігівської семінарії Євгена (1861 – 1869), одночасно посвятивши його у сан архімандрита [227, с. 8]. У 1864 р. він перебудував Георгієвську церкву в монастирі Різдва Пресвятої Богородиці, добудував над нею дзвіницю і розібрав її західний приділ на честь Різдва Божої Матері, який розділяв два приміщення, чим значно збільшив розміри храму.

Після нього Благовіщенським монастирем керував архімандрит Варфоломій Левицький (1869 – 1873) – один з найосвіченіших настоятелів обителі. Народився у с. Богородцьке Суразького повіту в родині священика. Рано залишився без батька і виховувався у Новгород-Сіверському училищі. З 1840 по 1843 рр. навчався у Чернігівській семінарії, а у 1848 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем магістра. З 1849 р. упродовж десяти років викладав у Чернігівській семінарії, а потім до 1861 р. перебував на посаді інспектора, звідки, через незадовільний стан здоров'я, звільнений за власним бажанням і

переведений до Глинської пустині. 18 лютого 1863 р. призначений бакалавром Київської духовної, де читав лекції з морального богослов'я. 10 лютого 1863 р. посвячений у сан архімандрита, а через рік призначений екстраординарним професором академії [289, с. 110 – 118]. За наказом Синоду від 15 грудня 1865 р. обійняв посаду ректора Саратовської духовної семінарії і настоятеля Спасо-Преображенського монастиря, де за відмінну службу 14 травня 1857 р. нагороджений орденом Св. Анни II ступеня. Проблеми зі здоров'ям і несприятливий клімат змусили його звернутися до Синоду з проханням про звільнення і переведення до одного з монастирів Чернігівської єпархії, внаслідок чого 10 квітня 1869 р. призначений настоятелем Благовіщенського монастиря. У Ніжині В. Левицький показував приклад усій братії змістовними повчаннями. У 1873 р. його викликали на службу до Санкт-Петербургу. По дорозі до столиці в нього трапився напад епілепсії, причому його так міцно зв'язали, що на руках почалася гангрена і повернувшись до Ніжина, він через декілька днів помер [234, с. 107 – 110].

Можливо, дізнавшись про це, настоятель Домницького монастиря Віктор подав клопотання до Синоду про переведення до Ніжина, а на власне місце просив призначити настоятеля Козелецької обителі архімандрита Феодосія. Однак Синод був іншої думки з цього приводу і залишив клопотання архімандрита без наслідків [178, арк. 2а]. Натомість направив указ єпископу Чернігівському і Ніжинському Нафанаїлу Савченку про призначення на місце померлого настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря архімандрита Ієроніма Гепнера (1873 – 1876) [163, арк. 39].

Народився і виховувався у Дерпті (сучасне м. Тарту, Естонія), у 1837 р. приїхав до Києва, де вступив до Київської духовної академії, по закінченню якої працював учителем церковної історії та канонічного права в Харківській семінарії, вчителював у Тамбовській і Астраханській семінаріях, одночасно був настоятелем у заштатному Іоано-

Предтеченському монастирі. З 1856 р. перебував у Кишинівській єпархії, спочатку інспектором семінарії і помічником ректора з професорської посади, а потім настоятелем заштатного Гербовецького Успенського монастиря. Отримавши сан архімандрита, до 1859 р. працював благочинним монастирів і скитів Кишинівської єпархії, коли його перевели до В'ятської губернії настоятелем Слобідської Хрестовоздвиженської обителі. У 1868 р. він повернувся до місця попередньої служби, але вже настоятелем Шабського Вознесенського монастиря і членом духовної консисторії Кишинівської єпархії, після чого у 1873 р. його направили до Ніжина. У багатьох тих місцях, де побував настоятель, він залишив по собі пам'ять значними благодійними пожертвами.

На час його призначення до Благовіщенського монастиря І. Гепнер був уже літньою людиною, але і тут він не полишив занять різними науками. Особливо він любив латину, яку знав досконало. Цьому суттєво посприяло відкриття у 1875 р. у Ніжині історико-філологічного інституту. Щодо монастирських справ, то архімандрит постійно турбувався про піднесеність церковного богослужіння, простими і доступними для народу повчаннями та розумними настановами до братії. Однак у 1876 р., згідно наказу Синоду, його перевели до Оренбурзького монастиря, який потребував надійного господарника, де він і помер у 1877 р.

Його наступником став архімандрит Євгеній Ейнштейн (1876 – 1878), який намагався поліпшити зовнішній вигляд обителі. З цією метою він розпочав значне будівництво нових і перетворення старих приміщень обителі, з яких більша частина через нестачу коштів так і не була завершена, а настоятеля невдовзі перевели до Білгородської обителі Курської єпархії.

З серпня 1878 р. Ніжинським Благовіщенським монастирем керував архімандрит Григорій Лукашевич (1878 – 1904). За цей час настоятель капітально відремонтував усі храми обох обителей, а у головних соборах поновив настінний живопис. Особливу увагу він приділяв господарському

стану обителі і у короткий термін розрахувався з усіма боргами, що залишилися від його попередника, а це майже 8 000 крб. [244, с. 44 – 49].

За нього 18 квітня 1880 р. у обителі помер преосвященний Іоаннікій Образцов (1792 – 1880), уродженець Тверської єпархії. Народився він у родині пономаря в с. Титівка, початкову освіту здобув у Тверській духовній семінарії, а пізніше продовжив навчання у Санкт-Петербурзькій духовній академії, по закінченню якої його залучили до другого розряду академічних вихованців. 18 липня 1817 р., з утворенням комісії духовних училищ, отримав звання кандидата, а 24 липня того ж року, ще світською людиною з ім'ям Іоанна Образцова був направлений до Чернігівської духовної семінарії викладачем грецької та єврейської мов, одночасно там само обіймаючи посаду секретаря. У його атестаті від 31 липня 1817 р. була примітка, що під час випуску з академії йому виповнилося 25 років, завдяки чому можна точно встановити дату його народження, оскільки інших джерел з цього приводу не знайдено. 28 серпня 1819 р. у м. Чернігові Іоанн Образцов прийняв постриг з ім'ям Іоаннікія, а вже 4 грудня того ж року за відмінну працю і зразкове дотримання правил чернечого життя його посвятили в ієромонаха і нагородили набедреником. Продовжуючи службу у Чернігові, 21 грудня 1819 р. Іоаннікій Образцов став членом правління семінарії з навчальної частини, а 13 липня 1820 р. він уже виконував обов'язки присутнього Чернігівської декастерії. У 1821 р. його перевели до Мінської семінарії на посаду ректора, де він одночасно викладав богословські науки. Надалі Іоаннікій Образцов працював ректором семінарій у Могилеві (з 16 липня 1824), Тобольську, де 31 січня 1828 р. його нагородили орденом Св. Анни II-го ступеня, Пермі (з 21 лютого 1828) і Пензі (з 18 липня 1829). 7 березня 1832 р. за наказом Синоду він був викликаний до Санкт-Петербургу для прийняття В'ятської єпархії, яку очолював до 1835 р. [293, с. 401 – 404]. Упродовж 15 років преосвященний перебував в Уфі, де очолював місцеву єпархію, а у 1850 р. вийшов наказ про його переведення до Кавказької єпархії. Архіпастир сам

просив, щоб його перевели на південь до території з більш м'яким кліматом з розрахунком поправити здоров'я, але надії його не справилися. Сили поступово залишали Іоаннікія Образцова, і за власним клопотанням від 6 жовтня 1857 р. його звільнили на пенсію і направили до Ніжинського Благовіщенського монастиря, де він прожив 22 роки і адміністративними справами майже не займався.

17 квітня 1880 р., у Великий четвер, владика востаннє висповідався і причастився, а у чотири години ранку наступного дня його не стало. Монастирська братія під наглядом архімандрита одягла померлого у відповідності до високого архієрейського сану і через годину відправили соборну панахиду, а о шостій вечора панахиду відправило біле духовенство м. Ніжина. У суботу тіло преосвященного з його покоїв перенесли до Благовіщенського собору і у той же час настоятель Г. Лукашевич надіслав телеграму єпископу Чернігівському та Ніжинському Серапіону Маєвському, в якій повідомляв про смерть Іоаннікія Образцова. Приїхавши до міста, він 22 квітня приймав ніжинське духовенство, з яким вирішував, де проводити заупокійну літургію*, оскільки в Благовіщенському соборі ще не відкрили богослужіння після зими. Зранку наступного дня єпископ оглянув церкви – монастирську Петра і Павла і сусідню приходську Успенську – після чого вирішив проводити літургію в останній. У середу 23 квітня о шостій вечора тіло померлого перенесли до Успенської церкви. Літургію проводив архієпископ з архімандритом Г. Лукашевичем, протоієреями І. Чернявським і А. Хойнацьким та двома ієромонахами. Після чого Серапіон Маєвський звернувся до присутніх з проповіддю „О зажде безсмертия в человеческом духе”, у якій зазначав, що був близько знайомий з померлим і неодноразово бачив його бажання служити православної церкві. Він дивувався, з якою енергією майже

* Літургія – одне з найважливіших християнських богослужінь, у якому здійснюється таїнство Євхаристії (Святе Причастя).

дев'яносторічний старець просив, щоб хто-небудь подав клопотання про його призначення єпархіальним архієреєм, і це після більш ніж 30 років життя у сані архієпископа. Чернігівський преосвященний наводив приклади, що подібний потяг міг бути викликаний недоліком коштів, або глибоко прихованим у душі честолюбством, славолюбством і бажанням владарювати над іншими, однак одразу ж зазначав, що Іоаннікій Образцов завжди був гарно забезпечений державою, а дуже скромне і усамітнене життя у Ніжинській Благовіщенській обителі вказувало на відверту відразу до влади. У такому потязі Серапіон Маєвський убачав любов до життя і роботи, і ця любов ставала тим сильнішою, чим ближче архіпастир наближався до смерті. Єпископ характеризував Іоаннікія Образцова як людину привітливую, незлу, тверезу, доброчесну, благочинну і миролюбиву. Вказував, що його життя цілком відповідало його прізвищу – Образцов: „...образцом был он для верных в слове, в житии, в любви, в духе, в вере, в чистоте” [279, с. 386 – 390].

Після цього надгробне слово промовив протоієрей А. Хойнацький. Він звернув увагу на те, що Іоаннікій Образцов тривалий час страждав від хвороб, через що навіть відмовився від архієрейської служби і просив перевести до Малоросії, де сподівався відпочити і знову повернутися до церковних справ, але так не трапилося. Кожний наступний рік поступово вичерпував здоров'я святителя, а в останні роки життя він навіть не міг пересуватися без сторонньої допомоги. У той же час протоієрей робив наголос на тому, що для справжнього християнина з усіх днів страсного тижня найбільш важливим є день становлення святого таїнства тіла і крові Христа. Віруючі вважали для себе найбільшої бідою і знаменням гніву Божого не причаститися святими таїнствами у Великий четвер, і покійний ніби навмисно чекав цього значного дня перед власною смертю, щоб востаннє стати причасником трапези Божої. За днем тайної вечері слідував не менш значний день страстей і смерті Ісуса Христа – саме у цей день помер Іоаннікій Образцов. І насамкінець А. Хойнацький указував, що

поховання відбувалося у дні світлої „седмиці”, коли усі поховальні звичні пісні, за церковним уставом, змінювалися високими урочистими пасхальними піснями, що вважав не випадковим. Узагалі вся його промова проникнута чудовими порівняннями земного і потойбічного життя, вознесінням душі з відродженням природи після зимового сну, роздумами з приводу тогочасного життя церкви і людей, які віддавали всі свої сили служінню Богу [292, с. 390 – 398].

По закінченню похоронної відправи відбувся хресний хід з тілом померлого до Благовіщенського собору, де провели коротку літургію, на якій останнє слово промовив настоятель Ніжинської Богословської церкви Федір Васютинський. Він вказував, що отримав духовний сан саме від Іоаннікія Образцова. Значна частина промови присвячувалась беззаперечним високим духовним якостям владики впродовж усього його життя і особливо під час його перебування у м. Ніжині. Саме за ці трохи більше ніж двадцять років духовного зв'язку з місцевим населенням виросла та моральна повага, з якою ставилися до святителя місцеві жителі, підтвердженням чому була присутність під час поховання високих церковних осіб регіону і великої кількості звичайних віруючих міста [240, с. 398 – 400].

Після цього Серапіон Маєвський прочитав грамоту, поклав її до рук померлого, і труну Іоаннікія Образцова перенесли до південної стіни собору, біля преділу Стрітєння Господня, де й поховали. Сучасники тих подій неодноразово зазначали, що вже давно не бачили такої кількості віруючих – на площі між собором і Благовіщенською монастирською церквою не було вільного місця – і пояснювали значну увагу людей до цієї події великою повагою місцевих жителів до померлого, святковим днем і новиною, яка дуже швидко поширилася містом, що тіло святителя, не дивлячись на те, що після смерті пройшов майже тиждень, зовсім не почало тліти [291, с. 378 – 382].

Що стосувалося безпосередньо діяльності настоятеля, то варто

зазначити, що разом з посадою настоятеля він з 2 лютого 1884 р. очолював Ніжинське братство Божої матері усіх скорботних радості, до складу якого також входили ст. радник П. Люперсольський, ст. радник М. Кобцев, священник Ф. Васютинський, купець І. Соколов, скарбник – ігумен Онуфрій і діловод – священник О. Імшенецький [207, с. 278].

У 1900 р. з Г. Лукашевичем трапився неприємний випадок, коли 4 травня Чернігівська консисторія указом за № 6 220 повідомила настоятеля, що на його представлення про посвячення в ієродиякона монаха Благовіщенського монастиря Полікарпа Чернігівський єпископ Антоній відповів резолюцією, в якій вказував, що він мав відомості про незадовільний рівень духовного життя ченців обителі, про схильність підданих архімандрита до випивки і порушення сьомої заповіді, а також про незадовільний стан монастирського майна і втрату деяких коштовних речей. Через це архієпископ заборонив настоятелю посвящати в сан будь-кого з братії. Разом з тим до монастиря направили благочинного* монастирів Чернігівської єпархії архімандрита Германа для перевірки стану обителі.

У результаті такої заяви, Г. Лукашевич у рапорті на ім'я Чернігівського єпископа від 5 червня 1900 р. зазначав, що усі ченці Ніжинської Благовіщенської обителі дотримувалися церковного уставу чітко і строго, а тому і ніжинські приходські священники часто зверталися до ієромонахів виконати їх обов'язки у разі хвороби до часу одужання чи повернення з відряджень. Також щорічно під час Великого посту, сільські жителі тих місць, де не було священників, приходили до монастиря з проханням дозволити ієромонахам провести богослужіння в їх церквах. Окрім того, значна кількість жителів м. Ніжина сповідувалася у ієромонахів, що аж ніяк не відповідало твердженням про занепад духовного життя. Що ж стосувалося випивки і порушення сьомої заповіді,

* Благочинний – священник, призначений єпархіальним архієреєм для нагляду за церковноприходським життям храмів певної частини єпархії (благочинія).

то такі випадки мали місце у кожному монастирі серед послушників, але у відповідності з розпорядженням Синоду з цього приводу у Благовіщенському монастирі таких одразу ж відсторонювали від життя обителі. Щодо втрати монастирського майна, то такі випадки були у 1871 р. за попередників Г. Лукашевича і відповідні документи знаходилися у Чернігівській консисторії [169, арк. 202 – 203].

21 травня 1904 р. архімандрит відправив Чернігівському єпископу Антонію листа з проханням звільнити його з посади настоятеля і просив призначити на його місце строгого ченця, оскільки вважав, що у іншому випадку обителі загрожували різноманітні бідування через розпушеність її братії, а через кілька днів Г. Лукашевич помер [131, арк. 1].

Невдовзі новим настоятелем Ніжинського Благовіщенського монастиря з Катеринославської семінарії призначили архімандрита Іоаннікія (1904), проте вже наприкінці літа того ж року його перевели настоятелем до Преображенської обителі у Старій Русі [130, арк. 4].

14 жовтня 1904 р. за наказом Синоду за № 10 117 настоятелем обителі став архімандрит Василь Васильєв-Лузин (1904 – 1909). Народився він у 1849 р. у с. Єльні Нижегородської губернії в родині диякона. По закінченні повного курсу Нижегородської духовної семінарії у 1871 р. був направлений до єпархіального відомства з атестатом I розряду і званням студента семінарії. У листопаді 1871 р. його призначили священником у с. Липівку Арбатовського повіту. В той же час він перебував на посаді катихізатора*, а у 1874 р. – слідчого по духовному відомству. 22 січня 1883 р. згідно власного прохання переведений до с. Чернуха Арзамаського повіту, де упродовж 1885 – 1886 рр. працював законовчителем у початковій школі. 16 грудня 1886 р. переведений до с. Миголіха Нижегородського повіту, а з 19 квітня 1888 р. по 27 червня 1889 р. працював цензором проповідей 2-го Нижегородського округу, де його

* Катихізатор – просвітник, діяльність якого спрямована на пояснення і вивчення катехізису.

нагородили набедреником.

14 червня 1889 р. В. Васильєв-Лузин вступив до Казанської духовної академії, де під час навчання 27 жовтня 1890 р. архієпископом Казанським і Свіязьським Павлом був пострижений у ченці з ім'ям Василь. По закінченню академії 14 червня 1893 р. за наказом Синоду його призначили інспектором Олонецької духовної семінарії, де тимчасово перебував на посаді ректора у 1894 і 1895 рр. У цей же час виконував різноманітні доручення начальства по єпархіальних справах, за що резолюцією від 8 вересня 1894 р. йому виголосили подяку за особливу увагу і старанність під час ревізії Карюпинського духовного училища.

31 липня 1895 р. указом Синоду призначений ректором Вологодської духовної семінарії і того ж року єпископом Солоницьким і Петрозводським посвячений у сан архімандрита. Указом Синоду від 16 листопада 1896 р. призначений настоятелем Арзамаського Спасо-Преображенського монастиря Нижегородської єпархії, а 14 липня 1899 р. В. Васильєва-Лузина нагородили орденом Св. Анни III-го ступеня. 26 жовтня 1902 р. переведений до Санкт-Петербургу для священослужіння і проповідування слова Божого. І нарешті, указом Синоду від 14 жовтня 1904 р. призначений настоятелем Ніжинського Благовіщенського монастиря [168, арк. 1 – 5], а звідси у червні 1909 р. переїхав до Санкт-Петербургу на службу в цензурний Комітет.

Надалі справами обителі упродовж нетривалого часу керували архімандрити Іоан (1909 – 1911) і Анатолій фон-Юнгер (1911 – 1912). Перший був родом з Воронежу і до призначення в Ніжин служив архідияконом у Санкт-Петербурзькій Олександрово-Невській Лаврі, помер 2 квітня 1911 р. і похований на погості Ніжинського Благовіщенського монастиря; другий перебував у обителі менше року і також помер, похований у Свенському монастирі неподалік Брянська [131, арк. 4].

Його наступником став єпископ Володимир (Йосиф) Благоразумов (1912 – 1914). Народився він 3 квітня 1845 р. у родині диякона Пензенської

епархії. По завершенню Пензенської духовної семінарії 14 листопада 1866 р. посвячений у сан ієрея і призначений священником у м. Городище Пензенської епархії. У 1878 р. вступив до Казанської духовної академії, а через чотири роки, отримавши диплом кандидата богослов'я з правом отримання ступеня магістра, працював наглядачем спочатку у другому, а потім у першому Пензенському духовному училищі. З 1887 р. викладав у Волинській духовній семінарії, де 14 серпня 1888 р. прийняв постриг з ім'ям Володимир. У 1891 р. був переведений до Кишинівської духовної семінарії викладачем святого письма і одночасно входив до складу Кишинівського місіонерського товариства і Трьохсвятського братства. Працюючи викладачем, захистив дисертацію на тему: „Св. Афанасій Олександрійський, його життя, вчено-літературна і полеміко-догматична діяльність” (переклад автора), за що у 1896 р. отримав ступінь магістра богослов'я. У грудні 1897 р. його перевели до Санкт-Петербурзького духовно-цензурного комітету на посаду старшого цензора з возведенням у сан архімандрита.

4 лютого 1901 р. у Казанському соборі у Санкт-Петербурзі Володимира Благоразумова посвятили у сан єпископа Сарапульського, першого вікарія В'ятської епархії. 5 квітня 1902 р. призначений єпископом Михайлівським вікарієм Рязанської епархії, а 3 листопада 1906 р. – єпископом Приамурським і Благовіщенським. 22 травня 1909 р. через хворобу звільнений від управління епархією на пенсію з правом керувати Миколаївською Терebenською пустинню Тверської епархії. У 1911 р. переведений до Клязинського монастиря тої ж епархії, а наприкінці 1912 р. призначений настоятелем Ніжинського Благовіщенського монастиря.

Не дивлячись на похилий вік, настоятель одразу ж заходився вирішувати господарські справи обителі, яких на той час накопичилося чимало. Влітку 1913 р. через єпископа Чернігівського і Ніжинського Василя, він подав до Синоду прохання про виділення коштів на відновлення обителі напередодні 200-річного ювілею, будівлі якої

потребували капітального ремонту, а наприкінці 1913 р. Володимир Благоразумов звернувся до Міністерства державного майна з проханням надати необхідні матеріали для ремонту. В результаті Господарське управління при Синоді відношенням від 7 листопада 1913 р. за № 38 871 запросило Чернігівську консисторію відправити до управління проект і кошторис витрат з відомістю довідкових цін на матеріали і робочу силу, на основі якої складений кошторис, водночас Чернігівське губернське правління звернулось з проханням затвердити відповідні документи. 8 січня 1914 р. Будівельне відділення Чернігівського губернського правління розглянуло і затвердило проект ремонту будівель Ніжинського Благовіщенського монастиря – загальна сума кошторису складала 25 238 крб. 38 коп., а початок ремонтних робіт запланували на весну 1914 р. [183, арк. 1 – 14]. 26 вересня 1914 р. Володимир Благоразумов помер у Ніжині.

У листопаді 1914 р. настоятелем обителі з Батуринського монастиря призначили архімандрита Ігнатія. Походив він з Волині із Заславського повіту. Про його долю відомо не багато, серед місцевого населення ходили чутки, що помер він навесні 1920 р. десь на Кубані, рятуючись від переслідування Радянської влади [130, арк. 4].

Подальшій духовній і культурній діяльності обителі завадили події 1917 – 1921 рр. Складно встановити, яка доля випала монастирю упродовж цих важких років, але можна припустити, що виплати з державної казни припинилися, а займатися підприємницькою діяльністю навряд чи було можливим, та все ж таки обитель вистояла і продовжувала своє існування. Лише 22 серпня 1921 р. після остаточного встановлення Радянської влади Ніжинський церковний відділ при Ніжинському виконкомі з упродовження декрету про відокремлення церкви від держави провів детальний опис монастирських храмів, господарських приміщень і усіх речей, а складений документ був зареєстрований під № 1 у журналі Ніжинського церковного відділу 22 листопада 1921 р. 2 березня 1922 р. останній настоятель обителі

ієромонах Серафім, який навіть не мав сану архімандрита, отримав телеграму з вимогою терміново з'явитися до Ніжинського виконкому з ключами від храмів Ніжинського Благовіщенського монастиря, що фактично означало закриття обителі [197, арк. 30] (Повний перелік настоятелів наведений у додатку А). 9 березня того ж року Ніжинський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів посвідченням за № 1 639 передав Благовіщенський собор, дзвіницю і більшість церковних речей у безстрокове користування Благовіщенській українській парафіяльній раді при Ніжинському чоловічому монастирі. [196, арк. 1 – 6].

Таким чином, історія Ніжинського Благовіщенського монастиря була тісно пов'язана з життям і діяльністю його засновника митрополита Стефана Яворського, після смерті якого впродовж XVIII ст. характеризувався поступовим занепадом монастиря внаслідок трьох руйнівних пожеж. Однак уже на початку XIX ст. розпочався період його поступового відродження. 20 років невтомної праці архімандрита В. Черняєва, зразкове дотримання монастирських правил і залучення величезних коштів невдовзі дали позитивні результати. Дбайливий настоятель відремонтував старі будівлі, поновив іконостас і настінний живопис Благовіщенського собору, суттєво змінив архітектурний ансамбль монастиря, який частково зберігся до наших днів. Крім того, він вивів духовне життя братії на високий рівень, і сам був взірцем християнських чеснот. Наслідками плідної праці архімандрита монастир користувався ще майже століття, до самої революції, а більшість його настоятелів лише підтримували належний стан обителі. Впродовж двохсот років монастир залишався усипальницею для видатних державних діячів і високих церковних ієрархів, з іменами яких пов'язувалася велика кількість переказів і легенд, що позитивно позначалося на духовному житті ченців обителі і привертало увагу великої кількості віруючих.

РОЗДІЛ 3. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

3.1. Загальна характеристика і основні шляхи формування монастирських володінь (середина XVII – XVIII ст.)

Українська національна революція середини XVII ст. відкрила нову сторінку в соціально-економічному укладі Лівобережної України. Було ліквідовано феодальну власність польської шляхти, католицької церкви і суттєво змінено особливості господарського життя православних обителів, однак такі бурхливі процеси не призвели до їх повного занепаду. Навпаки, залишившись у новому устрої „уламком старого порядку” – великими земельними власниками, монастирські господарства почали швидко зростати. Збільшенню вотчин обителів активно сприяв гетьман Б. Хмельницький. Видані ним універсали, що закріплювали за монастирями значні угіддя, здебільшого вирішували їх подальшу долю, хоча його наступники: Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Брюховецький, І. Мазепа і І. Скоропадський, а також місцеві полковники і козацька старшина власними універсалами не тільки підтверджували більш ранні постанови, а й послідовно продовжували політику гетьмана, надаючи все нові землі, завдяки чому нерухома власність обителів постійно збільшувалася. Такі землеволодіння мали привілейований характер, який залишався незмінним і у наступні роки. Правда, у деяких розпорядженнях російського уряду 1710 – 1720 рр. давались указівки стягати збори і повинності, „не обходя ни кого”, але це фактично не виконувалося. До того ж адміністрації монастирів домагались гетьманських універсалів, які звільняли їх від частини, а іноді і значної, загальних зборів і повинностей. Саме тому час після Української національної революції характеризується як період розквіту монастирських господарств, а їх майже безперервний стрімкий розвиток упродовж середини XVII – XVIII ст. дав можливість розглядати їх як окремі об’єкти господарської діяльності.

Ніжинський Благовіщенський монастир знаходився у центрі міста, а територія, яку він обіймав, не перевищувала однієї десятини*. Це пояснювалося тим, що спочатку засновник обителі Стефан Яворський розраховував збудувати у Ніжині лише парафіяльну церкву, для якої такого простору було достатньо. З часом митрополит заповів скупити прилеглі двори, але з відкриттям при Благовіщенському соборі архімандрії гостро постало питання про її матеріальне забезпечення, яке, як уже зазначалося у попередньому розділі, засновник вирішив за рахунок підпорядкування новоствореній обителі монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, що знаходився неподалік від Ніжина і відзначався відносно стабільним економічним становищем. У такому контексті, при розкритті питання основних шляхів формування нерухомого майна Благовіщенської обителі, постає необхідність у висвітленні особливостей їх надбання ще до заснування монастиря, оскільки приєднання вже певним чином упорядкованих володінь і господарських об'єктів (у грудні 1716) справило неабиякий вплив на його подальший економічний розвиток.

Аналіз джерел свідчить, що монастир Різдва Пресвятої Богородиці володів значними угіддями, а їх формування проходило майже неперервно упродовж другої половині XVII – початку XVIII ст. Найбільш раннім актовим документом, що надавав обителі право власності, був універсал ніжинського полковника І. Никифоровича, підтверджений гетьманом Б. Хмельницьким, на млин у с. Новомлин (тепер с. Нові Млини Борзнянського р-ну.), затверджений у грудні 1653 р. [2, арк. 1].

Що стосується надбання більш значних володінь, то цю справу 4 листопада 1654 р. започаткував Б. Хмельницький універсалом, виданим у Корсуні, за яким монастир Різдва Пресвятої Богородиці отримав у власність м. Мрин з прилеглими селами: „...под войсковым строгим каранем, абы местечко Мрин з селами при монастыре Нежинском

* Десятина – старовинна міра площі, яка дорівнювала 2 400 кв. сажнів.

зоставало и всякие пожитки вцелe до отца игумена з братиею доходили, до чего жаден з старших и меньших войска нашего Запорожскаго абы ся не встрчал” [236, 1867. – № 20. – С. 655]. 22 листопада того ж року наступним універсалом гетьман додав обителі млин у с Новомлин [3, арк. 1], а вже через рік ніжинський полковник Г. Гуляницький власним універсалом підпорядкував монастирю солодовню* [1, арк. 2].

За часів наступного гетьмана І. Виговського 9 листопада 1657 р. монастир отримав універсал на селище Салтикову Дівицю з перевозом на р. Десні і 12 навколишніх озер: Сонячне, Сумове, Місячне, Горшкове, Губарове, Річище Нове, Домаха, Трибрушка, Пулка, Гниляка, Річище Старе і Месля [6, арк. 1].

Пізніше 26 січня 1660 р. батьківську справу продовжив гетьман Ю. Хмельницький, який власним універсалом спочатку підтвердив монастирські права на всі володіння, надані до того часу, але через кілька місяців змінив власне рішення і 1 березня того ж року в наступному універсалі постановив перевести містечко Мрин і навколишні села з-під упорядкування Ветхоріздвяної обителі. Проте монастир не залишився без джерел існування і належної гетьманської уваги. У тому самому документі Ю. Хмельницький, окрім уже зазначеної слобідки Салтикова Дівиця з перевозом на р. Десні, озерами і млинами, передав у відання обителі села Блистова, Волосківці, Стольне і Степанівку з усіма полями, сіножатями і лісами. Водночас він наказав усім війтам і селянам належним чином відбувати повинність на користь ігумена і братії Ветхоріздвяного монастиря. Така швидка зміна рішення гетьмана пояснювалася проханням єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича перевести містечко Мрин у підпорядкування до Чернігівської єпископії [103, арк. 1 – 2]. Невдовзі, 3 серпня 1660 р., ігумен Діонісій отримав жалувану грамоту царя Олексія Михайловича, яка закріплювала права

* Солодовня, солодильня – господарство, в якому вирощують і висушують зерно для солоду.

обителі на отримані володіння. Окрім вище зазначених сіл і угідь у ній йшлося і ще про два млини на р. Загоровці (права притока р. Борзна), надані у квітні 1658 р. ніжинським полковником Г. Гуляницький [7, арк. 3 – 4].

Через три роки монастир Різдва Пресвятої Богородиці зазнав значних збитків і руйнувань унаслідок подій Чорної Ради, що відбулася на околицях м. Ніжина, а тому новомлинський сотник і „дозорец скарбу войскового Запорожского” Роман Ракуша у листі від 3 червня 1663 р. писав: „...з огляду на те, що монастир Різдва Пресвятої Богородиці зруйнований ворожими військами і його ченці не мають належних засобів для існування, недивлячись на наявність млинів, наданих Московським царем, оскільки і вони спустошені і спалені, а коштів на відбудову немає, з волі пана гетьмана надаю їм млини зі ступами, які мають будувати на Кучерській греблі на р. Острі неподалік с. Плоского, яка до того належала Г. Гуляницькому” (переклад автора). 10 липня того ж року в полковому наказі ніжинський наказний полковник Василь Многогрішний підтвердив розпорядження Р. Ракуши, а також додав у монастирську власність валуши* [266, 1861. – № 6. – С. 321]. Зваживши на обставини, що склалися 3 серпня 1663 р., гетьман І. Брюховецький видав одразу два універсали на користь Ветхоріздвяної обителі: у першому підтверджувалися права на млин, що знаходився на р. Сейм у с. Новомлин, можливо, у такий спосіб гетьман вирішив зняти суперечливі питання, оскільки його попередники в офіційних документах на підтвердження прав власності не фіксували приналежність млина до обителі [9, арк. 1]., а в другому – затвердив листа новомлинського сотника з уточненням, що монастир буде мати з нових млинів лише дві мірочки** ; про валуши у тексті універсалу не йшлося [11, арк. 1].

* Валуша – сукновальня, майстерня, де валять сукна.

** Мірочка, військова мірочка – збір за помел збіжжя, третина якого йшла до військового скарбу.

Надалі упродовж тривалого часу Ветхоріздвяна обитель отримувала гетьманські універсали, що тільки підтверджували її права на вже надані володіння, а саме: від І. Брюховецького (14 травня 1664), від Д. Многогрішного (1670) і від І. Самойловича (1672) [10, арк. 1; 13, арк. 1; 14, арк. 1. – 2]. Однак на цьому процес формування угідь не припинився, і вже 9 травня 1679 р. монастир потрапив у центр уваги гетьмана І. Самойловича, який власним універсалом приєднав до нього с. Талалаївку: „...респектуючи мы на убозство монастыря нежинскаго и в нем недостатки от прошлых внутренних ростырок учинении, а хотячи и пильно в места нашего рейментарского о тое стараючися, аби як в иных монастырях, так и в той обители под высокою счастливою державою Его Цар. Вел. хвала Божа помножатися могла, надалем велебному в Богу господину отцу Иосифу Дейнаровичу игуменови и всей братии того монастыря нежинскаго, до ласки нашей войсковой, иж добре о своем мешканю оглядятся, село Талалаевку” [19, арк. 1].

Не оминув належною увагою Ветхоріздвяний монастир і гетьман І. Мазепа. Спочатку 18 грудня 1687 р., скоріше за все внаслідок звернення настоятеля через безлад у вотчинах, він видав універсал, спрямований до вйта і всіх жителів с. Талалаївки, в якому наказував чітко нести послух і виконувати усі повинності на користь ігумена і монастирської братії [23, арк. 1], а вже 1 березня наступного року гетьман іншим універсалом додав до володінь обителі с. Мильники (зараз с. Григоровка Ніжинського р-ну), яке до того часу входило до складу Ніжинського ключа* [24, арк. 1].

6 березня 1710 р. настоятель І. Яворський отримав універсал від гетьмана І. Скоропадського, який підтверджував права Ветхоріздвяного монастиря на володіння всіма маєтками, які були надані попередниками гетьмана, військовою старшиною або придбані монастирською адміністрацією за власні кошти. Цей документ важливий тим, що містив

* Ключ – окреслені під одну межу землі, поселення; волость, вотчина, помістя з декількох сіл і селищ з містечком.

точний перелік усіх територій, що на той час входили до підпорядкування обителі: „...видаємо цей наш універсал стверджуючи права Ветхоріздвяної обителі на всі раніше пожалувані села, двори, млини, ґрунти, лани, озера, займи*, перевози і інші вотчини” (переклад автора), а саме: села Талалаївка і Мильники Ніжинського повіту з усіма прилеглими ґрунтами і угіддями; „дворец шматовичевский” з ланом, ґрунтами, лозами, лісами і іншими володіннями у с. Черняховці; придбаний млин на три кола** на р. Ванній (тепер р. Виннична, тече тер. Борзнянського р-ну) з надходженнями від нього військової і млинарської частки з двором і фільварком; млини на шість кіл на р. Загоровці з половиною прибутку на користь ніжинського війта; млини на чотири кола у с. Степанівці на р. Дяговій; млини на два кола у с. Волосковичах і на два кола у с. Стольному; двір з землею, сіножатями і займами у Салтиковій Дівиці, перевіз на р. Десні та 12 озер; три двори і броварня у м. Ніжині [44, арк. 2 – 3]. Пізніше 22 серпня 1714 р. І. Скоропадський видав універсал про надання обителі частки військових „розмірових” надходжень з млина на два кола на Кучевській греблі на р. Остер [49, арк. 1], а ще через рік, універсалом від 18 червня, додав частину Мазуровського млина, що знаходився там само [50, арк. 1].

Щодо фундаційних документів на право власності різноманітними промислами, то на сьогодні відомий лише один фундуш*** від 17 січня 1690 р., наданий Ветхоріздвяній обителі гетьманом І. Мазепою, внаслідок звернення ігумена К. Козловського з проханням зайняти греблю біля с. Салтикової Дівиці на території монастирського луку на р. Пулька (тепер р. Пулка, права притока р. Десна, тече територією Менського р-ну) [27, арк. 1].

* Займа – заплавні луки

** Коло – у млині робочий камінь, на якому мололи зерно.

*** Фундуш – майно, надане на користь якої-небудь духовної установи, частіше за все монастиря.

Однак гетьманські і старшинські універсали та фондуши не були єдиним шляхом здобуття монастирем нерухомої власності. Аналіз документів, пов'язаних із господарською діяльністю обителі Різдва Пресвятої Богородиці, засвідчив значну кількість купчих листів. Найбільш ранній з них датований 1662 р., за яким настоятель придбав у міщанина Д. Тарасовича двір у с. Новомлин за 140 крб. [8, арк. 1]. Пізніше 10 лютого 1675 р. монастирська адміністрація купила двір у м. Ніжині, що належав міщанину Н. Васютинському [15, арк. 1], а 3 квітня 1676 р. отаман с. Новомлин Андрій Васильович продав обителі власний млин на р. Ванній [17, арк. 1]. Наступне значне придбання відбулося 3 січня 1689 р. за ігумена К. Козловського, який купив у ніжинського полковника С. Яворського півтори частини млина (мається на увазі $\frac{3}{4}$ прибутку), що знаходився неподалік від Ніжина на Авдієвській греблі за „полчварта ста золотых”^{*} і раніше належав Ніжинському полковнику Ф. Уманцю [25, арк. 1]. Надалі адміністрація Ветхоріздвяного монастиря продовжувала активно збільшувати власні володіння. Так, 28 червня 1701 р. був придбаний двір у с. Дрімайлівка, що належав М. Хоменку [35, арк. 1]. Суттєва торгова операція відбулася 28 серпня 1704 р., за якою Г. Кольницька продала настоятелю П. Рядовичу з братією хутір^{**} у с. Талалаївка з полями і сіножатями за 700 золотих [37, арк. 1]. Не менш значним було придбання, зроблене ігуменом І. Яворським 2 вересня 1710 р., коли ніжинський войтович С. Васютинський продав власний ліс за с. Мильники і хутір з рубленою хатою, сінями і коморою на р. Остер неподалік від Ніжина за 770 золотих [43, арк. 1].

Окрім документів на купівлю великих як за розміром, так і за вартістю об'єктів господарювання і нерухомого майна, зберігся цілий ряд купчих листів на значно менші угіддя: на сінокіс у с. Дягова (16 травня

* Полчварта – три з половиною. В даному випадку мова іде про 350 золотих.

** Хутір – окремих будинок з ужожами (господарськими приміщеннями), з худобою і сільським господарством.

1686), на сінокіс у с. Салтикова Дівиця (1689), на два сінокоси у с. Талалаївка (29 жовтня 1692), на ліс у с. Дягова (7 грудня 1703), на ліс у с. Новомлин (11 жовтня 1704), на землю у с. Талалаївка (9 грудня 1704), на „Носовщицьку” землю (11 вересня 1705) і на „Бобровську” землю (13 лютого 1710) [22, арк. 1 – 2; 26, арк. 1; 32, арк. 1; 33, арк. 1 – 2; 36, арк. 2; 38, арк. 1; 41, арк. 1; 42, арк. 1; 45, арк. 1].

Наступний не менш важливий шлях отримання Ветхоріздвяним монастирем майнової власності складали заповіти, дарчі, менові і уступчі листи від приватних осіб. Так, вагомим був заповіт писаря Генеральної військової канцелярії, а пізніше ніжинського полкового судді Силуяна Мужилівського, складений у 1654 р. [4, арк. 1]. На жаль, оригінальний документ зберігся у поганому стані, однак відома його більш пізня копія, яку зробили у Ніжинській міській ратуші* 2 листопада 1692 р., завдяки чому можна чітко встановити предмет заповіту, а саме: щоб східне християнство „множилось” і за відпущення гріхів С. Мужилівський передав Ветхоріздвяний обителі хутір з ланом, пасікою і сінокосом у с. Талалаївці біля р. Девка (тепер р. Дівиця, ліва притока р. Остер) [30, арк. 1].

Серед інших документів означеної групи можна виділити заповіти: А. Тимкової на млин на р. Сейм (травень 1657), А. Пінчучки на двір у Авдіївці (7 жовтня 1665), І. Шматовича на двір у с. Черняхівці (12 вересня 1675), С. Іванихи на двір з хатою у м. Ніжині (20 вересня 1683), Ф. Огненної на землю під назвою „Шевкувечина” у с. Талалаївка (5 жовтня 1704), Н. Божка на ліс, сінокіс і світлицю з прилеглими садом і городом неподалік р. Остер (21 квітня 1710) [5, арк. 1 – 2; 12, арк. 1; 16, арк. 1; 20, арк. 1; 40, арк. 1; 48, арк. 1 – 2]; дарчі: священика Касперовича на Капеланівський млин (28 серпня 1691), ієромонаха М. Климентійовича на ґрунт біля Ніжина (12 жовтня 1692), Млирудича на ліс біля с. Мильники

* Ратуша – купецька управа у містах і посадах.

(20 травня 1693) [28 арк. 1; 31, арк. 1; 34, арк. 1]; обмінові: В. Романовича, власника сінокоосу „Чорні лози”, на сінокіс у „Дубовому розі” (13 серпня 1684) і Т. Іваненка, власника лану у с. Ковчин, на лан у с. Салтиковій Дівиці (30 травня 1715) [21, арк. 1; 51, арк. 1]; уступчу І. Штатовича на пляц у м. Ніжині з полями і сінокосами (26 серпня 1676) [18, арк. 1].

Судова документація, що стосувалася нерухомої власності обителі Різдва Пресвятої Богородиці, представлена лише однією архівною справою від 20 березня 1710 р. про встановлення прикордонних позначок у монастирських володіннях у с. Черняхівці. Зі змісту складеного акту можна встановити, що настоятель І. Яворський представив гетьману І. Скоропадському універсал, виданий ніжинським полковником Я. Жураковським, на ґрунти, лози і лісок у с. Черняхівці і просив гетьмана надіслати листа до ніжинського полковника, щоб розібратися у належності зазначених територій, оскільки їх, на думку ігумена, захопили місцеві жителі. У результаті за наказом Я. Жураковського до Черняхівки направили хорунжого В. Белиловця і ратушного урядника Л. Бургомістра, де вони разом з намісником Ветхоріздвяного монастиря І. Боровським і місцевими жителями об’їхали вказані в універсалі території, встановили порубіжні знаки і затвердили нові розмежування власними підписами [47, арк. 1].

Такими були основні шляхи формування і безпосередньо самі володіння монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, які у грудні 1716 р. у повному складі перевели під упорядкування до новоствореної Ніжинської Благовіщенської обителі. З того часу всі майнові питання вирішував архімандрит, а офіційні документи, в тому числі і на право власності, видавалися виключно на ім'я Благовіщенського монастиря. Також слід зазначити, що, не дивлячись на суттєві зміни в управлінні, основні шляхи отримання нерухомого майна обителі у наступні роки, за незначними винятками, залишилися тими самими.

Так, ще до освячення Благовіщенського собору, внаслідок звернення ніжинського коменданта Федора Михайловича, а пізніше графа П. Шафірова, гетьман І. Скоропадський універсалом від 19 червня 1716 р. приєднав до новоствореного храму млин на чотири кола на Авдієвській греблі на р. Остер з двором, садом, а також додав до нього поле і ліс неподалік, які раніше належали генеральному бунчужному Дмитру Максимовичу [54, арк. 1 – 2]. Справа у тім, що після переходу Д. Максимовича разом з гетьманом І. Мазепою на бік шведського короля Карла XII усе його майно конфіскували до державної скарбниці.

Пізніше, з улаштуванням Ніжинського Благовіщенського монастиря, І. Скоропадський цілим рядом універсалів значно розширив володіння обителі: с. Черняхівку з усіма посполитими (14 вересня 1716); „Коровченков” двір у м. Ніжині на вул. Пробитій і ліс Д. Максимовича біля с. Дорогинка (27 листопада 1716); 15 грудня 1716 р., можливо, щоб запобігти непорозумінь, гетьман перевидав універсал від 19 червня 1917 р. тепер уже на ім'я Благовіщенської обителі; військову мірочку прибутків з Коломийцевого млина на Новомлинській греблі (27 лютого 1717); Пустовський пляц, що належав Д. Максимовичу біля м. Ніжина за Київською брамою (5 березня 1718); хутір у степу біля с. Данине і кам'яний будинок у м. Ніжині Д. Максимовича (17 березня 1718) [56, арк. 1; 58, арк. 1; 55, арк. 1; 63, арк. 1; 75, арк. 1; 74, арк. 2]. 6 липня 1718 р. унаслідок клопотання архімандрита М. Ільницького цар Петро I видав жалувану грамоту, в якій затвердив попередні рішення І. Скоропадського на передачу колишніх володінь генерального бунчужного Д. Максимовича Ніжинському Благовіщенському монастирю [298, с. 42 – 48].

Після отримання такої кількості нерухомого майна увага до Ніжинського Благовіщенського монастиря з боку гетьманського уряду майже припиняється. З 1718 р. відомий лише один універсал від 12 листопада 1721 р., за яким ніжинський полковник П. Толстой

пожалував обителі лан у с. Талалаївка [79, арк. 1]. Проте останнім документом, що підтверджував права власності обителі, був універсал гетьмана Д. Апостола від 14 листопада 1729 р. Важливий він тим, що у ньому детально переданий зміст десятих універсалів його попередників, наданих з 1663 р., які за наказом архімандрита С. Шпаковського до гетьмана привіз І. Зенковський. До того ж один з них узагалі не зустрічався ні в оригіналі, ні в копії, чи в якій-небудь праці, присвяченій господарській діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря. Це універсал І. Скоропадського від 5 березня 1710 р., у якому гетьман застерігав старшину, посполитих і жителів Салтиково-Дівицької сотні від ловлі риби у монастирських озерах, а також від створення навмисних перешкод у роботі перевозу через р. Десна. Окрім того, в універсалі Д. Апостола зафіксовано зміст відкритого листа гетьмана І. Скоропадського від 1 січня 1721 р., де він звертався до сотника с. Салтикова Дівиця, з проханням, щоб місцеві урядники не притягали до загально-селянських повинностей монастирського отамана, який проживав у зазначеному селищі [92, арк. 1].

Досліджуючи документацію Ніжинського Благовіщенського монастиря, пов'язану з формуванням його майнової власності, можна зробити висновок, що адміністрація обителі приділяла цьому питанню велику увагу, підтвердженням чому служить значна кількість виявлених купчих, менових, уступчих і дарчих листів, а також заповітів від приватних осіб.

Так, серед купчих листів збереглася значна кількість актів, за якими монастир отримував дім з прилеглим господарством, зазвичай це були сад і город, і одночасно у них зазначалося, що попередній власник зобов'язувався виконувати різноманітні повинності і відробляти панщину на користь обителі, а саме: двори у м. Ніжині від ніжинських жителів К. Петренка і П. Яценка (17 травня 1717); від Л. Луговця (4 січня 1718); від І. Пінчука (1 травня 1718); від І. Гудуна (24 червня 1718); від І. Євтушенка

(27 червня 1718); від Г. Руденка (7 липня 1718 р.); двір у с. Мильники від В. Якубенка (22 січня 1718). Причому слід зазначити, що не дивлячись на загальну подібність складених актів, суттєво різняться суми продажу – від 10 – 20 коп., до 90 золотих і 40 талерів* [61, арк. 1; 62, арк. 1; 65, арк. 1; 69, арк. 1; 73, арк. 1; 68, арк. 1; 71, арк. 1; 72, арк. 1].

Окрім того, адміністрація Ніжинського Благовіщенського монастиря продовжувала активно скуповувати ті землі, що межували, або знаходилися неподалік володінь обителі як у передмісті Ніжина, так і далеко за його межами – у підпорядкованих селах. Серед таких документів можна зазначити наступні купчі листи: від Т. Синиченка на город у Авдіївці (5 липня 1718); від Г. Карабалатки на поле з лісом у с. Салтикова Дівиця (11 липня 1718); від Д. Холоденка на пляц за Київською брамою біля Ніжина (12 липня 1718); від П. Федосової на ліс біля с. Мильники (25 січня 1720); від А. Кубрака на двір з будинком біля Березинської брами у с. Салтикова Дівиця (1 серпня 1720); від Р. Григоровича на хутір з хатою і лісом у с. Черняхівка (21 вересня 1720); від С. Гречки на хату, город і ліс у с. Черняхівка (9 жовтня 1721); від Я. Армашенка на ліс у Степанівні (1 лютого 1722); від А. Тоболи на ліс з двором у с. Степанівка (26 лютого 1722); від Обіженка на ґрунт у м. Ніжині (18 березня 1722); від жителів м. Березне на двір і ліс у с. Степанівка (25 червня 1722); на ґрунт з сінокосом у с. Мильники (15 травня 1723) [67, арк. 1; 70, арк. 1; 66, арк. 1; 76, арк. 1; 77, арк. 1; 78, арк. 1; 82, арк. 1; 88, арк. 2; 86, арк. 1; 87, арк. 1; 85, арк. 1; 89, арк. 1]. Хоча, звичайно, зустрічалися і виключення, як, наприклад, купча від 16 липня 1717 р. на город у с. Томашовці, надана ніжинським жителем П. Хвостиком, так як до цього часу у джерелах не було жодних даних про наявність монастирських володінь у цьому селі [64, арк. 1]. На жаль, встановити точні розміри угідь обителі практично неможливо, оскільки в окреслених документах найчастіше згадувалися

* Талер – велика срібна монета, що дорівнювала трьом польським золотим, або 90 грошам.

лише приватні власники, з чийми землями межувала та чи інша земельна ділянка, що підлягала продажу. Однак, якщо звернути увагу на суми, зазначені у купчих листах (здебільшого вони не перевищували 100 золотих і лише в поодиноких випадках доходили до 200), то можна зробити висновок, що нерухома власність, яку купував монастир, мала відносно невеликі розміри. Хоча досліджувані матеріали засвідчують і випадки купівлі досить дорогих об'єктів, таких як двір у м. Ніжині, проданий полковим осавулом М. Константиновичем і хорунжим І. Константиновичем 6 березня 1721 р. за 750 золотих [83, арк. 1] і два млини з городом у с. Степанівка на р. Дягова на Старій греблі, придбаних 8 травня того ж року в степанівського жителя Ф. Ілляшенка і дяговського І. Мельниченка, за 800 золотих 20 коп. [80, арк. 1].

В означеній групі документів важливе місце посідають менові листи, найбільш раннім серед яких був акт на обмін сінокосами неподалік м. Ніжина від 8 квітня 1725 р. [90, арк. 1]. Загалом у ході аналізу встановлено, що найчастіше адміністрація Ніжинського Благовіщенського монастиря виставляла на обмін поодинокі і незручні для ведення господарства земельні наділи, догляд за якими потребував значних матеріальних витрат, перш за все, через віддаленість від обителі, натомість намагалася отримати території, що знаходилися неподалік, або межували безпосередньо з володіннями обителі як у м. Ніжині, так і передмісті. Сюди можна віднести меновий лист від 11 квітня 1749 р., за яким ніжинський козак Л. Шпаковський обміняв власне поле, що знаходилося в Авдіївці вздовж київської дороги і межувало з монастирським, на пляц з оранкою на один день*, що знаходився неподалік [94, арк. 1]. Подібний обмін відбувся 17 червня 1762 р., коли ніжинський козак А. Мартиненко віддав обителі поле з сінокосом на один день в урочищі Ветхе, біля

* Тогочасні орні поля невеликі за розміром називалися нивами, а великі – ланами і вимірювалися днями – тобто, скільки одним плугом чи сохою можна виорати за один день. Так само вимірювалися і розміри сінокосів – скільки один чоловік зможе скосити за один день.

монастирського поля, за що отримав землю за Авдієвською греблею [104, арк. 1]. Такі самі листи надавалися обителі і на обмін земель, що лежали далеко за межами м. Ніжина: від черняхівського козака О. Ариндаренка, який віддав власне поле біля монастирських володінь у с. Черняхівка, в обмін на поле в іншій частині села (22 січня 1750), і від лікаря М. Созанова, який віддав власну землю на сорок днів біля монастирських дач у с. Талалаївка, а взамін йому надали поле на 10 днів і сінокіс на 20 косарів неподалік від урочища Бобрик (1 травня 1786) [95, арк. 1 – 2; 113, арк. 1]. Однак слід зазначити, що відомі випадки, коли обмін відбувався не на користь обителі. Так, 15 серпня 1778 р. колезький асесор і перший член Ніжинського магістрату Ю. Сердюков обміняв вільну землю у м. Ніжині у приході Воздвиженської церкви на монастирську територію в приході Троїцької церкви біля власного будинку. Хоча в даному випадку, на нашу думку, слід брати до уваги високу посаду чиновника [110, арк. 1]. Далі необхідно зазначити, що зустрічалися матеріали, в яких власність, що підлягала обміну, була не рівноцінною за розміром, або різною за господарським призначенням. Так, 20 серпня 1782 р. від ніжинського жителя Л. Данилова монастир отримав поле на 9 днів, а натомість віддав поле на 10 днів, хоча таке рішення настоятеля можна пояснити вигідним розташуванням зазначеної землі для обителі [111, арк. 1]. 10 січня 1785 р. монастир продав корнету Бородухіну млин і хату у с. Волосківці на монастирській греблі за 100 крб., а за прилеглу земельну ділянку отримав поле на 3 дні неподалік від вище зазначеного села [112, арк. 1]. І нарешті, 11 березня 1786 р. від уже надвірного радника* Ю. Сердюкова монастир отримав поле на 4 дні у с. Талалаївка, а натомість віддав поле на 7 днів у с. Лосинівка [114, арк. 1]. Останній акт обміну маєностей Ніжинського Благовіщенського монастиря відбувся 5 травня 1786 р., коли підполковник А. Шаула віддав обителі велику ділянку лісу, що знаходилася між

* Надвірний радник – у цивільній службі, чин 7 класу підполковника.

м. Ніжин і с. Кукшин, а в замін отримав монастирські млини під м. Носівка на р. Остер на Кучевській греблі [115, арк. 1]. Як бачимо, з перебігом часу у 80-х рр. XVIII ст. монастирська адміністрація суттєво змінила власну політику щодо об'єктів обміну, і замість різних за призначенням земельних наділів, почала виставляти на обмін таке важливе у господарстві і до того ж привілейоване нерухоме майно, як водяні млини. Подібні рішення архімандрита, скоріше за все, були наслідком загального скрутного матеріального становища обителі, з яким вона зіткнулася наприкінці XVIII ст., значним віком млинів, на ремонт і утримання яких не було достатніх коштів, а можливо, настоятель обителі, знаючи про наслідки секуляризаційної реформи, проведеної у Росії у 1764 р., намагався витягти хоча б якісь ресурси з підвладних йому вотчин.

Що стосується уступчих листів, що видавалися на ім'я Ніжинського Благовіщенського монастиря, то їх можна умовно поділити на три групи. До першої відносяться такі акти, за якими обитель надавала власне майно приватному власнику, а той, у свою чергу, погоджувався уступити монастирю певну територію. Фактично, окрім назви, вони нічим не відрізнялися від менових листів. Це наступні акти: від ніжинського жителя К. Мартиненка на поле на 2 дні біля Ветхоріздвяного монастиря, за невелику ділянку землі в Авдіївці (10 липня 1750); від жителя с. Талалаївки Г. Назаренка на город у обмін на частину монастирського городу в зазначеному селі (26 квітня 1754); від ніжинського сотника В. Ракуши на дворовий пляц у м. Ніжині в обмін на малий пляц там само (27 липня 1777) [96, арк. 1 – 2; 102, арк. 1; 109, арк. 1]. Друга група уступчих листів представлена документами, за якими власник не отримував у замін нерухомого майна, а саме: від ієромонаха В. Великошапки на ґрунт (8 серпня 1752); від дочок ніжинського грека Мачемача на „Сосновський” ліс біля с. Хвостики (22 січня 1762); від ніжинського жителя В. Стойкевича на ліс уздовж талалаївської дороги, що межував з монастирським лісом (30 червня 1763) [99, арк. 1; 105, арк. 1;

106, арк. 1]. Щодо третьої групи, то до неї входив лише один уступчий запис від 18 листопада 1752 р., який багато чим нагадував тогочасні заставні листи, за яким хорунжий ніжинського полку Я. Волковський уступив обителі на один рік поле з озиминою у с. Вертіївці через те, що зайняв у неї 22 крб. [100, арк. 1].

Наступну групу документів, за якими Ніжинський Благовіщенський монастир отримував право власності на нерухомі об'єкти складали заповіти. Так за заповітом від 23 січня 1722 р. обитель отримала від І. Земляка новозбудовану греблю з усіма господарськими приміщеннями на р. Дяговій у с. Степанівна [84, арк. 1]. У наступному тестаменті від 22 травня 1750 р. його укладач Н. Божко передав архімандриту з братією ліс, сінокіс і солодовню біля р. Остер, за що заповідав поховати його на монастирській території [97, арк. 1]. Пізніше з проханням спасіння і поминання души ніжинський житель А. Кресан 2 лютого 1752 р. заповів обителі ліс під назвою „Язвин” біля с. Колісники [101, арк. 2].

Найменша частка з означених актів на ім'я Ніжинського Благовіщенського монастиря припадала на долю дарчих листів. На сьогодні відомий лише один такий запис від 6 жовтня 1751 р., наданий ієромонахом В. Великошапкою на ліс з сінокосом, що знаходився неподалік від с. Мильники [98, арк. 1].

Ще одним важливим шляхом, який давав монастирю можливість отримання у власність не тільки нерухомого майна, а й значних грошових надходжень була його діяльність як кредитора. Так, 17 січня 1721 р. черняхівський житель К. Волошиненко взяв у намісника С. Шостаковського позику у розмірі 10 золотих, за що на цілий рік заставив власне поле [81, арк. 1]. Однак значно вагомішим був заставний лист від Ф. Карапастуха, який 18 липня 1732 р. взяв у монастиря позику у розмірі 2 000 золотих під заставу власного двору строком на півроку [93, арк. 1]. На жаль, незадовільний стан документів не дав можливості точно

прослідкувати усі особливості і умови ведення такої діяльності монастирської адміністрації.

З декрету Генеральної військової канцелярії від 8 серпня 1727 р. дізнаємося, що внаслідок клопотання намісника Ветхоріздвяного монастиря ієромонаха Мемнона, який 4 травня 1727 р. направив звернення з приводу захоплення монастирської частини з двох млинів на р. Загорівці писарем Ніжинського магістрату Г. Кониським було відкрито судову справу. У своєму клопотанні ієромонах вказував, що зазначені доходи з млинів здавна належали обителі, а їх третя частина – діду Г. Кониського Єремію. Пізніше він отримав половину, але разом з тим зобов'язувався гатити греблю і всіляко допомагати доглядати за млинами. Після його смерті у 1723 р. було встановлено збір з млинів, що утримуються приватними особами, у розмірі четвертої частини до державної казни і тоді Г. Кониський разом з братами захопив монастирську частину, а на підтвердження власних прав подав два купчі листи від 26 січня 1660 р. і 13 травня 1674 р., за якими його дід, батько і тепер він володіли тими млинами, і ні про яку монастирську частину він не знав. На підтвердження прав власності обителі у клопотанні намісник представив ряд гетьманських універсалів, які у різні часи засвідчували приналежність двох млинів до монастиря, але найважливішим серед них був контракт, укладений між Є. Кониським і ігуменом Ветхоріздвяного монастиря Й. Дейнаровичем від 4 лютого 1678 р., за яким Єремій отримував половину млинів, а після смерті його спадкоємці мали право отримувати лише третю частину, що так само зафіксовано в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 6 березня 1710 р. У результаті розгляду цієї справи Малоросійська генеральна військова канцелярія постановила, що обидва млини мали належати Ніжинському Благовіщенському монастирю, а Г. Кониський разом з братами повинен поставляти власне дерево для греблі і володіти лише їх половиною згідно з положеннями вищезазначеного контракту [91, арк. 1 – 2].

Секуляризаційна реформа 1786 р. застала монастирські господарства у повному розквіті. Села, ґрунти, угіддя архієрейських будинків, лавр і монастирів були відібрані у відомство директорів домогосподарств Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, а значну кількість духовних закладів закрили чи реорганізували. Проте Ніжинський Благовіщенський монастир все таки продовжив своє існування, однак, не маючи власних засобів, він більше на міг без допомоги держави та благодійних пожертв приватних осіб забезпечити собі міцне економічне становище.

Ніжинський Благовіщенський монастир, виступаючи у питаннях господарської діяльності своєрідним спадкоємцем обителі Різдва Пресвятої Богородиці, не тільки не втратив попередні угіддя, а й значно їх примножив. Політика адміністрації монастиря по відношенню до формування її нерухомої власності суттєво не відрізнялася від діяльності ігуменів Ветхоріздвяної обителі, а основні напрямки формування вотчин шляхом отримання гетьманських і старшинських універсалів, духовних заповітів і уступчих листів, а також активного скуповування і обміну угідь залишилися майже незмінними. Якщо і з'являлися якісь відмінності, то вони значною мірою були спричинені загальною політичною ситуацією в країні. Одним із таких утручань держави до господарських справ монастирів було звернення гетьмана Д. Апостола у 1728 р. до уряду з проханням заборонити надавати монастирям нові маєтності. Царський уряд, проводячи послідовну політику підпорядкування духовної влади, був зацікавлений у звуженні її прав та привілеїв, зокрема, в обмеженні земельної власності. У зв'язку з цим гетьман отримав наказ, у якому йшлося про заборону обителям купувати землі [251, с. 32]. Таке рішення царської адміністрації справило негативний вплив на монастирі та їхнє становище. Однак, незважаючи на заборону, вони продовжували активно формувати свої володіння. Про це свідчить наступний факт: на сьогоднішній день відомо 21 письмовий акт, виданий на ім'я Ніжинського

Благовіщенського монастиря у період з 1728 до 1786 рр., серед яких 1 заставний запис, 1 дарча, 1 купча, 2 заповіти, 7 уступчих і 9 менових записів. Для порівняння: з часу заснування обителі у 1716 р. до 1728 р. було надано 24 купчі і 10 універсалів гетьманів та козацької старшини на різноманітні володіння. Безперечним було те, що монастир майже не купував нові угіддя, проте значно більше уваги приділяв упорядкуванню вже існуючим володінням.

Таким чином, до складу вотчин Ніжинського Благовіщенського монастиря з середини XVII – XVIII ст. належали містечка Салтикова Дівиця і Мрин; села: Стольне, Волосківці, Степанівка, Блистова, Талалаївка, Мильники і Черняхівка; окрім цього, обитель мала значні угіддя у селах Новомлин, Дягова, Дрімайлівка, Дорогинка, Ковчин, Плоске, Лосинівка, Кукшин, ніжинському передмісті Авдіївка і безпосередньо у м. Ніжині. Самі володіння склалися з селянських дворів, орних земель, сінокосів, лісів, садів, городів, пасік, озер, переправ на річках, винокурень, броварень, млинів і різних за призначенням господарських приміщень. Л. Белоусович у своєму дослідженні також додає до перерахованих вище володінь і цегляний завод. Такі підприємства у другій половині XVII – XVIII ст. у своїй більшості належали великим монастирям, однак конкретних відомостей про стан розвитку монастирського цегельного виробництва в означений період не збереглося [236, 1867. – № 20. – С. 660].

3. 2. Основні напрямки господарської діяльності обителі

Наприкінці XVII ст. унаслідок активного сприяння українських гетьманів і козацької старшини монастирські господарства Лівобережжя сформувалися у чітко організовану систему і представляли собою замкнені феодальні одиниці, які поєднували різні види діяльності – сільське господарство і промисли. Для точного уявлення особливостей ведення монастирського господарства необхідно розглянути усі вотчини, що належали обителі, узявши до уваги особливості їх географічного положення (наявність річок, шляхів і віддаленість від монастиря), складу населення, співвідношення між козаками та посполитими і умовами організації управління кожної окремої галузі господарства.

З даних, наведених у попередньому підрозділі, можна зробити висновок, що більшість володінь Ніжинського Благовіщенського монастиря знаходилася у двох повітах – Борзнянському і Ніжинському, м. Ніжині і у с. Салтикова Дівиця, яке входило до складу Чернігівського повіту. Як зазначав О. Шафонський, за ревізією 1782 р. обителі належало 550 селян, причому він точно зазначив і кількість селян по кожному з означених регіонів окремо:

1. У Салтиковій Дівиці – 3.
2. У Борзнянському повіті – 167.
3. У м. Ніжині – 59.
4. У Ніжинському повіті – 321.

Причому у тій самій праці автор називав таку ж кількість монастирських селян, але посилаючись на дані станом на 1 липня 1786 р. [126, арк. 53 – 54, 287 – 288].

Проте існувала й інша думка з цього приводу, так Л. Белоусович, посилаючись на вже вказану ревізію 1782 р., подавав дані про те, що кількість монастирських підданих становила 800 селян [236, 1867. – № 20. – С. 660]. Причому такі самі дані у власному описі Ніжинського Благовіщенського монастиря, складеному на початку XIX ст., наводив

архімандрит В. Черняєв: „За этим [Ветхорождественским] монастырем крестьян было мужского пола 720 душ в Талалаевке, Мильниках, Даныне, Степановке, Девицах, Лосиновке и др. селах по несколько душ с большими угодьями и лесами, а в 1716 г. С образованием архимандрии прибавилось еще 80 душ в с. Черняховке и все это присоединено к Нежинському Благовещенскому монастырю” [129, арк. 1]. На жаль, установити точні дані з цього приводу через відсутність оригінальних джерел дуже складно. Так, М. Василенко наводив відомості про кількість монастирських дворів лише у двох селах – Талалаївці (36) і Черняхівці (31) [201, с. 33 – 34], а у виданні „Труды Черниговской архивной комиссии” зазначено, що Ніжинському Благовіщенському монастирю у с. Талалаївці належало 225 селян (106 чоловік і 119 жінок) [226, с. 185]. В іншому документі мова йшла лише про повний склад населення, що проживало у монастирських володіннях без уточнення приналежності окремих селян до обителі. У сповідному розписі церков відомства Ніжинського Благовіщенського монастиря і монастирських вотчин за 1769 р. містилася наступна кількість жителів:

– У Благовіщенському і Ветхоріздвяному монастирі (8 дворів): дворових – 66.

– У с. Талалаївка (135 дворів): духовних – 36, військових – 1 100, посполитих – 208, дворових – 531.

– У с. Черняхівка (55 дворів і 6 хат): духовних – 13, військових – 415, посполитих – 246, дворових – 66.

– У с. Мильники (30 дворів): духовних – 11, військових – 39, посполитих – 350, дворових – 5.

– У селах Блистова, Стольне, Степанівна і Волосківці (275 дворів і 29 хат): духовних – 62, військових – 1 650, посполитих – 1 013, дворових – 865* [107, арк. 3 – 77].

* Кількість населення наведена з урахуванням жінок і дітей.

З наведених вище даних виходить, що загальна кількість дворових селян станом на 1769 р. складала 1 533 чол., з яких дорослих чоловіків було лише 320 осіб, що зовсім не співпадало з показниками, зазначеними в описі 1782 р., а тому використовувати сповідний розпис, враховуючи також і незначний проміжок часу між створенням обох документів, для встановлення точної кількості монастирських селян вважаємо недоцільним. Проте це джерело важливе тим, що давало можливість установити точну кількість населення, яке проживало у селах, підпорядкованих Ніжинському Благовіщенському монастирю окремо по кожному зі станів. З цього приводу серед дослідників існувала думка, що на розвиток і загальний стан монастирського господарства неабиякий вплив мало співвідношення козачого і посполитого населення, причому менша кількість або повна відсутність козаків у вотчинах сприяла значно кращому економічному розвитку, оскільки майже повністю виключала можливість боротьби за землю і споживача, яку активно проводило військове населення з монастирями [127, арк. 12]. У даному випадку, окрім с. Мильники, представники козацького стану кількісно переважали усюди, однак до яких-небудь тяжких наслідків для монастирського господарства це не призвело, підтвердженням чому була зовсім незначна кількість судової документації, спричиненої майновою боротьбою. Така сама тенденція простежувалася і у гетьманських універсалах з приводу безладів у монастирських вотчинах, у яких згадуються лише два села – Салтикова Дівиця і Талалаївка, що й не дивно, оскільки у першому наявність монастирських управителів через малу кількість підданих була зведена до мінімуму, а у другому бачимо майже двократне переважання козацького населення над усім іншим населенням.

Розглядаючи питання напрямків господарської діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря, перш за все слід окреслити механізми, за якими відбувалася організація управління. Монастирем керував настоятель (у Ветхоріздвяному до 1716 р. – ігумен, а потім

намісник; у Благовіщенському – архімандрит). Кожна господарська справа, що вимагала грошових витрат для її проведення, або змінювала те чи інше становище в господарському житті, спочатку виступала у вигляді звернення чи рапорту до архімандрита і, як правило, він накладав наступну резолюцію: „розглянути собором”. Здебільшого до того самого рапорту після розгляду вносили соборну постанову, закріплену підписами братії, намісника, скарбника, еклесіарха*, келаря, економа, уставника** і писаря (у тому випадку, коли він був обраний з числа монастирської братії, а не найманий з числа світського населення). На постанову духовного собору архімандрит писав остаточну резолюцію, в якій міг погодитися чи відхилити прийняте рішення. Таким чином, усі монастирські справи вирішував настоятель, який мав при собі дорадчий орган – правління; усі вище перераховані посади вважалися відповідальними і, крім писарської, їх зазвичай обіймали ієромонахи, внаслідок чого вся старіша братія майже повністю входила до складу правління. Проте коли ієромонахів не вистачало, їх заступали ієродиякони, які могли згідно з посадою і за дозволом архімандрита входити до складу правління, однак за таких обставин посада не давала права бути членом правління. Право на вступ до дорадчого органу давало лише поєднання відповідальної посади з високим духовним саном ченця, причому це право санкціонував виключно настоятель. Заступником архімандрита і його найближчим помічником був намісник.

Обов'язковими членами правління вважалися дві урядові монастирські особи, які мали велике значення у господарському житті обителі – це скарбник і економ. Скарбник завідував монастирською казною, кошти до якої надходили з різних джерел. Усі наявні скарбові гроші він записував на прибуток, витрачаючи їх лише за згодою і з волі

* Еклесіарх (грец.: церковний начальник) – церковнослужитель, до обов'язків якого входило нагляд за церковним приміщенням і порядком богослужіння.

** Уставник – особа, яка завідує порядком читання і співу у церкві.

архімандрита на різні господарські потреби. Завідував він і усім монастирським скарбом: коштовними речами, золотим, срібним і мідним посудом, царськими грамотами, гетьманськими універсалами і взагалі цінними паперами.

Не менш важливого значення мала посада економа. На його обов'язку знаходилося усе монастирське господарство: земля, будівлі, господарські підприємства, наймані працівники, виконання панщини, хліб, домашня худоба тощо. Через велику складність, широку спрямованість господарської справи, а також розпорошеність монастирських володінь по територіям кількох повітів на допомогу економу призначали помічника з числа залежних селян – підеконома. У безпосередньому завідуванні підеконома знаходилися усі орні землі, що були приписані до монастирських економій. Ці лани під його наглядом обробляли піддані обителі як панщину. До обов'язків підеконома входило: вчасно подавати відомості про сівбу, врожай хліба і трав, піклуватися, щоб увесь урожай вчасно розвозили і розміщали по клунях і токах, а також підтримувати у належному стані господарські споруди. За свою роботу підеконом отримував 4 – 6 крб. на рік, свиту* і чоботи, а його особисте господарство звільнялося від усіх повинностей [268, с. 136 – 140].

Догляд за окремими монастирськими вотчинами іноді доручався у вигляді випробування окремим особам, що проходили послушення. Їх називали начальниками чи доглядачами. Іноді, якщо не вистачало послушників і ченців, ці посади обіймали наймані прикажчики (старости і двірники). Староста стежив за винокурнею і її господарством, відповідав за виробництво і якість горілки. Він приймав з економій і млинів хліб для гуральництва і передавав готову горілку шафарю, чітко фіксуючи усі проведені операції. У тих вотчинах, де займалися хліборобством, усім господарством завідував двірник, а там, де окрім цього ще була вінниця і

* Свита – довгий розстібний верхній жіночий і чоловічий одяг з домотканого полотна.

знаходився староста, який завідував нею, то двірник перебував під його контролем. Окрім цього, двірник мав обробляти город, поставляти овочі у монастир, доглядати за садами, слідкувати за птицею, свинями і вівцями, а також знати, де скільки посіяно і зібрано хліба.

Шафар „питейный” завідував усіма горілчаними справами монастиря, він записував до спеціальної книги, скільки горілки з вінниць привозили старости, і тільки після цього розвозив горілку в шинки обителі на продаж. По лінії гуральництва йому підлягали всі старости та вінниці, одночасно він мав стежити за діяльністю шинків і шинкарями. На посаду шафаря, що завідував однією з найбільш прибуткових галузей монастирського господарства, найчастіше призначали когось із ченців, рідше послушників. Іноді йому на допомогу наймали підшафаря.

Усе, що знаходилося у монастирській житниці (коморі), доручали келарю, або палатному. Він доглядав за кухнею, пекарнею і братською трапезною. До його обов'язків входило: перерахування їжі і питва; господарських речей; видача продуктів ченцям, послушникам, монастирським мешканцям, у відповідності до контрактів – старостам, двірникам і ін.; заготівля про запас продуктів, пива, меду та березового соку. З часом упродовж XVIII ст. ця посада поділилася на декілька інших із меншим колом обов'язків. Виникли наступні посади: хлібеного і збірника хліба з монастирських млинів. Перший виконував усі обов'язки, що стосувалися хліба (подібно до шафаря у відношенні до горілки), а другий відбирав розмір (десята мірка^{*}) у кожному млині, коли прибували молотити хліб. Восьму мірку з цього розміру віддавав мірошнику, а решту здавав хлібеному. Також він слідкував за діяльністю мірошників, млинарством і матеріалами, що видавалися для догляду за млином [127, арк. 13 – 24].

Далі перенесемо акцент безпосередньо на розгляд окремих галузей

* Мірка, мірочка – плата зерном за помол.

монастирського господарства, серед яких провідна роль належала хліборобству. Цьому сприяла наявність великих площ орних земель, що, у свою чергу, давало можливість вирощувати різні зернові культури. Не останню роль у прискореному розвитку хліборобства зіграло і масове переселення селянства з Правобережної України у зв'язку з агресією Польщі і Туреччини. Переселенці освоювали нові і відновлювали запустілі землі, викорчувували ліси, розорювали цілину.

Більше всього культивували озимину. Як зазначають дослідники, це було вигідно: по-перше, озимина відзначалася більшою врожайністю і стійкістю до несприятливих погодних умов, по-друге, незначними трудовими витратами, пов'язаними з доглядом та збором урожаю, по-третє, озимі використовувалися як сировина для виробництва горілки, продаж якої у шинках приносив обителі великі прибутки. Серед ярових культур, що вирощувалися на землях монастиря, основні площі займав овес, який йшов здебільшого для годування коней. Крім того, з ярових вирощували ячмінь, культуру, яка добре переносила кліматичні умови півночі України, тому й культивувалася майже в усіх маєтках обителі. З ячменю робили крупу та солод, який використовували для виготовлення пива. На значно менших площах вирощували ярову пшеницю, що було пов'язано з тим, що її культивування потребувало значних затрат робочої сили і наявності хорошої землі. Сіяли гречку, горох, льон, коноплі, хміль тощо [230, с. 36 – 38].

Разом з тим на показник урожайності в окремі роки впливали погодні умови та різноманітні природні явища. На початку XVIII ст. особливо неврожайними були 1714 та 1718 рр. Причиною вимерзання ярових стали щорічні сніги та морози на початку травня і наприкінці серпня. Утім невеликі врожаї збирали впродовж усього означеного періоду – викликано це було мінливістю кліматичних умов. Погода тих років характеризувалася різкими змінами температур та постійними стихійними лихами, досить часто траплялися ранні зими, сильні морози,

паводки, град, посухи та суховії, особливо у південній частині монастирських володінь у Ніжинському повіті. Однак у порівнянні з другою половиною XVIII ст., коли на більшу частину території Лівобережної України сталося нашествя сарани, погодні катаклізми виявилися набагато меншою бідю. У 1747 – 1748 рр. сарана знищила значну частину озимого та ярового клинів*, що в свою чергу призвело до падіння кількості великої рогатої худоби і обмежень у торгівлі та винокурінні. Як бачимо, періодична низька врожайність зернових призводила до зменшення виробництва продуктів винокуріння, гуралень та пивоварень, що значно вплинуло на монастирський бюджет. Однак обитель проводила постійні заходи, щоб рівень розвитку сільського господарства у вотчинах постійно зростав. На новоосвоюваних землях підсічна і переложна системи землеробства поступово змінювалися трипільлям – уся придатна для обробітку земля ділилася на три частини і мала трирічний цикл обробітку. Перше поле відводилося під озимі культури (жито), друга – під ярові (овес, гречка), а третя (толока) – залишалася на сезон не засіяною, на якій зазвичай випасали велику рогату худобу, завдяки чому земля не тільки відпочивала, а й удобрювалася. На наступний рік на першому полі сіяли ярові, друге – відводили під толоку, а на третьому висівали озимину. На третій рік перша частина залишалася незасіяною, на другій вирощували озимину, а на третій – ярові і т. д.

Землю орали сохами і плугами. В плуг запрягали шість, інколи чотири воли. Селяни, що в переважній більшості не мали необхідної кількості тяглової худоби для повної упряжки, об'єднувалися для обробітку землі. У Ніжинському повіті, де земля була м'якшою, оранку проводили двоколісною сохою з 1 – 2 парами волів, або до кожної пари волів додавали по одному коню. Така система обробітку тривалий час зберігалася у Ветхоріздвяний слободі та у селах Мильники і Плоске. З

* Клин – частина поля, засіяна одним сортом зернових.

XVIII ст. поширення набув важкий український плуг. Борона майже повсюдно залишилася однаковою і складалася з дерев'яної рами з дубовими зубцями, хоча подекуди вони з часом замінювалися залізними, іноді використовували дерев'яне тризубне рало для додаткового розрихлення вже зораної землі і розпашну соху, якою видаляли бур'яни [250, с. 138].

Польові роботи розпочиналися, коли сховався сніг за умови, що земля вже була достатньо сухою. Оранку спочатку проводили у монастирських городах і тільки потім переходили до ланів. Для вирощування ярових намагалися виорати поле з осені, але якщо не встигали цього зробити, то орали навесні перед самим посівом. Останніми обробляли поля, відведені для гречки, а наприкінці червня – толоку, яку ще раз орали у серпні безпосередньо перед посівом озимини. Посів ячменю, ярової пшениці і вівсу зазвичай розпочинався у середині чи наприкінці квітня, одразу ж після завершення оранки. У той же час сіяли особливий сорт льону під назвою лущик (текун). Потім у середині травня сіяли горох, сочевицю і інші сорти льону. Посів гречки поділявся на ранній – у кінці травня, середній – у середині червня і пізній – на початку липня. У перших числах серпня приступали до посіву раннього сорту озимого жита. Загалом під час посівної селяни дотримувалися наступних пропорцій у кількості насіння у розрахунку на одну десятину землі: жито – 8 – 10 пудів, гречка – 10 пудів, овес – 2 чверті, пшениця – 10 пудів, ячмінь – 10 мір, горох – 7 пудів, просо – 2 пуди.

Раніше за все достигав ячмінь, потім пшениця і льон-лущик, у середині липня – озиме жито, пізніше – горох, сочевиця і до середини серпня – гречка і льон. Що стосувалося збору врожаю, то жито, овес і пшеницю жали серпом, горох, сочевицю і гречку – косою з прикріпленою до неї решіткою (грабками). Зібране зерно попередньо в'язали у снопи і складали у копи (60 – 100 снопів). Молотили ціпом, а віяли дуже простим способом – лопатою [126, арк. 271 – 271]. Зібраний хліб зберігали в ямах,

які викопували у формі глека, і після того, як сховище набувало необхідної форми, його ретельно випалювали, обкладали стінки соломною і тільки потім засипали хліб. Далі горловину заповнювали глиною, а з самого верху робили земляний насип для того, щоб до зерна не потрапляла дощова вода [241, с. 207].

Не менш важливим напрямком господарювання в монастирських вотчинах були городництво і садівництво, які у другій половині XVII ст. зазнали певних зрушень, що проявилися у ввезенні нових сортів овочів, фруктів, підвищенні їх врожайності та поширенні на значно більшій території. Упродовж усього досліджуваного періоду в монастирі Різдва Пресвятої Богородиці знаходилися значні за розміром земельні ділянки для городних культур, що призначалися перш за все для забезпечення братії. В основному земля під вирощування овочевих культур знаходилася практично у кожному селі, що входило до власності обителі. На таких городах вирощували огірки, буряки, цибулю, часник, капусту, салат, квасолю, перець, баклажани, гірчицю, кріп, петрушку, моркву, ріпу, гарбузи, мак тощо. Про культивування картоплі у той час в архівних документах нічого не згадується. Здебільшого овочі використовувалися для особистих потреб монастиря, проте, якщо був урожайний рік, частина городини йшла на переробку (квасили капусту і буряки) і зберігалася у льохах до наступного року, або ж виставлялася на продаж. Роботи на городах розпочиналися раніше за все у квітні, і впродовж літа їх кілька разів прополювали [212, с. 178 – 193].

Особлива увага приділялась садівництву. Сади мали велику площу з переважною більшістю фруктових дерев. Зосереджувалися вони як у монастирі – Вазмуловщина (сад отримав назву від імені настоятеля архімандрита Д. Вазмулова) [294, с. 30 – 31], так і далеко за його межами. У садівництві обитель використовувала найманих працівників. До основних функцій монастирських садівників входили наступні обов'язки: садити дерева, косити траву, слідкувати за дозріванням плодів, охороняти

сад, збирати врожай і при потребі сушити фрукти. У садах вирощували яблука, груші, вишні, черешні, сливи, смородину, малину, виноград, абрикоси. Більша частина врожаю йшла на переробку та заготівлю на зиму. З зібраних фруктів варили варення, повидло, сушили сушку. З ягід та яблук робили традиційний український напій – наливку, а з винограду – червоне вино та сік. Використовували напої ченці здебільшого для особливих потреб, під час релігійних свят і урочистих подій, які відбувалися в монастирі. Решту виготовленої продукції продавали у шинках.

Однією з провідних галузей сільського господарства Ніжинського Благовіщенського монастиря було тваринництво, яке поділялося на скотарство, свинарство, конярство та птахівництво. Процес розведення тварин у маєтках обителі відбувався безперервно. Головною умовою для стрімкого розвитку тваринництва залишалася достатня кількість корму, а наявність великої кількості сінокосів і їх розміщення неподалік річок і боліт тільки підтверджувало цей факт. Загалом сінокісні луки використовувалися у їх природному стані, без будь-якого втручання людини. На той час їх поділяли на чотири групи: заплавні (заливні), болотисті, лісові і польові (степові). Час сінокосу зазвичай охоплював увесь липень.

Особлива увага приділялася розведенню великої рогатої худоби. У залежності від природних та соціально-економічних умов існувало кілька способів утримання худоби. Частково переважала вигінна форма випасу великої рогатої худоби, при якій влітку тварин зранку випускали на пасовище, а на ніч заганяли у хлів. Іншою, не менш поширеною формою, була відгінна. Її особливість полягала у тому, що худобу, особливо волів і биків, що викормлювалися на м'ясо, виганяли на віддалені пасовища, де їх утримували до осені. Причому вдень тварини паслися на луках, а на ніч їх заганяли в кошару. При таких кошарах улаштовувалися невеликі курені, де мешкали чабани.

Розведенням свиней здебільшого займалися у тих місцях, де знаходилися винокурні промисли, так як свинарство було тісно пов'язане з утилізацією відходів гурального виробництва. Всі види продукції, які монастир отримував від тваринництва, а це в основному шкіра, м'ясо і сало, в більшості йшло на потреби обителі. Для забезпечення швидкого сполучення між володіннями обителі, а особливо між Ветхоріздвяним і Благовіщенським монастирями, ченці безпосередньо на території обителі у м. Ніжині і подекуди у селах утримували спеціальні невеликі за розмірами конезаводи і якщо виникала потреба у більшій кількості коней, ніж перебувало у монастирській конюшні, їх переганяли з хуторів чи сіл, де знаходилися такі заводи [238, с. 64 – 66].

Розведення різних видів домашньої птиці: гусей, індиків, курей і качок – давало можливість використовувати продукти птахівництва для потреб монастирської братії і для реалізації у самих маєтках. Так, для утримання курей з тину робили круглі обмазані ззовні і з середини вкриті соломною чи очеретом хліви, – курятники, а гусей і качок утримували здебільшого в господарствах, неподалік яких знаходилися водоймища. До пізньої осені, доки вода не вкривалася кригою, водоплавна птиця годувалася самотійно, а взимку її утримували у спеціальних хлівах, де годували вівсом і ячменем.

Важливу роль в економічному житті монастиря відігравали такі важливі промисли, як рибальство і бджільництво. Рибні страви були головною їжею братії і послушників під час релігійних постів. Рибальське господарство носило підприємницький характер і мало великий попит на ринку, а наявність великої кількості річок, власних озер і ставків тільки сприяли розвитку рибальської справи. Ставкове та річкове рибальство приносило монастирю великі прибутки, а тому за рибні угіддя велась постійна боротьба, причому такі важливі об'єкти надавалися виключно з дозволу гетьмана. Своєрідним центром рибного промислу була с. Салтикова Дівиця, оскільки там знаходилася найбільша кількість

монастирських озер, багатих на різні види риби: сомів, лящів, линів, карасів, окунів, щук тощо. Монастирська адміністрація ретельно стежила за рибним господарством, а для вилову риби використовувала працю селян, яких звільняли від панщини. Зазвичай рибу ловили ятерами* і вершами**.

Лісові та лісостепові райони Лівобережної України, що входили до складу володінь обителі, були зручною базою для розвитку бджільництва і пасічництва. Вулики виготовляли зі стовбурів липи, верби, горіху чи осини, вирубуючи його з середини. Загалом вони мали вигляд тупого круглого конусу до 5 чвертей*** заввишки, причому зверху ширина була більшою – приблизно 8 вершків****, а знизу не перебільшувала п'яти. Зверху вулик закривався спеціальним діонушком, а в його нижній частині знаходився невеликий трикутний отвір, або лаз'я для бджіл, до якої для більш зручного входу і виходу приставлялася невелика дощечка. Всередині поперек вулика хрестоподібно вставляли дві палички для зручного прикріплення бджолами стільників. Щороку наприкінці березня кожний вулик підчищали – зрізали порожні стільники і виставляли рядами у пасіку так, щоб лаз'я знаходилися проти сходу сонця. Зазвичай пасіки розташовувалися у садах, а коли починала цвісти гречка, їх перевозили у поле. З середини серпня, коли більшість рослин відцвітали, починали збирати мед, відрізаючи спеціальними залізними зубцями лише надлишковий мед і віск. Слабкі, або старі вулики ставили в ями, димом вбивали бджіл і тільки потім забирали мед. Наприкінці вересня вулики знімали і ставили до гарно обмазаного сараю, де тримали до морозів, після чого їх переносили у спеціальний льох, що знаходився у тому самому сараї. Взимку бджіл годували 2 – 3 рази на день ситою – вареним медом з водою. Наглядав за пасікою пасічник, до обов'язків якого входило:

* Ятір – риболовне знаряддя (сітка натягнута на обруч), яке встановлювали на дно водоймищ.

** Верша – сплетена з лози риболовна снасть, що мала форму риболовного кошика.

*** Чверть – старовинна міра довжини, початково дорівнювала $\frac{1}{4}$ сажня, потім – $\frac{1}{4}$ аршина (17,78 см).

**** Вершок – старовинна міра довжини, що складала 1,75 дюйма (4,44 см).

годувати бджіл, захищати їх від нападу чужої бджоли, слідкувати за роїнням і з виходом молодого рою, коли він осяде, збирати його до порожнього вулика і переносити до завчасно підготовленого місця для молодих бджіл [214, с. 214 – 215]. У цілому бджільництво залишалося прибутковою статтею і носило товарний характер, працювало на потреби зовнішнього ринку. Одночасно мед як натуральний, так і в переробленому вигляді використовувався ченцями, як одна із страв під час постів, а також як важливий лікувальний засіб. Віск використовувався для виготовлення свічок та йшов на продаж [233, с. 109 – 114].

Важливе місце у господарській діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря посідало промислове виробництво. Воно носило яскраво виражений феодально-кріпосницький характер і базувалося на феодальному (натуральному) способі виробництва. Загалом обитель провадила такі види промислів, як млинарство, пивоваріння, гуральництво і виготовлення цегли. Для заснування промислового підприємства потрібна була земля, що знаходилася у приватній власності обителі або феодала. Тому українські гетьмани, видаючи універсали з дозволом на побудову різних промислових об'єктів, зазначали, на якій саме землі – власній чи наданій у володіння, вони влаштовувалися. На монастирських промислах широко використовувалася праця залежних селян, а гетьманські універсали разом з погодженням на заснування підприємства, одночасно містили накази селянам працювати на них. Нерідко власникові надавався спеціальний дозвіл на заселення слободи чи хутора з тим, щоб селяни знаходилися у безпосередній близькості з виробництвом [246, с. 54 – 58].

Однією з найважливіших і найприбутковіших галузей монастирського господарства, безперечно, було млинарство з його відносною примітивністю технічного устаткування, наявністю постійного джерела енергії (річки або вітру) і забезпеченістю перемелювання з певної території. Упродовж тривалого часу це залишалася чи не єдина галузь

господарства, що приносила великі прибутки, при відносно незначній затраті коштів, через що становила окрему привілейовану статтю доходів. На території Лівобережної України зустрічалися водяні та вітряні млини, хоча нерідко будували і, так звані, вешняки, що діяли лише під час весняної повені. Ними володіла переважно старшина, яка мала достатні кошти для побудови греблі, землю і могла використовувати працю залежних селян. Часто млини належали монастирям, які отримували їх від українських гетьманів, будували власним коштом або купували. Зустрічалися випадки, коли один млин належав одразу кільком власникам, кожен з яких володів певною частиною (половиною, третиною, чвертю). Що стосується Ніжинського Благовіщенського монастиря, то до секуляризації церковних володінь 1786 р. в його власності перебували тільки водяні млини, які знаходилися на греблях невеликих річок – Остер, Сейм, Загоровка, Дягова, Пулка і Ванна (Виннична) тощо. Загалом млинове господарство мало наступний вигляд: кожен млин складався з 2 – 6 робочих каменів, на яких мололи зерно, крім того, необхідною складовою частиною були валюшні та просушки. Обов'язково біля кожного з млинів знаходилися певні угіддя – орні землі, сінокоси, різноманітні господарські будівлі, інколи засновувався спеціальний хутір, або слобода. Усіма справами у такому господарстві відав мірошник. На побудову млина монастир мав отримати гетьманський універсал, а по закінченню будівництва видавався новий універсал, що давав власнику право використання млина. Нерідко разом з цим підтверджувалось і право феодала на володіння людьми, які поселялися навколо [231, с. 30].

Значного поширення у монастирському господарстві набуло винокуріння. Виробництво горілки і її роздрібний продаж (шинкування) мали більш ніж значущий вплив не тільки на економіку окремого монастиря, а й усієї Лівобережної України. Це було спричинено тим, що свобода винокуріння поширювалася на всі тогочасні верстви населення, що сприяло активному розвитку гуральної справи. Не останню роль у

цьому зіграла і особливість оподаткування цих промислів. У другій половині XVII ст. оподаткуванню підлягав тільки продаж горілки. Цей процес мав форму оренди, коли право продажу горілки на певних територіях віддавалося в оренду за певну плату. Такий спосіб контролю залишався вкрай непопулярним заходом серед переважної більшості населення, однак козацькій старшині та великим землевласникам це було на руку, оскільки саме вони мали доступ до орендових грошей та наживались на цьому. Правила оренди не були загальними, однак чимало монастирів та міст отримували звільнення від них. Обителі мали розгалужену мережу шинків і отримували переважну більшість своїх прибутків саме від продажу горілки на ринку. Як корпоративний власник, вони мали потребу у добре налагодженому контролі та веденні детальної обліково-статистичної документації. Для цього адміністрація призначала цілий штат працівників, які опікувалися найрізноманітнішими питаннями щодо шинкування горілкою. Особливу увагу монастирі приділяли захисту своїх прав та конкурентній боротьбі з іншими суб'єктами горілчаного ринку [271, с. 8 – 11].

Не меншого значення для стабільного економічного становища обителі мало пивоваріння. Своєрідним центром цього промислу, починаючи з середини XVIII ст., стало с. Черняхівка, в якому монастирю належали 41 двір і 51 селянська хата. Таке загальне спрямування селянського господарства зумовлювалося невеликою кількістю орної землі і сінокосів. Традиція варіння пива і полпива (легкого пива) у Черняхівці була започаткована у 1744 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна їхала до Києва, і від її двору спеціально надіслали висококласних пивоварів. Причому напій славився дуже високими смаковими якостями, за якими не поступався Калузькому і Московському пиву і розвозився по всій Лівобережній Україні [126, арк. 241 – 242].

Головною формою експлуатації монастирських селян упродовж усього досліджуваного періоду залишалася панщина, види якої були

досить різноманітні, а загальна питома вага з часом тільки зростала. В усіх земельних універсалах про селянські повинності говориться у стереотипних виразах, на зразок такого: „Звиклоє послушенство отдавати без жодной спеки и одмовы”. Майже у кожному селі, у кожній маєтності існувала своя номенклатура данин і повинностей. Проте можна відмітити і їх певні спільні риси. Становище селян у монастирських володіннях було близьким до становища державних селян, але мало й певні відмінності. Як і там, селяни відбували всілякі роботи, і сплачували різні збори. Головна відмінність полягала у тому, що церковні ієрархи, користуючись своїм впливом, часто домагались універсалів, які ставили їх маєтності в особливі умови. Селяни тут менше притягались до різних загальних повинностей, і монастирі мали можливість збільшувати їх експлуатацію на власну користь. Іноді на монастирських територіях селянам надавалися „слободи” – на 1 – 3, рідше – 5 років; після чого вони потрапляли в повну залежність від власника. Універсали, що дозволяли феодалу заселення слободи, одночасно підтверджували його право на стягнення поборів і повинностей з селянського поселення. Дуже часто панщина складалась з великої кількості різних „работизн”. Її мали відбувати на основних сільськогосподарських роботах: оранці, сівбі, збиранні врожаю, молотьбі тощо. Кількість таких робіт неухильно зростала і на кінець XVII ст. становила два-три дні на тиждень [261, с. 34]. Окрім відробіткових повинностей, у монастирських маєтностях застосовувалися різні натуральні і грошові збори. Серед натуральних найбільш поширеним був збір збіжжям та птицею [253, с. 68 – 71].

Підсумовуючи, зазначимо, що Ніжинський Благовіщенський монастир був значним феодалним власником Лівобережної України. До його володінь належали містечка і села, великі земельні володіння, озера, сади, пасіки, броварні, а також чимало млинів, а наявність значної кількості залежних селян потребувала налагодження дієвої системи управління. Саме тому такі найбільш відповідальні посади, як скарбник,

економ і підеконом, обіймали виключно представники старшої братії – ієромонахи, оскільки саме вони були більш організованими і відповідальними керівниками у господарстві, і лише на нижчі посади призначали ченців, послушників, або запрошували найманих працівників переважно з числа підданих обителі, які не брали участі в управлінні, а лише звітували про виконану роботу. Усі ці обставини робили Ніжинський Благівіщенський монастир центром економічного життя регіону, а належне забезпечення життя ченців сприяло їх високому духовному і культурному зростанню.

Утім, потрібно підкреслити, що господарство обителі мало яскраво виражений екстенсивний характер, і збільшення врожайності здійснювалося за рахунок розширення площі посівів та залучення нових земель. Разом з тим на показник урожайності зернових впливали і такі чинники, як натуральне господарство та інтенсифікація кріпацької праці. Однак монастир намагався врахувати як зовнішні, так і внутрішні потреби. Важливого значення набули товарно-грошові відносини. Це й не дивно, оскільки розташування обителі в такому торгівельному центрі, як Ніжин, не могло не позначитися на його господарській діяльності.

3. 3. Особливості монастирського господарства після секуляризаційної реформи 1786 р.

Реформи державного апарату в Росії у першій чверті XVIII ст. торкнулися і релігійних установ, ліквідувавши залишки колишньої самостійності церкви. У кінці 1700 р. помер патріарх Адріан, один з найбільш впливових представників царської опозиції. В той час Петро I перебував під Нарвою і, отримавши звістку про смерть церковного ієрарха одразу ж прийняв ті заходи, які вже досить довго обговорювалися серед його радників. Відклавши на невизначений термін скликання собору для обрання нового патріарха, Петро I призначив „тимчасово” місцеблюстителем патріаршого престолу митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського, якого знали як гарного церковного оратора, але, на жаль, особливими здібностями адміністратора він не відзначався. Саме тому через нього можна було провести усі необхідні заходи. За наказом від 14 грудня 1700 р. митрополиту доручили лише духовні справи, але навіть у цій сфері усі його резолюції мали спочатку затверджуватися царем [216, с. 88]. Одразу після цього наприкінці січня 1701 р. Петро I власним розпорядженням відновив Монастирський приказ, на чолі якого поставив рязанського воєводу І. Мусіна-Пушкіна. Відроджену установу наділили широкими повноваженнями, і, по суті, вона була покликана провести секуляризацію церковних прибутків. Зі створенням Сенату у 1711 р. Монастирський приказ перейшов під його безпосередній контроль і мав періодично перед ним звітувати. Слід зазначити, що патріарший місцеблюститель не мав ніякого впливу на справи приказу, хоча його розпорядження, як не дивно, були обов'язковими для усіх духовних властей. До відомства приказу входили всі церковні володіння (патріарші, архієрейські, монастирські). Безперечно, прискорила проведення церковної реформи і справа царевича Олексія, до якої залучили і духовенство. Саме на 1718 р. припадає остаточне рішення скасувати патріаршество для того, щоб церква

керувалася не одноосібно, а спеціальною Духовною колегією. Фактично це був перший крок до секуляризації її майна.

Зміни у церковному управлінні готувалися під керівництвом Псковського єпископа Феофана Прокоповича. У складеному ним „Духовному регламенті” і трактаті „Правда воли монаршей” давалося теоретичне обґрунтування абсолютизму і підпорядкування церкви державі. Цей регламент не тільки був покладений в основу церковної реформи, але й діяльності російської православної церкви аж до останніх днів царизму. Особливістю його було те, що новий законодавчий акт готувався без будь-якої участі церковних ієрархів. Не виправляв ситуацію і той факт, що сам його автор мав високий духовний сан, тому що фактично Феофан Прокопович виконував лише завдання царя – заснувати для управління російською церквою колегію за зразком протестантських духовних консисторій. У лютому 1720 р. він завершив підготовку документу і представив його царю. Далі почалася відносно тривала процедура його розгляду та підписання сенаторами і вищим духовенством. Петро I вимагав повного і беззаперечного погодження реформи усіма церковними ієрархами без виключення. Не випадково підполковник С. Давидов, направлений для об'їзду епархій, мав при собі строгий царський наказ, який зобов'язував місцевих володарів, ознайомившись з Регламентом, негайно ставити під ним власний підпис. Архієреї і настоятелі великих монастирів один за одним покірливо виконували цю постанову. Тільки двоє – Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський і Переяславський єпископ Кирило Шумлянський – наважилися відтягнути час підписання, проте, дізнавшись, що Сенат терміново, не дивлячись на хвороби і усілякі відмови, викликав їх до Петербургу, одразу ж підкорилися волі монарха. На початку січня 1721 р. підполковник повернувся до столиці і на цьому процедура схвалення реформи була завершена. 25 січня того ж року разом з маніфестом Петра I про створення Духовної колегії опублікували і Духовний Регламент, а 14 лютого 1721 р. новостворений орган церковного

управління перейменували у Правлячий Синод.

Початково на чолі Синоду, як і багатьох інших колегій, знаходився президент, на посаду якого призначили місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського і двох віце-президентів – Новгородського архієпископа Феодосія Яновського і Феофана Прокоповича. Постійних членів у Синоді не було, усі вони керували справами тимчасово і запрошувалися на певні терміни імператором з числа архієреїв (не менше трьох), архімандритів і протопопів. Одразу після заснування Синод добився підпорядкування Монастирського приказу, який потім перейменували у синодальну Камер-контору, а пізніше – у Колегію економії і, таким чином, отримав усі його попередні функції. Однак царський уряд одразу ж прийняв відповідні заходи, щоб адміністративно-господарське управління Синоду знаходилося під суворим контролем держави. Цей обов'язок був увірений синодальному обер-прокурору полковнику І. Болтину. Обер-прокурор отримав функції вищого надзору та контролю і підпорядковувався виключно царю. Тому не випадково, що через кілька місяців після його приходу до Синоду, у зв'язку зі смертю митрополита Стефана Яворського, посаду президента скасували [296, с. 162 – 178].

Починаючи з 1744 р., в церковному управлінні відбулися певні зміни. Ідучи на поступки своїм підданам, імператриця Єлизавета скасувала Колегію економії і знову передала управління церковним майном до рук Синоду. Правда, значна потреба у грошах заставила і її у 1757 р. повернутися до секуляризаційної політики, однак Синод, не відчуваючи значного тиску з боку держави, просто зводив усі ці пропозиції нанівець у безкінечних конференціях і комісіях. Однак за нових умов церква могла лише різноманітними поступками відтягнути секуляризацію на деякий час, але зупинити її вона була вже безсила.

Першу спробу фактичної секуляризації провів 21 березня 1762 р. Петро III. Він видав указ про видалення з церков усіх ікон, крім Христа і

Богородиці, а також наказав усім священикам поголити бороди і носити цивільний одяг. У питаннях, що стосувалися церковного майна, він діяв не менш рішуче. Посилаючись на постійні селянські виступи у церковних володіннях, він заснував у Москві нову Колегію економії для управління церковним майном, що була підпорядкована Сенату. Замість духовних осіб у церковні вотчини направили офіцерів, а усі судові справи про селянські виступи припинили. Замість попередніх оброків на користь церковних феодалів, селян, окрім подушного податку, обклали однорідним казенним оброком. Натомість вони отримали у власність усі орні землі, що раніше оброблялися на користь архієрейських будинків і монастирів.

Однак цей перший досвід цілковитої секуляризації виявився недовготривалим. Користуючись слабкістю влади Петра III, духовенство активно протестувало, і Катерина II, прийшовши до влади внаслідок дворцевого перевороту, побоюючись залишитися без підтримки церковних ієрархів, унаслідок указу від 12 серпня 1762 р. повернула всі церковні володіння до їх попередніх власників і скасувала Колегію економії. Однак не пройшло і півроку, як імператриця заснувала особливу комісію з церковних володінь, у інструкції котрої вже був намічений чіткий план секуляризації. Він передбачав: проведення опису всіх церковних володінь; переоблаштування їх господарств у відповідності до складених описів; складення штатів єпархій, монастирів, соборів і духовних шкіл; переведення частини прибутків і монастирських приміщень для догляду за пораненими і відставними військовослужбовцями. Для управління вотчинами зазначена інструкція містила вказівки про створення головної духовної економічної колегії.

Перетворення церковних володінь „на истинную пользу душеспасительную”, як йшлося у маніфесті про секуляризацію, не заставило довго чекати, і вже 12 травня 1763 р. була заснована на рівних правах з іншими колегіями Колегія економії, повністю незалежна від Синоду і підпорядкована, як і всі інші, Сенату. Вона прийняла від Синоду

у власне управління усі церковні вотчини і до 1764 р. склала їх баланс, а 26 лютого того ж року Катерина II видала маніфест, який остаточно позбавив церкву усіх її володінь. Єпархіальні єпископи і Синод повністю позбавлялися своїх нерухомих володінь і переходили на жалування з державної казни у відповідності з розробленим штатним розкладом [267, арк. 189 – 203].

Секуляризація 1764 р. розповсюджувалася лише на Великоросію і Сибір, проте разом з цими подіями розпочався і наступ на самостійність Української православної церкви. Так, Синод започаткував широке застосування практики заміщення архімандритів і ігуменів у монастирях України своїми кандидатами. Указом від 31 жовтня 1779 р. наказано було повідомляти Синод про смерть настоятелів обителей, а на їх місце все частіше призначали німецьких священнослужителів. Однак суттєвий супротив Київської консисторії проти намірів Колегії економії підпорядкувати собі й українську церковну маєтність, яка посилювалася на давні височайші грамоти про права і привілеї українського духовенства, лише спинив її наступ більш ніж на 20 років. На Україні секуляризація церковних маєтностей, що належали кафедрам, архієрейським будинкам і монастирям, а також встановлення духовних штатів відбулося 10 квітня 1786 р., рівно через 100 років після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Очевидно, що протестувати проти такої постанови Катерини II вже не було кому, однак слід зазначити, що Київський митрополит Самуїл Миславський при встановленні штатів монастирів все ж таки зміг відстояти інтереси деяких обителей, які планували закрити [243, с. 35 – 37].

Унаслідок проведеної реформи майже всі маєтки, угіддя та селяни, що належали монастирям малоросійських губерній, вилучили до державної казни. Однак їм дозволили до 1 липня 1786 р. отримувати попередні прибутки і зібрати посіяний хліб, а остаточно впровадження всіх рішень запланували завершити до жовтня того ж року [217, с. 574 – 575].

Замість нерухомого майна обителям призначили грошові оклади у відповідності до класу. Загалом чоловічі монастирі поділили на 3 класи: в обителях I класу встановлювався штат у 33 ченці, і монастир одержував на утримання до 2 500 крб. на рік; у монастирях II класу штат становив 17 ченців, а річне фінансування не перевищувало 1 500 крб.; обителі III класу мали у штаті 12 ченців і відповідно 950 крб. на рік. Частина монастирів не отримувала ніяких державних коштів, через що називалися позаштатними. Внаслідок секуляризації по імперії було закрито 56 % чоловічих і 67 % жіночих монастирів [242, с. 173].

Втім після секуляризації церква не залишилася без землі, хоча вже ніколи не володіла нею в попередніх розмірах. Закон про секуляризацію передбачав земельні наділи для архієрейських будинків у розмірі 30 десятин, а для монастирів – від 6 до 9 десятин. Значно кращими, у порівнянні з іншими обителями, виявилися наслідки реформи для Ніжинського Благовіщенського монастиря. Згідно встановленого розподілу від 10 квітня 1786 р. його віднесли до другого класу [271, с. 574 – 575]. Разом з тим за ним залишили у підпорядкуванні обитель Різдва Пресвятої Богородиці з усіма належними до неї угіддями, які зафіксували у спеціальному геометричному плані, складеному ніжинським повітовим землеміром А. Станіславським і надісланому з Чернігівського намісництва 2 серпня 1786 р. У відповідності до складеного документу у розпорядженні обителі залишалося 18 десятин 1 725 кв. сажнів* земель під Ветхоріздвяним монастирем та конюшнею; 9 десятин 2 140 кв. сажнів – під городництво, так звана „Репкаловщина”; 4 десятини 1 806 кв. сажнів – під садівництво – „Вазмуловщина”; на вигін худоби між чагарником у трьох місцях, що позначені на плані під літерами D, E, і F; 3 десятини 200 кв. сажнів сінокосів; 10 десятин 1 000 кв. сажнів піщаних земель; 44 десятини 1 850 кв. сажнів чагарнику; 248 десятин 2 329 кв. сажнів біля

* Квадратний сажень – старовинна міра площі, яка дорівнювала 4.5 м²

р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями. Отже, загальна площа монастирських володінь значно перевищувала задекларовані у законі розміри і становила 340 дес. 1450 кв. сажнів. Хоча з перелічених земель, придатних для господарювання, залишилося лише 17 дес. 1 746 кв. сажнів, а тому, виходячи із розрахунку, що ця територія відводилася для двох монастирів, то вона не перевищувала норм, встановлених царським урядом [116, арк. 1] (додаток Б).

Разом з тим керівництво обителі мало впорядкувати чисельний склад ченців у відповідності зі складеним штатом і повідомити про кількість духовних чинів, які перебували поза встановленим розкладом. Усіх їх згідно наказу від 13 липня 1786 р. мали перевести до одного монастиря в єпархії, який не увійшов до штатного розкладу і встановити державне утримання, на кошти, що поступали з колишніх володінь обителі. Однак при цьому зазначалося, що означена сума повинна зменшуватися у відповідності зі зменшенням чисельного складу осіб і згодом планувалося цю позаштатну обитель перетворити на приходську церкву [217, с. 631]. Так, станом на 28 вересня 1787 р. архімандрит Ф. Чернявський надіслав до Чернігівської єпархії відомість, за якою у Ніжинському Благовіщенському монастирі перевищення становило 11 осіб, а саме: ігуменів – 2, ієромонахів – 3, ієродияконів – 3, ченців – 3 [138, арк. 9]. Надалі, беручи до уваги досліджені документи, настоятелі обителі мали щороку надсилати до єпархіальної влади звіти про чисельний склад братії і чітко дотримуватися зафіксованої кількості ченців.

Щодо матеріального забезпечення Ніжинського Благовіщенського монастиря, то в 1786 р. на його утримання з Ніжинського повітового казначейства було призначено 1 511 крб. 90 коп. Однак невдовзі після секуляризаційної реформи царський уряд значно покращив становище вищого духовенства, коли внаслідок указу від 1797 р. штатні асигнування на архієрейські будинки і монастирі у порівнянні з 1764 р. було подвоєно [296, с. 188 – 189]. Таке розпорядження стосувалося і релігійних закладів

Лівобережної України, і внаслідок указу Синоду від 27 травня 1798 р., під № 3 251 за конфірмованим* розписом Благовіщенській обителі призначили додатково 1 030 крб. Таким чином, на кінець XVIII ст. штатна окладна сума становила 2 541 крб. 90 коп. [236, 1867. – № 21. – С. 692].

Підтвердженням цьому слугували і більш пізні документи, за якими означені суми, хоча і стовідсотково не збігалися, проте суттєво не відрізнялися. Так, у відомості про надходження та витрати Ніжинського Благовіщенського монастиря від 10 липня 1805 р. міститься інформація, що з Ніжинського повітового казначейства на другу половину 1805 р. прийнято 828 крб. 41 коп., причому ця сума призначалася тільки на жалування настоятелю, братії, штатним службовцям і на придбання різних харчових продуктів [172, арк. 1 – 3]. Однак точну інформацію про всі надходження і видатки з усіх наявних на той час джерел Ніжинського Благовіщенського монастиря знаходимо у витязі, прикріпленому до рапорту архімандрита В. Черняєва до Чернігівського архієпископа Михайла Десницького від 22 січня 1812 р. Згідно цього документу річне фінансування обителі з Ніжинського повітового казначейства становило 2 610 крб. 32½ коп. Ця сума поділялася на наступні статті:

- на жалування настоятелю архімандриту – 370 крб.;
- на жалування скарбнику і ченцям – 375 крб.;
- на жалування листоноші і піддячому** – 32 крб. 22½ коп.;
- на жалування 16 штатним працівникам і службовцям – 339 крб. 60 коп.;
- на забезпечення трапези (риба, вино, пиво і дрова) – 540 крб.;
- на ремонт монастиря, церков і утримання ризниці – 600 крб.;
- на проскури, вино і ладан – 53 крб. 50 коп.;
- на догляд за конюшнею – 300 крб.

* Конфірмувати – стверджувати підписом постанову, рішення чи вирок.

** Піддячий – службовець у приказах і місцевих закладах у XVI – XVIII ст. Під керівництвом дяків вони виконували різні завдання у центральних і місцевих закладах.

Надалі у витязі по кожному місяцю вказувалося, на які потреби монастиря витрачалися отримані кошти, причому окремо визначалися наступні статті витрат: будівельна, церковна і з догляду за конюшнею. Якщо звернутися до більш глибоко аналізу документу, то, окрім жалювання, монастирська адміністрація використовувала гроші для купівлі риби (свіжої і в'яленої), вина, пива, вершкового масла, сиру, солі, борошна, а також дров для опалення приміщень і кухні. За будівельною статтею купувалися такі матеріали, як цегла, дошки, цвяхи і штукатурка, а також оплачувалася праця найманих робітників. Церковна стаття містила оплату послуг Ніжинського дівочого Введенського монастиря за проведення служб. Щодо утримання конюшні обителі, то тут кошти витрачалися на купівлю вівсу, жалювання конюху, підковування коней, а також на дьоготь і сало для хомутів.

Разом з тим зазначимо, що позаштатні надходження обителі перевищували державне фінансування і в основному склалися з різних зборів:

- економічний збір – 1 918 крб. 98 коп.;
- свічковий збір – 314 крб. 30 коп.;
- кошельковий збір* – 58 крб.;
- прийнятих у займ від настоятеля В. Черняєва – 903 крб. 50 коп.

Отже, загальна сума, яку монастир витратив на власне утримання в 1811 р., становила 5 805 крб. 10½ коп. [145, арк. 1 – 5].

У подібному документі, складеному 4 січня 1826 р. за архімандрита Є. Прозорова, містилися абсолютно ті самі дані, що і у попередньому. Єдиною відмінністю було те, що кожна з вищезазначених статей штатної окладної суми підлягала більш детальному опису витрат. Що стосувалося не окладних коштів, то вони так само, як і у попередньому витязі, перевищували державні видатки, але в даному випадку скарбник узагалі не

* Кошельковий збір – пожертви, що збиралися під час церковних служб.

вказав, з яких джерел вони формувалися, а просто зазначив, що на кінець 1824 р. їх залишок становив 1 423 крб. 47 коп., надходження за 1825 р дорівнювали 5 426 крб. 11¼коп., з яких у тому ж році витратили 4 930 крб. 1¼ коп. [156, арк. 3 – 8].

Невідомо, яким залишалося фінансування Ніжинського Благовіщенського монастиря упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., проте можна припустити, що воно було зменшено, підтвердженням чому слугував незадовільний стан приміщень обителі, на ремонт яких адміністрації не вистачало грошей, передбачених будівельною статтею, а також дані, наведені А. Хойнацький про те, що штатна окладна сума становила 1 249 крб. 35 коп., хоча автор не вказав, коли саме монастир отримував цю суму [294, с. 96].

Одночасно, в уже зазначеному указі від 1797 р. про підвищення забезпечення духовних закладів, йшлося і про збільшення їх земельних наділів відповідно до 60 десятин для архієрейських будинків і до 30 десятин для монастирів, а також передбачалося окремо надати великі лісові угіддя, млини і рибні ловлі [218, с. 821 – 823]. Унаслідок такого рішення 18 грудня того ж року адміністрація Благовіщенської обителі отримала указ Синоду, за яким до означених у геометричному плані володінь додали ще 12 дес. 654 кв. сажнів орної землі у Мигальовці* [129, арк. 2].

З часом православні монастирі отримували все нові і нові земельні володіння. Імператор Олександр І двічі, у 1805 і 1810 рр., давав дозвіл купувати обителям нерухомі володіння, а за правилами 1838 р. кожний церковний осередок отримував у власність лісові ділянки, площею від 50 до 150 десятин [296, с. 210]. Однак, як свідчать документи, упродовж першої чверті ХІХ ст. Ніжинський Благовіщенський монастир навпаки тільки втрачав уже існуючі землі. Внаслідок такого негативного процесу в

* Мигалівка – історичний район м. Ніжина, заселений у ХVІІ – ХVІІІ ст.

1818 р. архімандрит В. Черняєв розпочав судову справу з жителями навколишніх сіл за монастирське майно, а у зверненні до Чернігівської консисторії посилався на наступні події, що сталися у вотчинах після реформи:

1. „...при отборе от монастырей в 1786 году в казенное ведомство монастырских имуществ пять семейств крестьян при Ветхорождественском монастыре положено было перевести в село Волосиновку, а землю оставить в выгодность монастырю, но крестьяне не переведены и владеют тою землею”.
2. У 1799 р. для потреб тих самих селян від монастирських земель забрали 15 городів, у 1807 р. за не правдивим, на думку настоятеля, представленням до Сенату цю територію визнали поселенням, а у 1812 р. на їх користь відібрали ще 4 городи від монастирського сінокосу.
3. У 1804 р. за присутності борзнянського землеміра і земської поліції до державної казни відібрали усю територію біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями (248 десятин 2 329 кв. сажнів).
4. У 1807 р. землемір А. Брулеїв відібрав у монастиря ліс, який називався „Білою Шапкою”, пасіку і три фруктові сади з цілим скитом.
5. Козак Синяк спустошив монастирський ліс.
6. Монастир позбавлений можливості ловити рибу, через відсутність у підпорядкуванні озер, які мали надати згідно зі штатом [294, с. 43 – 44].

Однак ця справа так і не була розглянута єпархіальною владою. Взагалі з приводу земельної власності Ніжинського Благовіщенського монастиря після секуляризаційної реформи було багато суперечливих фактів. Так, Л. Белоусович вказував, що у справі Чернігівської консисторії за 1820 р. під № 1 019 про землі зафіксовані у геометричному плані,

вказувало наступне: „...всього того нині і третей часті за монастирем не лишилось”. Однак там само автор продовжував, що за тогочасними документами за обителлю залишалось 317 десятин і 1 809 кв. сажнів орної і сінокісної землі, що майже дорівнювало загальній площі монастирських володінь, зафіксованих у геометричному плані станом на серпень 1786 р. [236, 1867. – №. 21. – С. 692].

Окрім орної і присадибної землі, штатної окладної суми і різних церковних зборів після секуляризаційної реформи за Ніжинським Благівіщенським монастирем залишився млин на один постав (коло) у м. Мрин на р. Остер з дерев'яним будинком для мірошника і сторожа, а також до вересня 1797 р. значні прибутки приносив кам'яний гостинний будинок, що знаходився у центрі м. Ніжина і раніше належав Д. Максимовичу. Однак під час великої пожежі, що сталася у місті, він згорів і згодом був розібраний. У 1806 р. затвердили новий план розвитку міста, за яким на цій території мали збудувати кам'яні лавки, через що Чернігівський генерал-губернатор князь О. Куракін звернувся до настоятеля В. Черняєва з проханням дозволити на монастирській території державним коштом збудувати ряд торгівельних лавок і чотири з них передати у власність обителі [236, 1867. – №. 20. – С. 659]. Проте окреслені заходи так і не були реалізовані, оскільки у 1818 р. план змінили не на користь обителі, і з того часу на місці гостинного будинку знаходилася міська площа [129, арк. 2].

Натомість за часів архімандрита В. Черняєва на монастирській території у м. Ніжині збудували торгівельний ряд, що складався з 21 лавки, які здавали в оренду ніжинським купцям. На сьогодні збереглася значна кількість документів, що підтверджувала цей факт. Так, у грудні 1837 р. ніжинські купці III гільдії П. Олексійв і Я. Абрамов зверталися до Ніжинської міської думи з проханням подовжити термін оренди

ренських* погребів під дзвіницею і лавками обителі [184, арк. 15, 19]. Також відоме подібне звернення від названих осіб, датоване груднем 1840 р., що вказувало на неабияку зацікавленість ніжинських купців у співпраці з монастирем і неперервність надходження прибутків від оренди приміщень лавок [185, арк. 14, 17]. Цей не дивно, оскільки у XVII – XIX ст. Ніжин вважався значним торговельним центром Лівобережної України. Старі торгові шляхи, що проходили через місто, наклали свій відбиток на його планування, сформувавши напрямки вулиць. Ніжин був забудований торговими складами і кам'яними лавками з підвалами, які влаштовували у підвалах жилих будівель, магістрату і навіть церков, чого не зустрічалося у жодному місті України [259, с. 40]. Пізніше внаслідок таких самих звернень до Ніжинської міської думи відповідні дозволи на утримання ренських погребів надавалися у 1844, 1849, 1851, 1855, 1857, 1858 і 1859 рр. [186, арк. 14, 18; 187, арк. 8, 12; 188, арк. 9; 189, арк. 15; 191, арк. 23; 192, арк. 17; 193, арк. 6; 194, арк. 15, 46, 69]. У ході дослідження не виявлено документів, які б містили інформацію про те, скільки саме коштувало право використання одного такого погребу на рік, проте А. Хойнацький вказує, що щорічний прибуток монастиря від оренди лавок становив приблизно 1 000 крб. [294, с. 96].

Надалі упродовж другої половини XIX ст. у джерелах не було жодних згадок про стан, розміри або якісь зміни нерухомого майна Ніжинського Благовіщенського монастиря. Останні відомості з цього приводу відносяться вже до радянських часів. Так, у протоколі засідання Ніжинської окружної комісії при Окрземуправлінні з обліку державних земель і майна від 15 листопада 1923 р. під № 200 зазначено: „Ветряная мельница бывшего Мужского Монастыря Нежинского района отнести к 4-й категории”. Ці дані дають можливість припустити, що до власності обителі входили не тільки водяні млини, а й вітряки, причому останній,

* Ренський (винарний) погреб – погреб з продажем виноградних вин.

скоріше за все, був придбаний уже після секуляризаційної реформи, оскільки жодних згадок про наявність у монастирському господарстві вітряних млинів до того часу не було [198, арк. 29].

Проте повне уявлення про стан нерухомого майна і монастирського господарства, наведене у акті від 28 лютого 1925 р., у якому зазначено, що голова ніжинського окрземлеуправління С. Рослик, голова ради комуни „Червоний партизан” М. Єсипенко разом із завгоспом тієї ж комуни Пархоменком провели огляд господарства Ветхоріздвяної обителі, яке на той час уже знаходилося у користуванні колективу „Кім”. Загальна площа господарства становила 31 дес. 2. 289 кв. сажнів, з яких:

- під монастирем, садом і городом – 5 дес. 2 318 кв. сажнів;
- орної землі – 13 дес. 209 кв. сажнів;
- під лугом – 8 дес. 900 кв. сажнів;
- під чагарником і заростями – 2 дес. 634 кв. сажні;
- землі біля р. Остер із заростями очерету – 1 дес. 1 028 кв. сажнів.

У саду обителі нараховувалося 200 яблунь і 66 груш, серед не фруктових дерев зазначено 125 лип, 2 дуби і 23 берези. Огорожі навколо саду не було, а фруктові дерева знаходилися у занедбаному стані, стовбури поросли мохом, а сухе гілля не обрізалося. Орна земля і сінокіс також тривалий час не доглядалися, під ярові було зорано лише одну третину усієї площі.

Ще більш жахливу картину наслідків революційних подій представляли собою монастирські будівлі:

1. Дім дерев'яний, відштукатурений 10,5×17 аршин, із залізним дахом, на кам'яному фундаменті. У ньому 5 кімнат, комора і сіни. Будинок потребував покраски даху, ремонту водяних труб, деяких віконних рам і полу.
2. Землянка дерев'яна, відштукатурена, крита очеретом 9×21 аршин, 2 кімнати, комора і сіни. Потребувала капітального ремонту.
3. Сарай для худоби з дощок, дах вкритий залізом 24×12 аршин, на три

- відділення з горищем. Потребував покраски, встановлення водостічних труб і дрібного внутрішнього ремонту.
4. Свинарник дерев'яний 9×18 аршин, критий очеретом, на три відділення. Потребував перебудови.
 5. Клуня з тину, вкрита соломою 18×32 аршина. Потребувала капітального ремонту.
 6. Комора дерев'яна, вкрита залізом 13,5×15 аршин.
 7. Розвалена клуня з тину 24×39,5 аршин. Відновленню не підлягала.
 8. Сарай з тину, вкритий очеретом 9×18 аршин. Дуже старий.
 9. Коногонка кругла, вкрита соломою на дерев'яних стовпах, зі старим несправним дерев'яним приводом усередині.
 10. Велика кам'яна церква 45×8 аршин з вибитими віконними рамами, залізними решітками, підлога цементна. Всередині порожня, двері поламані, прибудова дзвіниці розбита снарядами. Будівля може бути відреставрована і переобладнана під клуб.
 11. Льох кам'яний 7×12 аршин. Справний.
 12. Сарай з тину, вкритий очеретом, з двома воротами 12×27 аршин. Відновленню не підлягав.
 13. Сарай з тину, розламаний, без воріт 13×21 аршин. Відновленню не підлягав.
 14. Сарай дерев'яний 7,5×10,5 аршин, вкритий соломою без полу.

Як висновок члени комісії зазначили, що будівлі знаходилися у занедбаному стані, і ніяких спроб для їх ремонту колективом „Кім” не проводилося. Окрім того, у складеному акті перераховано поголів'я домашньої худоби, сільськогосподарську продукцію і реманент, однак, зважаючи на те, що ченці вже тривалий час не проживали у монастирі, то і відносити вказані дані до господарства обителі було б недоцільним [199, арк. 88 – 89].

Після цього 4 травня 1925 р. комісія у складі представників райвиконкому А. Кургана, райфінуправління бухгалтера С. Адаменка і

Авдієвського земельного товариства Г. Кресана, склали акт про передачу землі чоловічого монастиря в Авдієвському урочищі площею 45 дес., яка з 1924 р. знаходилася на обліку Ніжинського райвиконкому, і згідно постанови Особливої колегії вищого контролю по земельним спорам від 19 лютого 1925 р і додаткової резолюції від 23 квітня того ж року за № 11, у користування жителям передмістя Авдіївка, які були наділені нею ще у 1917 р. місцевими земельними органами [199, арк. 116].

Отже, антифеодальна боротьба українського народу і аграрна політика гетьмана Б. Хмельницького призвели до серйозних зрушень у структурі земельної власності на користь державності і козацтва, юридично стали вільними селяни. Однак, не дивлячись на ліквідацію великої феодальної власності на землю, православні обителі зберегли свій попередній статус і усі права на залежних селян, крім того, гетьман приділяв увагу охороні земель монастирів і духовенства. Факти свідчать, що після Української національної революції збільшилася кількість універсалів про надання їм нових маєтків, земельних угідь, млинів і млинарських кіл. Більш того, у переговорах з російським урядом гетьман добивався юридичного оформлення привілеїв православного духовенства [282, с. 52 – 62]. Разом з тим монастирі самостійно домагалися значних привілеїв, що позбавляли їх і залежних селян від сплати податків і різноманітних повинностей на користь держави. Завдяки такому становищу склалися сприятливі умови для постійного розширення угідь, залучення більшої кількості робочої сили, значному піднесенню сільського господарства, різноманітних промислів і широкого спектру промислового виробництва. Не дивлячись на те, що монастирське господарство носило екстенсивний натуральний характер, значна кількість продукції, що виготовлялася у вотчинах, виставлялася на продаж. Не останню роль у цьому зіграло і розташування обителі у такому великому торгівельному центрі, як Ніжин, що славився своїми ярмарками, які проводилися тричі на рік – Троїцький, Покровський і Всеїдний. Саме тому більшість дослідників

характеризують період середини XVII – XVIII ст., як найвищий розквіт монастирського землеволодіння, що дало можливість розглядати їх як окремі феодальні утворення.

Однак стрімкий розвиток господарств обителів Лівобережної України був перерваний секуляризаційною реформою 1786 р., підготовка якої царським урядом розпочалася ще на початку XVIII ст. Унаслідок такої політики влади частину монастирів закрили, а в інших на користь державної казни забрали майже усі володіння, обмежили чисельний склад братії, а натомість призначили на утримання щорічну окладну суму. Проте і за таких обставин адміністрація Ніжинської Благовіщенської обителі намагалася проводити усі необхідні заходи для того, щоб забезпечити належне існування і духовних рівень братії. Саме через це на його території виникає торгівельний ряд, що здавався в оренду ніжинським купцям, оскільки у XIX ст. тривалість і кількість ярмарок поступово зменшувалася. Позитивним був і той факт, що секуляризація не торкнулася багатьох джерел церковного накопичення, не пов'язаних з нерухомою власністю. До того ж монастирі продовжували збагачувалися за рахунок грошових і земельних вкладів, на які не скупилася дворянська знать і купецька верхівка.

РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

4. 1. Архітектурний ансамбль і внутрішнє оздоблення монастиря

Час гетьманського правління відзначився суттєвими змінами не тільки у політиці, адміністративному поділі і господарстві, але й запровадженням у культурному житті країни нового стилю і напрямку в архітектурі, що розвивалися, виходячи з церковних потреб – це була доба Українського (козацького) бароко. По всій території Лівобережної України широкого розповсюдження набули величні монастирські барокові ансамблі, які стали шедеврами національної архітектури.

Барокова культура України XVII – середини XVIII ст. відповідала основним естетичним засадам свого першоджерела, що зародилося у Західній Європі наприкінці XVI ст. з характерним контрастом, динамікою і експресією, мальовничістю і тріумфальністю. Водночас у ній широко використовувалися елементи, пов'язані з місцевими традиційними вподобаннями: більшою зваженістю, поміркованістю в декоративності і спокійністю форм. Згідно нових тенденцій споруда мислилася не як замкнута у собі самодостатня маса, а як частина просторового архітектурно-ландшафтного ансамблю. В цьому плані особливо показовими тривалий час залишалися монастирські комплекси, планово-просторова композиція яких підпорядковувалась ідеям урочистості, святковості, гармонії і спокою, що надавало їй особливої піднесеності. Саме з цією метою – за певними принципами барокової архітектурної естетики – організовувалися ансамблі найрізноманітніших споруд навколо головного собору, які тісно пов'язувалися в просторовій композиції своїм масштабом, розміром і необхідним контрастом. Дзвіниця, келії настоятеля та ченців, трапезна, малі теплі храми, каплиці, огорожі, святі ворота, брами та різноманітні господарські приміщення були ніби підголосками до головної теми [262, с. 227 – 229].

Благовіщенський монастир знаходився у самому центрі м. Ніжина. Територія, яку він обіймав, мала форму чотирикутника і на початку ХІХ ст. з трьох сторін її оточувала кам'яна огорожа 53 сажні* завдовжки, південний бік якої виходив на мостову – Московську вулицю (сучасна вул. М. Гоголя) і складався з 21 торгівельної лавки, східна і західна частини монастиря межували з вулицями, які прямували до р. Остер (сучасні вул. 1-а Ліцейська і вул. С. Яворського), а з північного боку – з володіннями, що належали О. Чернову і М. Глезеру (додаток В).

Усередині означеної території знаходився Благовіщенський собор – визначна пам'ятка української барокової архітектури початку ХVІІІ ст. Будівництво храму розпочалося у 1702 р. на кошти митрополита Стефана Яворського під керівництвом головного архітектора Г. Устимова і тривало впродовж 14 років. Архітектура Ніжинського Благовіщенського собору незвична і єдина у своєму роді. Він являв собою оригінальну суміш українського та російського зодчества. Це п'ятибанний**, чотиристовпний***, дев'ятидільний за планом собор, у основі якого лежав хрест із рівними за довжиною раменами**** та заокругленими кутами, на жодному з яких не було традиційної напівкруглої вівтарної апсиди*****. Між раменами хреста влаштовано чотири закруглені кутові прибудови, які не відділені стінами від внутрішнього простору храму, що дуже рідко використовувалося у подібних спорудах барокової доби. Бані собору поставлені не на рамена хреста у відповідності до частин світу, як це зазвичай робилося за стародавньою українською традицією, а по кутах на чотири стовпи, у чому можна прослідкувати відгомін давньоруських архітектурних прийомів. У східну пару стовпів умонтували сходи, які вели до приміщення над вівтарем, що теж було незвичним. Під склепінням

* Сажень – старовинна міра довжини, дорівнює 2,13 м.

** Баня – опуклий дах, що має форму півкулі, купол.

*** Стовп – внутрішня колона, опора.

**** Рамена – плечі.

***** Апсида – вівтарний виступ у християнських храмах, перекритий півкуполлом.

південно-східної бані длаштували спеціальний майданчик, де у 20-х рр. XVIII ст. знаходилося відоме бібліотечне зібрання митрополита Стефана Яворського, а пізніше зберігалися монастирські книги, саме тому її вікна були закладені. У соборі яруси розташовувалися як у західній, так і у східній частинах храму. Взагалі він відрізнявся самобутністю, оригінальністю і недостатньою характерністю для української барокової архітектури початку XVIII ст. [295, с. 152 – 153].

Ще однією нетиповою особливістю споруди було двоярусне розміщення вікон з наличниками на стінах кутових об'ємів, оскільки цей прийом частіше використовувався у громадських будівлях того часу, а двоярусні ніші-лоджії із західної та східної сторін перетворювали собор у своєрідний зал для глядачів. Усефасадність храму підкреслювалася декоративними фронтонами*, що розміщалися над входами з усіх боків, а портали** собору прикрашали пари значних за розміром аркоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, що нагадували вітражі.

Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише подекуди у порталах присутні декоративні ніши, різноманітні за формою: крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору були оформлені традиційно і завершувалися декоративними баньками грушовидної форми. Загалом архітектура Ніжинського Благовіщенського собору, в композиції якого переважала сувора врівноваженість, симетрія та центричність, являла собою оригінальну суміш прийомів українського та російського архітектурного мистецтва [277, с. 48 – 50].

Упродовж XVIII ст. храм двічі зазнав пошкоджень унаслідок пожеж 1750 і 1797 рр. Зараз невідомо, наскільки серйозно він постраждав від першої пожежі, однак більш пізні документи яскраво характеризують його тогочасний стан. Так, у 1788 р. архімандрит Ф. Чернявський звертався до

* Фронтон – завершення (зазвичай трикутне) фасаду будівлі, собору, колонади, обмежене двома нахилами даху з боків і карнизом у основі.

** Портал – архітектурно оформлений вхід до будівлі.

Чернігівської консисторії з проханням направити до Ніжина архітектора для огляду монастирських будівель і проведенню ремонтних робіт, однак не отримав жодної відповіді, тоді у 1793 р. він направив листа до генерал-губернатора Михайла Кречетнікова, який особисто приїхав до Ніжина і, оглянувши Благовіщенський собор, наказав Чернігівській казенній палаті виділити для ремонту найбільш значних пошкоджень допомогу у розмірі 500 крб. Нарешті, 31 жовтня 1796 р. Чернігівський архієпископ Віктор Садковський надіслав до Синоду листа, в якому вказував, що хрести на банях храму бурею зламані; дерев'яний дах прогнів, через що під час дощів у багатьох місцях суттєво протікає; у стінах собору з'явилися тріщини і, хоча, за висновками архітектора, не являли собою особливої небезпеки для будівлі, все одно могли викликати подальше її пошкодження; майже всі вікна потребували капітального ремонту; а сам собор необхідно відштукатурити як ззовні, так і всередині, оскільки цього не зробили ще з часу його заснування. У результаті, 10 лютого 1797 р., Малоросійське губернське правління наказало ніжинському міському раднику Вольховському і чернігівському губернському архітектору Карташевському разом з асесором* Чернігівської казенної палати провести детальний огляд Благовіщенського собору, розробити план відновлення і скласти кошторис витрат. Однак проведенню робіт завадила наступна пожежа, що сталася у м. Ніжині 14 вересня 1797 р., унаслідок якої у храмі згоріли п'ять куполів, дах і всі вікна, часткових пошкоджень зазнав дерев'яний іконостас [141, арк. 165 – 167, 173, 176]. У ході першочергових відновлювальних робіт залізними пластинами покрили верхи собору, закріпили та замазали тріщини у стінах, відремонтували вікна, а на центральному куполі встановили позолочений хрест.

У березні 1811 р. архімандрит В. Черняєв продовжив реставрацію Благовіщенського собору, в стінах якого з'явилися великі тріщини, а у

* Асесор – засідатель, гласний у казенній палаті.

південній частині храму навіть відкололися кілька цеглин, які при падінні пошкодили іконостас і розбили один з чавунних листів, що вкривали підлогу. Для цього настоятель самостійно розробив план реконструкції: спочатку необхідно було встановити арки по кутах великого куполу і розібрати частину північної стіни над входом; у вівтарній частині над вікнами розібрати щілини та закласти їх по-новому; стелю розібрати чи підняти, бо вона змістилася і почала спиратися на сходи, через що і йшли тріщини у стінах; з усіх боків вставити нові дев'ятиаршинні вікна і на завершення весь собор відштукатурити як ззовні, так і всередині. 24 березня 1811 р. Чернігівська декастерія дала дозвіл на проведення вищезазначених робіт [143, арк. 1 – 2].

Відновлення проходило під керівництвом графа Іллі Петухова. У ході ремонтних робіт зовнішній вигляд храму зазнав незначних змін: капітально відремонтували верхні частини стін і замість фронтонів встановили трикутні щіпці*, розтесали вікна і побудували нові верхи зі шпильями, характерними для епохи класицизму. В той же час відновили іконостас і розписали стіни.

Інтер'єр Ніжинського Благовіщенського собору мало чим нагадував релігійну споруду, а церковні розписи були глибоко проникнуті своїм реалізмом і багаті різноманітними побутовими сюжетами. Знаходилися тут пейзажі з рослинним і тваринним світом, які мало чим пов'язувалися з аскетичними канонічними образами візантійського релігійного живопису, вони не стільки прославляли потойбічний містичний світ, скільки відображали реальне життя на землі. Серед інших тем внутрішнього розпису можна відзначити зображення семи Вселенських соборів, портрети митрополита Стефана Яворського, князя Володимира Великого, імператорів Петра I і Олександра I, а напроти них – царя Соломона. Він лівою рукою вказував на свої почесті та ордени усього світу і ніби говорив:

* Щіпець (в архітектурі) – верхня частина, зазвичай торцової стіни, обмежена двома скатами стелі і не відділена з низу карнизом (на відміну від фронтону).

„се суета суетствій и всяческая суета”. Поруч з ним, у особливому колі, була змальована невидима рука „Провидіння Божого”, і зображені різноманітні ордени Азійських і Європейських правителів, Римських пап і князів, знаки церковної пошани, а під ними напис: „Их-то Соломон и именует суетою суетствій” [294, с. 65 – 66]. На жаль, ці знамениті розписи майже не збереглися.

У храмі розміщався семиярусний дерев'яний позолочений різний іконостас, старовинної ажурної* роботи, створений ще за життя митрополита Стефана Яворського. Він складався з трьох царських воріт у відповідності до трьох престолів: головного, що посередині, в пам'ять Благовіщення Божої Матері; розміщеного зліва – в пам'ять засновника обителі Стефана Яворського – Святого Першомученика Архідиякона Стефана і з правої сторони в пам'ять Стрітіння Господня [117, арк. 34].

У першому ярусі іконостасу, який ще називали тумбами, містилися різноманітні зображення євангельських подій та притч. У другому розміщалися ікони, виконані місцевими майстрами. Майже всі вони були прикрашені дорогоцінними срібними ризами** та позолоченими вінцями. Більша частина цих прикрас зобов'язана своїм походженням засновнику храму – Стефану Яворському. Далі, над місцевими образами, знаходився дерев'яний карниз, прикрашений позолоченим різьбленням, над яким підіймався третій ярус іконостасу із зображеннями подій земного життя Ісуса Христа. У четвертому ярусі розміщалися ікони, що змальовували євангельські події та апостолів. У п'ятому – знаходився Христос у архіерейському вбранні, він сидів на херувимах*** з дикирієм і трикирієм**** у руках, з правого боку біля нього стояв Св. Іоанн Предтеча,

* Ажурний (від франц. а jouer – наскрізний) – майстерно і тонко зроблений.

** Риза – оклад на іконах, накладна одежа, що покриває образ по боках, окрім тіла; верхній одяг священника при богослужінні.

*** Херувим – вищий ангельський чин, що визнається православною церквою.

**** Дикирій і трикирій (грец. дво- і трисвічник) – підсвічник відповідно для двох і трьох свічок – приналежність архіерейського богослужіння. Згідно літургійним тлумаченням дві свічки відповідають двом ествам Христа, а три – трьом обличчям Святої Трійці.

а з лівого – Божа Матір; там само розташувалися 12 ікон, на яких майстри зобразили особливі випадки з історії страстей Христових. Шостий ярус складався з образу Знамення Божої Матері, 12 пророків та 6 ангелів. У руках одного з них була невелика посудина, другий ніби читав молитву, а інші тримали по особливій хартії, на яких містилася інформація про найвизначніші події з історії Благовіщенського монастиря. На першій з них написана молитва за м. Ніжин та Благовіщенську обитель, На хартії другого ангела збережені відомості про майстрів, які оздоблювали Благовіщенський собор на початку XVIII ст., а саме: відновленням іконостасу займались Андрій Воскобойніков та його сини Василь і Андрій, дерев'яне різьблення поновив Василь Біденко, а внутрішнім розписом храм прикрашали Флор Степановський, Цихановецькі і Яків Левенець. Усі роботи проходили під пильним наглядом архімандрита В. Черняєва. Також у ній зазначалося, що на всі роботи витратили понад 50 000 крб. Третя хартія розповідала про церемонію освячення Благовіщенського собору митрополитом Стефаном Яворським 22 липня 1716 р. І, нарешті, остання – сповіщала про перемогу царя Петра I під Полтавою. Останній, сьомий ярус, містив зображення покладення во гроб Спасителя, а з самого верху іконостасу розміщався великий дерев'яний хрест з розп'яттям, поруч з яким стояли Божа Матір і Іоанн Богослов [294, с. 56 – 60].

У різних частинах Благовіщенського собору розміщалися святі стародавні ікони, яким ченці обителі і місцеві жителі надавали важливого духовного значення. Серед них можна виділити чудотворну ікону Корсунської Божої Матері, її авторство приписували Московському митрополиту Петру або Київському митрополиту Рафаїлу Заборовському, коли той перебував на посаді Псковського архіпастиря (1725 – 1731) [260, с. 51 – 52]. Спочатку її прикрашала срібна риза з дорогоцінним камінням та перлами, але у 1871 р. її викрали. Нову схожу на попередню ризу вартістю 150 крб. для образу пожертвувала дружина ніжинського купця Г. Куриленка у 1872 р. [162, арк. 25]. Тривалий час ікони знаходилася над

головними царськими вратами, звідки її знімали кожної суботи під час акафісту*, а пізніше перенесли до іконостасу, де помістили у спеціально виготовлений особливий кіот**. Ікона вважалася чудодійною, шанувалася жителями м. Ніжина і привертала увагу багатьох віруючих.

Іншою, не менш значною, була ікона Великомученика і Побідоносця Георгія. Коли і де саме її виготовили наразі невідомо, однак місцеві жителі знали про неї щонайменше з середини XVII ст., оскільки початково вона знаходилася в іконостасі Свято-Георгієвської церкви у монастирі Різдва Пресвятої Богородиці. Після заснування Ніжинської Благовіщенської обителі цю ікону перенесли до Благовіщенського собору, а на її попереднє місце помістили копію. З образом пов'язували різноманітні знамення. Так, за переказом, у 1817 р. від нього зцілювався ніжинський купець Семен Чернов і в пам'ять цієї події наказав виготовити для нього дорогоцінну срібну ризу. Кожного року напередодні дня Святого Георгія, що відзначалося 6 травня (23 квітня за старим стилем) настоятель з цією іконою здійснював хресний хід до Ветхоріздвяного монастиря. Там вона зберігалася кілька днів і потім, таким самим чином, поверталася до головного храму Благовіщенської обителі. У 1882 р. архімандрит Г. Лукашевич завів перед цією іконою особливий урочистий щотижневий акафіст, що проходив по вівторках.

Серед інших ікон, які знаходилися у Благовіщенському соборі, можна виділити ікону Благовіщення Божої Матері місцевої роботи, яка розміщувалася з правої сторони біля колони середньої частини храму в особливому кіоті. Її прикрашала срібна позолочена шата*** з вінцем Богоматері, архангелу Гавриїлу і Богу Отцю і алебастрова позолочена риза з різьбленою рамкою. Паралельно до неї знаходилася ікона Божої Матері

* Акафіст (грец. неседальний спів) – форма церковної поезії, близька до стародавніх кондаків. Акафіст присвячений прославленню Богородиці, Ісуса Христа, якого-небудь свята чи святого.

** Кіот, або ківот (грец. ящик, ковчег) – невеликий застаклений ящик, або спеціальна шафа, в яку ставляться ікони

*** Шата – південний і західний оклад ікони, риза.

всіх скорботних радості, написана у Москві з оригінальної чудодійної ікони. Біля правої колони неподалік від головного входу в старовинному кіюті зберігалася ікона Каплунівської Божої Матері, написана на полотні і прикрашена срібною різною з гербами польських королів і їх іменами. Над головним входом до храму з обох боків знаходилося по п'ять ікон у дерев'яному позолоченому окладі, розташованих у вигляді хреста. Найдавнішою іконою Благовіщенського собору був образ Успіня Божої Матері, написаний у Римі у 1435 р. [108, арк. 1 – 2].

Щороку восени, після останньої святкової або соборної літургії найдорогоцінніші ікони знімали зі стін і іконостасу і переносили до теплої Петропавлівської церкви для збереження, де їх розміщали в особливі кіюти. Згідно до стародавнього звичаю, цей обряд проводив архімандрит разом з хресним ходом, а навесні, коли приміщення Благовіщенського собору прогрівалося і ставало придатним для богослужіння, образи таким самим чином повертали на попередні місця.

Біля ікони Успіня Божої Матері розміщався дерев'яний балдахін* з позолоченим карнизом та капітелями, під ним у скляному футлярі зберігалася багата плащаниця, вишита золотом, яку в 1840 р. придбав архімандрит С. Покровський. Паралельно до нього у протилежній частині собору знаходився інший такий самий балдахін, на якому стояла подарована митрополитом Стефаном Яворським срібна позолочена гробниця, на лицевій стороні якої викарбували зображення Благовіщенської Божої Матері, а на протилежній – герб Стефана Яворського і наступні ініціали: „С. Я. Б. М. М. Р. М. Б. П. В. П.”, тобто Стефан Яворський, божою милістю митрополит Рязанський і Муромський блюститель патріаршого Всеросійського престолу [294, с. 64 – 65].

У вівтарній частині Благовіщенського собору, під вікнами, у стіні зробили заглиблення, де розташували кілька дерев'яних шаф, у яких

* Балдахін – убрання над ложем, престолом, нарядний дах, урочистий навіс чи шатер.

розміщалися монастирська ризниця, а поруч, з правого боку вівтаря в особливій шафі зберігалися хрести, євангелія, посудини, митри* та інші предмети, призначені для проведення церковного богослужіння. Серед цих речей, перш за все, звертали на себе увагу два срібних хрести з мощами святих, подаровані Стефаном Яворським. На одному з них був напис: „Лета 1712 году, месяца Ноемврия в 3-й день построил сей крест позлащенный и со святыми мощами Преосвященный Стефан Яворский, Митрополит Рязанский и Муромский в г. Нежин в церковь соборную Благовещения Пресвятыя Богородицы”. Напис на іншому хресті майже збігався з вищезазначеним, що вказувало на те, що обидва вони були створені майже одночасно за наказом митрополита. Серед інших речей, які зберігалися в ризниці собору, можна виділити золотий наперсний хрест, прикрашений дорогоцінним камінням, та срібну панагію** із зображеннями Христа, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Афанасія і Кирила Олександрійських.

Там само розміщалися дев'ять євангелій, серед яких одне вирізнялося своїми розмірами. Воно було надруковане у Москві у 1689 р. на кошти московського дворянина Федора Яворського і 19 червня 1709 р. пожертвуване ним до Ніжинського Благовіщенського монастиря. Дошки євангелія оправили срібними позолоченими чеканними пластинами з заціпками***, на яких вирізали вірші апостолів Петра і Павла і прикрасили 32 фініфтевими**** зображеннями. Подібно зробили і її корінь, на якому зобразили Богоматір з немовлям, а внизу викарбували герб Стефана Яворського. Знаходилися там ще чотири євангелія, надрукованих у Москві у 1703, 1716, 1717 і 1741 рр., і три, виготовлені у друкарні Києво-Печерської Лаври у 1707 р. Вони не відзначалися такими значними

* Митра (грец. пов'язка, що носить на голові) – приналежність богослужбного вбрання архієреїв і архімандритів, головне вбрання зазвичай сферичної форми.

** Панагія (грец. всесвята) – ікона, яка носить архієреями на грудях зверху одягу.

*** Заціпка – пристосування у старовинних переплатах для скріплення кришок переплету.

**** Фініфть – емаль, або полива по металу.

розмірами і багатим прикрашенням, як попереднє. Їхнє оздоблення обмежувалося срібними пластинами, вкритими бархатом (зазвичай зеленим, або червоним), чи взагалі міддю, у значно менших пропорціях застосовувалося карбування і використання фініфтів. Найдавнішим було Львівське євангеліє, надруковане у 1636 р., створене на темно-вишневому бархаті у звичайному старовинному срібному окладі*. За переказом, його перенесли до Благовіщенського собору з монастиря Різдва Пресвятої Богородиці [119, арк. 2 – 3].

Поруч із Благовіщенським собором, знаходилася тепла церква на честь святих Петра і Павла, побудована за життя Стефана Яворського, тим самим митрополит хотів ушанувати пам'ять покровителя і благодійника обителі – імператора Петра I. Ще церква мала назву „трапезна”, через те, що вона знаходилася поруч з братською трапезною. 10 червня 1804 р. архімандрит В. Черняєв у своєму докладі Михайлу Десницькому вказував, що храм уже не відповідав своєму призначенню, оскільки через дуже малі розміри був непридатним для прийому великої кількості віруючих під час служб, а тому настоятель просив замість південної частини огорожі монастиря збудувати ряд кам'яних лавок і перенести Петропавлівську церкву на другий поверх нового приміщення [142, арк. 1]. Не було жодних сумнівів у тому, що настоятель отримав позитивну відповідь від Чернігівського єпископа, оскільки вже у 1808 р. усі роботи були завершені. У новоствореному храмі встановили дерев'яний двоярусний іконостас, який складався з одних царських воріт на честь святих Петра і Павла. Пізніше, за архімандрита С. Покровського, церкву розширили і встановили новий іконостас, до якого приєднали ще два престоли, один на честь Введення во храм Божої Матері, а другий на ім'я святителя Митрофана Воронізького. Проте невдовзі останній, з дозволу єпархіальної влади, закрили через відчутний брак місця у вівтарній частині церкви. Чергових

* Оклад – декоративне покриття книжкового переплету, що виконане з жорсткого матеріалу.

змін приміщення храму зазнало у 1871 р., коли настоятель Варфоломій установив у ньому дві великі обкладені залізом печі і одну меншу кахельну – у вівтарній частині [162, арк. 25]. У 1878 р. архімандрит Є. Енштейн, проводячи частковий ремонт церкви, просив дозволу Чернігівського архієпископа Серапіона Маєвського пересвятити Петропавлівський престол на честь Різдва Божої Матері, а Введенський – на честь свяшеномученика Харлампія.

З часу заснування обителі і до початку XIX ст. уздовж південного боку монастирської території знаходилася огорожа, замість якої під час реконструкції збудували 21 торгівельну лавку, а між ними розмістили два входи до монастиря. Перший називався святими воротами і розташувався напроти південного входу до Благовіщенського собору, другий знаходився поруч і вів на другий поверх означеного приміщення до Петропавлівської церкви. У 1871 р. уздовж лавок улаштували новий тротуар, однак, як видно з наступних документів, ці приміщення були збудовані зі значними порушеннями техніки безпеки і надалі завдавали адміністрації обителі значного клопоту [162, арк. 25].

Так, 27 квітня 1873 р. Ніжинський поліцмейстер рапортував до Чернігівського губернського правління, що у тій частині будівлі, де на другому поверсі знаходилася тепла церква Петра і Павла, у стіні з'явилася суттєва випуклість по лінії балок між поверхами, що призвело до появи тріщин. Крім того, стіна першого поверху нахилилася назовні, внаслідок чого віконні рами другого поверху почали виходити назовні, а для запобігання подальшого нахилу встановили дерев'яні контра-форси*. Таке положення стін, на думку поліцмейстера, було небезпечним, однак він також уважав, що прийняття необхідних заходів безпеки, а саме: припинення богослужіння у теплій церкві і заборона торгівлі у лавках під нею, без належного огляду архітектора передчасними, оскільки у такому

* Контра-форс – підпора збоку, дерев'яна або кам'яна, для підтримки будинку, стіни тощо.

стані стіни перебували впродовж тривалого часу і тріщини з'явилися тільки нещодавно. У зв'язку з цим він просив направити до Ніжина архітектора для термінового огляду приміщення церкви і лавок.

Після розгляду рапорту 30 квітня 1873 р., Будівнє відділення Чернігівського губернського правління запропонувало Ніжинському поліцмейстеру запросити приватного архітектора м. Ніжина і разом з представником Благовіщенського монастиря оглянути зазначене приміщення обителі, скласти відповідний акт і направити його до Губернського правління. Виконавши усі вищезазначені розпорядження, 17 травня того ж року акт надіслали до Чернігова, в якому зазначалося, що Ніжинський поліцмейстер разом з вільним художником архітектури В. Поляковим і депутатом з боку монастиря ієромонахом Парфенієм оглянули частину двоповерхової будівлі теплої Петропавлівської церкви, дзвіниці, лавок і огорожу з боку Ліцейської вулиці. Було встановлено, що двоповерхове приміщення храму будувалися поступово і без особливої уваги щодо міцності та безпеки. Так, дерев'яна частина споруди змінювалася кам'яною і навпаки, а перший поверх переобладнали на торгівельні лавки лише після завершення робіт, що значно послабило конструкцію. До того ж у деяких місцях опорні перемички були просто відсутні або замінені віконними косяками. Внаслідок таких помилок лицьова стіна вже тривалий час залишалася нахиленою назовні на 2 вершка, а нещодавно на стінах з'явилися тріщини, що загрожувало повним руйнуванням будівлі і створювало значний тиск на колони дзвіниці, які знаходилися поруч. У подібному стані перебували і стіни інших лавок обителі, однак через те, що вони не мали другого поверху і їх центр тяжіння залишався відносно стабільним, тому ніякої загрози для торгівців і відвідувачів не становили, чого оглядачі не могли зазначити про огорожу із західного боку, яка значно нахилилася у середину монастирського двору і загрожувала падінням.

У результаті Губернське правління 30 травня 1873 р. наказало

направити складений акт до Чернігівської консисторії і просило видати розпорядження про терміновий ремонт приміщень Ніжинського Благовіщенського монастиря, а також, на випадок відсутності необхідних коштів, запропонувало заборонити людям знаходитися у вище перерахованих приміщеннях.

Скоріше за все саме так і сталося, оскільки гроші на ремонт консисторія так і не виділила, а тимчасове закриття Петропавлівської церкви і лавок настоятель обителі І. Гепнер не вважав можливим через ряд причин, як матеріальних, так і духовних, оскільки вже 13 липня 1873 р. унаслідок його неодноразових звернень Ніжинський міський голова Фалькович надіслав листа до Чернігівського губернатора з проханням якомога швидше видати розпорядження про направлення до Ніжина губернського інженера Г. Савицького для повторного огляду будівель обителі у присутності міського голови, членів управи і монастирського начальства. Крім того міський голова вказував, що архімандрит уже звернувся з подібним проханням до Чернігівського єпископа Нафанаїла Савченка.

Як видно з наступних документів, наполегливість І. Гепнера зробила свою справу, і 23 липня 1873 р. Чернігівська консисторія направила запит до Чернігівського губернського правління про командировання Г. Савицького до Ніжина, а вже 6 серпня того ж року Будівне відділення власною резолюцією задовольнило вищезазначений запит і зобов'язала адміністрацію Благовіщенського монастиря компенсувати губернському інженеру проїзд з Чернігова до Ніжина і назад, а також виплатити порційних грошей* за п'ять днів по 60 коп. – усього 14 крб. 35 коп. І, нарешті, 23 жовтня того ж року Г. Савицький направив рапорт до Чернігівського губернського правління, в якому зазначав, що ніякої небезпеки для проведення богослужіння приміщення теплої церкви не

* Порційні гроші – грошові відпустки, що призначалися при командированні.

становило, а для ремонту тріщин рекомендував поновити штукатурку [181, арк. 1 – 22].

Проте, як з'ясувалося пізніше, цих заходів було недостатньо і майже через десять років 13 грудня 1884 р. Ніжинське міське поліцейське управління у рапорті до Чернігівського губернського правління представило на розгляд акт огляду кам'яного приміщення теплої Петропавлівської церкви і лавок, у якому зазначалося: фасадний бік лавок, що знаходилися під церквою, нахилився від свого початкового положення вперед, що можна помітити із зовнішньої частини будівлі і підтверджується тріщинами в усіх поперечних стінах; значна випуклість лицьової частини спостерігалася і по середині стіни на тому місці, де знаходилася підлога між першим і другим поверхами; в одноповерховому корпусі лавок від теплої церкви до святих воріт стіни, що виходили на вулицю, похилилися вперед, за винятком першої і останньої лавки. За відгуками орендарів, тріщини під церквою існували вже давно і тривалий час не збільшувалися, однак, якщо взяти до уваги велику кількість людей під час богослужіння у Петропавлівській церкві, а відповідно і значний тиск на стіни, то вся лицьова сторона лавок потребувала капітального ремонту. Там само знаходився і відзив на цей акт монастирського скарбника ієромонаха Даниїла до пристава* II частини м. Ніжина В. Булиги, в якому він не погоджувався зі складеним актом і вказував, що якби теплій церкві загрожувало руйнування, то певні пошкодження з'явилися б і на її стінах, однак їх не виявили; тріщини в приміщеннях лавок існували впродовж тривалого часу, а після огляду 18 жовтня 1873 г. Г. Савицьким узагалі встановили, що зазначеним двом будівлям нічого не загрожує; тому для проведення будь-яких заходів по їхньому відновленню не було жодних підстав.

Після розгляду цієї справи 21 грудня 1884 р. у Чернігівському

* Пристав – наглядач, посадова особа приставлена до чого-небудь.

губернському правлінні вирішили ще раз перевірити акт, складений Г. Савицьким; відрядити до Ніжина молодшого архітектора Маркелова і скласти новий акт, оскільки з часу останнього огляду пройшло 10 років і стан приміщень міг значно погіршитися. Провівши всі необхідні заходи, 7 березня 1885 р. архітектор направив відповідні документи до губернського правління, в яких зазначав наступне: під час дощів вода підходила до дверей лавок через те, що тротуар зробили без відповідного нахилу до мостової; більшість лавок виправлені на початку 80-х рр. і ніякої загрози для відвідувачів не становили; у лавках біля церкви тріщини замазати, а стіни стягнути, і якщо вони знову з'являться, то стіну необхідно розібрати. Також він наводив деякі пункти з акту, складеного Г. Савицьким:

1. Усі лавки від теплої церкви до святих воріт виправлені.
2. Уздовж тротуару зроблена водостічна канава, однак із улаштуванням мостової, її закопали і зробили кам'яний тротуар.
3. У Петропавловській церкві наказано стелю відштукатурити і обтягнути полотном.
4. Для укріплення стін 2-го поверху встановити по два стовпи з кожного боку і стягнути випуклості – цей пункт не був виконаний [182, с. 1 – 12].

У південно-східній частині монастиря, одразу за вівтарем Петропавлівської церкви, знаходилася восьмикутна дзвіниця. До пожежі 1797 р. на ній було вісім дзвонів: п'ять малих і три великих, а пізніше встановили п'ятнадцять, найбільший з яких виготовили на заводі купця С. Чернова на початку XIX ст. і важив він 96 пудів. Усі інші мали вагу від 53 пудів до 30 фунтів. За архімандрита С. Покровського на дзвіниці встановили годинник, а у 1871 р. улаштували новий вхід до приміщення [162, арк. 25].

Майже у ряд з нею зі східного боку під прямим кутом розміщався двоповерховий кам'яний корпус настоятельських келій. Перший поверх

збудували ще за життя Стефана Яворського, де упродовж XVII ст. розміщалася „трапезна” церква Петра і Павла і келії настоятеля, а другий добудували у 1799 р. під час реконструкції монастирських приміщень на кошти, подаровані князем Олександром Безбородьком. У 1817 р. у південній частині келій архімандрит В. Черняєв добудував кам'яні стіни і з'єднав їх з новим приміщенням Петропавлівської церкви. У 1843 р. за настоятеля С. Покровського корпус зазнав чергових змін. Келії настоятеля розділили на дві частини: перша призначалася безпосередньо для настоятеля, друга – для прийому поважних гостей і духовних ієрархів. У той же час на першому поверсі добудували парадні і „чорні” сходи. У 1876 р. зі східного боку обителі настоятель С. Енштейн розпочав будівництво кам'яного приміщення з лавками на першому поверсі, але через брак коштів і відсутності принципової потреби монастиря у ще одному торгівельному корпусі, вони так і залишилися недобудованими. З 1878 р. до обителі призначили настоятеля Г. Лукашевича, який до осені 1880 р. провів ремонт архієрейської кімнати і сам там оселився, а помешкання для настоятеля відвів братії, послушникам і канцелярії.

У покоях настоятеля знаходилася значна кількість картин із зображенням видатних церковних і державних діячів. У гостинній – портрет Стефана Яворського, написаний маслом на великому полотні у весь зріст митрополита, там само розмістили портрети царя Петра I, архімандрита В. Черняєва і архієпископа Орловського і Севського Інокентія, а також літографічний* портрет Київського митрополита Філарета, який дуже любив зупинятися в обителі і спілкуватися з преосвященним Іоаннікієм Образцовим. У залі настоятельських келій знаходилися портрети Чернігівських архієпископів Михайла Десницького і Павла Подлипського, архімандритів Є. Прозорова і П. Григоровича.

Приміщення братських келій збудували у 1750 р. за архімандрита

* Літографія – спосіб плоского друку, при якому друкованою формою служить поверхня каменю (вапняку).

М. Горленка у північно-західній частині монастирського двору. Це була невелика за розміром одноповерхова будівля, що складалася з 6 окремих келій і льохів під ними. Крім того, у 1858 р. біля східної огорожі обителі створили ще один окремих будинок для скарбника та декого з братії, а у 1877 р. до нього приєднали кухню і одночасно у тому самому приміщенні замість деяких келій улаштували трапезну.

У північно-східній частині монастиря знаходився господарський двір з кухнями, сараями та конюшнею. Для входу до обителі окрім святих існувало ще двоє воріт, одні з західного боку, ще з часу заснування обителі, інші – зі східного боку, влаштовані архімандритом Є. Еншейном наприкінці ХІХ ст. [294, с. 87 – 93].

Архітектурний ансамбль Ніжинського Благовіщенського монастиря – визначна пам'ятка, у якій зберігалися традиції української національної культури, риси, що були характерні українському бароко та добі класицизму, прийоми давньоруського храмового будівництва. Особливо відзначалися внутрішнє оздоблення і розписи Благовіщенського собору. Вони мало чим указували на своє релігійне походження і більше відображали реальне земне життя, ніж містичний потойбічний світ. За двохсотрічну історію діяльності монастирський комплекс залишався не лише архітектурною домінантою м. Ніжина, а й значним центром релігійного і духовного життя регіону.

4. 2. Монастир і бібліотека Стефана Яворського

Важливе значення в культурно-просвітницькій діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря відіграла бібліотека, а саме зібрання Стефана Яворського, яке він заповів обителі наприкінці 1721 р. Історію формування бібліотеки митрополита на час його викладацької діяльності у Києво-Могилянському колегіумі і навіть раніше прослідкувати дуже складно, можна навести тільки декілька фактів. Як свідчать написи на томах, деякі з книг він придбав ще за часів навчання в польських школах. Так, на книзі J. St. Pisarskiego „Mowca polski” (Kalisz 1683) зроблена позначка: „ex libris Stanislai Simonis Jaworscy”^{*} оскільки, як уже зазначалося вище, для здобуття освіти за кордоном митрополит прийняв католицтво з ім'ям Станіслава-Симона, а після повернення до Києва, скоріш за все, додав наступний напис: „ex libris Stephani Jaworscy, indigni monachi, emptis Posnanie”. Можливо, до 1700 р. у Стефана Яворського вже була невелика бібліотека, так як у листі до боярина Федора Головіна він згадує різноманітні речі, які йому довелося забрати з Києва, і серед них зазначає: „книги, книжечки, письма”. За словами єзуїта Ф. Еміліана, у січні 1702 р. митрополиту дісталася бібліотека ігумена Московського Заіконоспаського монастиря Палладія Роговського, яку той привіз з Риму після завершення навчання і до якої входило щонайменше 500 книг, головним чином, – твори святих отців, соборні постанови та полемічні трактати.

Тривалий час бібліотека Стефана Яворського знаходилася у Москві, де він жив до травня 1718 р., спочатку на Рязанському подвір'ї на Лубянці, а пізніше у розкішному будинку на Пресне з садом і ставком. До Петербургу митрополит приїжджав не дуже часто, а візити зазвичай не були тривалими. Однак 28 травня 1718 р. за наказом царя Петра I Стефану Яворському довелося терміново вирушити до Петербурга для участі в суді

^{*} ex libris – книжковий знак, що зазвичай ставився на оправленні книги для позначення її власника.

над царевичем Олексієм. Скоріше за все, збиратися довелося дуже швидко, через що більшість особистих речей залишилися у Москві, а між тим, цей переїзд виявився остаточним: митрополит прожив у Петербурзі біля трьох з половиною років, майже до самої смерті, а його резиденцією став двір на Воскресенський набережній. Сюди ж, вірогідно, упродовж наступних років перевезли і його бібліотеку.

Намір заповісти власну бібліотеку Ніжинському Благовіщенському монастирю виник у Стефана Яворського не одразу. Спочатку він бажав передати їх своєму племіннику Сильвестру Шумському, який проходив навчання у Львові. 3 квітня 1721 р., відчуваючи, що наближається пора „в путь выбираться”, і, хвилюючись, як би його зібрання, яке вже нараховувало більше 600 книг, не потрапило у чужі руки, митрополит написав листа своєму брату ніжинському протопопу П. Яворському, в якому вказував, що поруч з ним не було нікого з рідних і тому просив, через ніжинських купців, викликати зі Львова і направити до нього С. Шумського, щоб у формальному порядку, за заповітом, передати йому власне духовне багатство. Стефан Яворський знав, що його племінник якраз здобував освіту, а тому запевняв, що передчасний від'їзд зі Львова аж ніяк не позначиться на його знаннях, оскільки той зможе отримати з книг набагато більше важливої інформації, ніж від навчання [215, с. III – IV]. С. Шумський, можливо, не захотів переривати навчання, або просто не отримав звернення П. Яворського і не відізався на заклик митрополита, тоді у жовтні 1721 р. Стефан Яворський заповів власну бібліотеку Ніжинському Благовіщенському монастирю.

Під час передачі книг склали два каталоги, завдяки яким зараз можна отримати повні відомості про склад бібліотеки Стефана Яворського в останні роки його життя. Каталог № 1 був написаний самим митрополитом у серпні 1721 р. і мав наступний заголовок: „Cathalogus librorum Stephani Jaworski, metropolitae Riazanensis et Muromensis, conscriptopum anno Domini 1721 mense Augusto, cum ex Divina gratia morbo pulsante sentiret se morti

vicinum". Він розпочинався відомою елегією до бібліотеки, складеною на латині. Це маленький за розміром твір, у якому так яскраво виразилася тиха смута людини, яка біля краю могили звертала свій погляд до того, що любила впродовж усього життя – до книг. У XVIII ст. елегія справила глибоке враження на тогочасних читачів, її переписували і перекладали російською мовою як прозою, так і віршем. Загалом до каталогу № 1 увійшло 239 книг, розділених за тогочасними форматами на чотири підгрупи: *libri in folio* (91 книга); *libri minores quantitate folio, vulgo in 4-to* (67 книг); *libri in 8-vo* (44 книги); *libri parvae quantitatis* (37 книг)* [208, с. V – XVIII].

Ким і коли складений каталог № 2 наразі невідомо, однак він не був написаний рукою Стефана Яворського, а його ім'я згадується у ньому в третій особі. У будь-якому випадку, цей перелік склали до жовтня 1721 р., оскільки саме його митрополит згадував у своєму заповіті, коли мова йшла про книги, які записали до іншого реєстру. Книги у каталозі № 2 розташовані за тим самим принципом як і у попередньому – за форматом: *libri in folio* (102 книги); *libri minores quantitate folio, vulgo in 4-to* (122 книги); *libri in 8-vo, simul et parvae quantitatus libelli* (145 книг) [209, с. XXIV – XXXIX].

Загалом обидва каталоги нараховували 609 пунктів. Це здебільшого друковані книги і лише 28 з них припадало на долю рукописів, до складу яких входили і власні твори Стефана Яворського. Проте далеко не всі перелічені книги належали митрополиту, як показують окремі відмітки в каталозі № 1, частина їх входила до складу бібліотек кількох київських монастирів (Киево-Печерській Лаврі, Братському і Пустинно-Нікольському). Що стосується мови, то більшість книг і рукописів, перелічених у каталогах, написані латиною (443), набагато менше

* Формат (від лат. *formare* – надавати форму) – 1. означення долі паперового аркушу при складанні його у зошит: в лист (*in-2*), в „четвірку” (*in-4*), у 8-му (*in-8*) тощо; 2. у стародруках – характеристика форми і розміру аркушу видання, що визначалася у долях паперового аркушу.

слов'яно-руською (88) та польською (75) і лише одна книга – французькою мовою [276, с. 12].

Книги, що входили до бібліотеки, можна розділити на три великі групи: власні твори Стефана Яворського, їх порівняно небагато: курс лекцій по філософії, який митрополит читав у Києво-Могилянському колегіумі впродовж 1691 – 1693 рр. під назвою „*Agonium philosophicum, in arena gymnasis Mohilaeanae Kiioviensis orthodoxo-rossiacis agonothetis apertum*” [125]; 12 примірників проповіді „Виноград Христов”; „Камень веры”; 11 зв'язок казань і різноманітних записів та нотаток латиною; „*Apophasis orthodoxa ad erotemata latinorum*”. Можливо сюди ж слід віднести і деякі інші трактати, відмічені в каталогах, як автографи Стефана Яворського. Всі інші книги, що входили до складу бібліотечного зібрання умовно поділялися на дві великі групи. Першу складали богословські і церковно-історичні твори, а до другої належали видання світського характеру.

З першої групи слід відмітити декілька книг святого письма. Сюди відносилися три повних зводи біблій: венеціанське видання вульгати*, *Biblia polska*, Острозька біблія (належала Києво-Печерській Лаврі) і декілька окремих примірників Ветхого і Нового Завіту. З посібників для вивчення священного писання у Стефана Яворського зустрічалися, з одного боку, різноманітні конкордації** і катени, а з іншого – цілий ряд коментаторів, католиків і протестантів. Книги, призначені для богослужіння, представлені не дуже широко, серед них варто відмітити: „Синаксарь на векопомное прославление”, складений у пам'ять перемоги царя Петра I під Полтавою, а також „Скрижаль”, видана за часів патріарха Никона, що містила пояснення обрядів православної церкви. Твори отців і вчителів церкви були представлені як у греко-латинських, латинських, так

* Вульгата (лат. *vulgata versio*) – латинський переклад Священного Писання.

** Біблійські симфонії чи конкорданції – це зібрання в алфавітному порядку всіх слів, виразів і фраз, що зустрічаються у Святому Письмі із зазначенням місця, де вони знаходяться.

і слов'яно-руських стародруках. Загалом у бібліотеці митрополита знайшли місце твори наступних письменників I – XI ст.: Діонісій Ареопагіт, Юстін Мученик, Тертулліан, Клімент Олександрійський, Ориген, Мефодій Патарський, Афанасій Олександрійський, Василь Великий, Кирило Іерусалімський, Григорій Богослов, Григорій Нісський, Амфілохій Іконійський, Єпіфаній Кіпрський, Іоан Златоуст, Августин Ісіхій Іерусалімський, Кирило Олександрійський, Прокл Константинопольський, Іоанн Лествічник, Андрій Кесарійський, Авва Дорофій, Максим Ісповідник, Андрій Критський, Іоан Дамаскін і Феофілакт Болгарський.

Серед книг догматичного, морального і полемічного богослов'я зустрічаються праці наступних західно-європейських і польських авторів: Фоми Аквінського (переважно різні частини його праці „Сума теології”), Гуго Страсбурзького, Дунса Скота, Петра Берхоріуса, Каспари Дружбицького і інших. Були у складі бібліотеки і твори протестантських богословів, але їх порівняно небагато, а також православні праці, складені в Росії: „Книга о вере” і „Плач” Мелетія Смотрицького, „Исповедание православной веры” і „Мир с Богом” Інокентія Гізеля, „Nova miara stary wiary” Лазаря Барановича, декілька полемічних творів Іоаннікія Галятовського, „Царский путь креста Господня” Іоана Максимовича і трактати, присвячені проблемам розколу – „Жезл правления” Симеона Полоцького, „Розыск” Дмитра Ростовського тощо.

Значну частину бібліотеки складала проповідницька література, як і у попередньому переліку, праці були представлені західно-європейськими, польськими і російськими творами. Серед останніх варто виділити „Евангелие учительное” Кирила Транквілліона, „Меч духовный” Лазаря Барановича, „Обед душевный” і „Вечеря душевная” Симеона Полоцького, „Панегирик о преславной над войсками свейскими победе” Феофана Прокоповича.

Поряд із творами церковних ораторів у зібранні Стефана Яворського

знаходилося кілька теоретичних посібників, призначених для проповідників і складання проповідей. Відділ церковної історії представляли такі автори, як Євсевій Памфіл, Сократ Схоластик, Никифор Каліст, а розділ житій святих і казань про дива складався з наступних збірок: „Zywoty swietych” Петра Скарги, „Patericon pieczarski” С. Коссова, „Руно Орошенное” і „Жития святых” Дмитра Ростовського.

Останню відносно невелику підгрупу творів становили праці церковно-юридичного характеру і релігійна поезія, а саме: два твори про Флорентійський собор, „Lutnia Apollinowa” Лазаря Барановича, „Алфавит рифмами сложенный” Іоанна Максимовича і ін.

До другої групи книг світського характеру слід віднести ряд праць з філософії і логіки: твори Аристотеля, Сенеки, значний перелік робіт, на яких не вказаний автор, а також лекції, які Стефан Яворський слухав у Львові і Любліні. Серед книг юридичного, історичного і географічного характеру, перш за все, слід назвати таких античних авторів, як Т. Лівій, В. Максим, І. Флавій тощо. Далі перераховувалися праці візантійських, західно-європейських і польських авторів.

У доповнення до подій політичного життя, очевидцем яких був сам митрополит, слід додати до вже вказаної праці Феофана Прокоповича ще два твори, що надрукували у Московській Славяно-греко-латинській академії: „Горжественная врата”, видана у зв’язку зі святкуванням перемоги над Шведами у 1703 р. і „Политиколепная апофеосис”, присвячений битві під Полтавою у 1709 р.

Що стосується філологічних наук, то крім трьох робіт словникового характеру – „Dictionarium Calerini”, „Сnapius manuscriptus” і „Лексикон триязычный” Ф. Полікарпова – нічого іншого у бібліотеці Стефана Яворського не було. У порівняно незначній кількості у каталогах зазначені посібники з красномовства, збірники сенецій, басен і анегдотів, світська поезія, трактати з природознавства, медицини і різноманітні енциклопедії [264, с. 22 – 38].

Такий перелік видань і рукописів містила бібліотека Стефана Яворського на час її передачі до Ніжинського Благовіщенського монастиря, і разом з тим такі ті джерела, що лежали в основі творів видатного митрополита. Здебільшого – це єзуїтські письменники XVI–XVII ст., до чиїх думок, унаслідок особливостей навчання і виховання, він тяжів усе своє життя.

Факт передачі книг до обителі Стефан Яворський оформив у особливому „Тестаменті”, складеному в Петербурзі у жовтні 1721 р. на ім'я архімандрита Є. Тихорського. Тут він писав, що передавав свої книги Ніжинському „Назарету” з тою метою, щоб у ньому існувала власна бібліотека для вчених ієромонахів, які б могли, вивчаючи праці стародавніх мислителів і отців православної церкви, проповідувати слово Боже і нести отримані знання до народу. В такий спосіб митрополит хотів зробити з нещодавно заснованої обителі, щось на кшталт середньовічних католицьких монастирів. За його ідеєю, Ніжинський Благовіщенський монастир мав стати колегією вчених ченців, які, маючи достатнє матеріальне забезпечення, повинні були жити скромно і строго, вивчати стародавні релігійні тексти, розвивати ораторську майстерність і займатися складанням власних проповідей, інакше кажучи, – бути тими, ким був сам Стефан Яворський у свої кращі літа. Побоюючись, щоб бібліотека не опинилася без відповідного догляду, митрополит помістив у „Тестаменті” цілий ряд настанов щодо користування і зберігання книг.

1. Знайти у монастирі зручне приміщення для зберігання книг, а якщо такого не було, то збудувати і обов'язково кам'яне, із залізними затворами, на випадок пожежі, або влаштувати у трапезній полат* з великими полками і там тримати за міцним замком.
2. З монастирської братії обрати самого бережливого, совісного і

* Полат – поміст, вид антресолей піднятих вище полу.

відповідального ченця чи ієромонаха і призначити його бібліотекарем, щоб він постійно доглядав за бібліотекою, провітрював приміщення і не ставив томи близько до стін, оберігаючи їх від вологи. У числі претендентів Стефан Яворський називав Г. Рогачевського і власних племінників: С. Шумського і синів П. Яворського, але лише за умови, що вони приймуть постриг і приєднаються до складу братії Ніжинського Благовіщенського монастиря, а на випадок їхньої відмови, митрополит залишив право призначення бібліотекаря за архімандритом.

3. Улітку виносити книги на подвір'я для просушування на сонці, але не всі одразу, а по частинах. Захищати їх від надмірної вологості та молю.
4. До бібліотеки нікому не заходити, окрім бібліотекаря, архімандрита і тих ченців, які допомагали доглядати за стародруками.
5. Книги можна було видавати тільки тим ченцям Благовіщенського монастиря, які займалися складанням власних проповідей, при чому обов'язково вимагати від них розписки. І архімандрит, і бібліотекар повинні чітко слідкувати, щоб ті, хто виносили книги з приміщення бібліотеки, не забирали їх з собою, а у разі переведення ченця чи ієромонаха до іншого монастиря, вимагати від нього негайного повернення книг.
6. „Аще бы кто дерзнул от сих книг какую-нибудь себе присвоити, или даровати кому, или продати, или тайно восхитити, или инем неким образом и случаем от того монастыря Нежинского удалити и отчуждити, на таком да будет клятва святых седми вселенских соборов, и от моего смирения неблагословение, и да будет проклят, анафема”.

У кінці „Тестаменту” знаходився звичайний підпис Стефана

Яворського та віршик латиною, в якому яскраво проявився власний життєвий досвід митрополита – гірка іронія над різноманітними світськими титулами, гонитва за якими понівечила життя багатьох людей [203, с. XIX – XXIII].

15 листопада 1722 р. за кілька днів до смерті митрополит вручив ктитору Д. Володковському „Завещание последнее”, у другому пункті якого зазначав про необхідність побудувати в обителі капітальне приміщення для трапези і там само розмістити бібліотеку [204, с. XL – XLI]. І, нарешті, у „Духовной”^{*} Стефан Яворський доручав монастир особливому догляду з боку Синоду і київського архієрея, а також звертається до государя з проханням, щоб обитель завжди перебувала у цілісності, а усі надані їй речі і книги не забирали.

Книги, перераховані в каталозі № 2, Стефан Яворський власноруч передав архімандриту Ніжинського Благовіщенського монастиря Є. Тихорському. Передача здійснилася у Петербурзі, коли саме, точно не відомо, але, у будь-якому випадку, до жовтня 1721 р., так як у „Тестаменті”, датованому цим місяцем, про передачу іде мова, як про доконаний факт. Книги, перелік яких наведений у каталозі № 1, скоріше за все, перевезли до Москви, куди вслід за Петром I переїхав весь Синод наприкінці 1721 р., а вже у Москві їх помістили у дві сорокові діжки^{**} і 16 листопада 1722 р. через Д. Володковського відіслали до Ніжина разом із „Завещанием последним”, грошима та різноманітними речами.

Наразі не відомо, як поставилася монастирська братія до намірів і розпоряджень Стефана Яворського, пов’язаних з передачею бібліотеки, адже з часу заснування обителі її чернечий склад не відповідав високим ідеалам митрополита. Ф. Терновський писав: „Мы не имеем никаких сведений о том, чтобы иноки Богородичного Назарета умели сочинять проповеди, но что они умели тратить деньги, – об этом свидетельствует

* Духовна – письмове, законно складене розпорядження про власне майно на випадок смерті; остання воля.

** Сорокова діжка – діжка об’ємом у 40 відер (1 відро – 30 фунтів).

сам Стефан в письме к настоятелю Савве Шпаковскому”.

Що стосується Синоду, то він одразу ж проявив тенденцію не рахуватися з передсмертними побажаннями і заповітом митрополита. У лютому 1723 р. вийшов наказ про заборону витратити 3 000 крб., надісланих через Д. Володковського, і таким чином він зробив неможливим виконання розпоряджень Стефана Яворського, викладених у „Завещании последнем”. Пізніше, за постановами від 30 жовтня 1723 р. і 4 серпня 1724 р., ці гроші повністю відібрали у монастиря і скерували на завершення будівництва нового синодального будинку, а через кілька років за наказом Синоду Ніжинську обитель позбавили і книг, які заповідав митрополит.

У лютому 1728 р. Московська синодальна типографія розпочала видання праці Стефана Яворського „Камень веры”, а тому, на її прохання, 16 лютого того ж року Синод затвердив вимогу до архімандрита С. Шпаковського: негайно з Ніжина надіслати оригінал „Камня веры”, який правив сам автор, і разом з тим у наказі йшлося про термінову необхідність скласти і направити до Синоду детальний опис усіх книг і зошитів, що залишилися у монастирі по смерті преосвященного. Зазначений рукопис і новий каталог надійшли до Петербурга 20 травня 1728 р. Навіщо Синоду знадобився опис бібліотеки Стефана Яворського з наявних документів установити дуже складно, але відомо, що він згодився йому три роки потому.

Справа у тому, що в 1725 р. у Харкові, який на той час входив до складу Білгородської єпархії, відкрили слов'яно-греко-латинську школу при Покровській церкві, яку одночасно перетворили на монастир, що отримав назву Училищний і засновником якої був попередній настоятель Ніжинського Благовіщенського монастиря, а на той час уже Білгородський єпископ Єпіфаній Тихорський. Новостворена школа, безумовно, мала потребу в книгах. Можливо, саме через нього стало відомо, що у Благовіщенській обителі зберігалася значна бібліотека, яка майже не

використовувалася монастирською братією. 16 березня 1731 р. школа отримала жалувану грамоту імператриці Анни Іоанівни, що затверджувала діяльність цього навчального закладу, а тому, маючи офіційне визнання, наступник Єпіфанія Тихорського, архієпископ Досифій Богданович-Любимський після призначення на Білгородську кафедру подав до Синоду клопотання і 10 вересня 1731 р. за участю Феофана Прокоповича імператрицею був виданий указ про передачу книг Стефана Яворського до Харкова, а вже 15 вересня Феофан Прокопович доповідав цей указ у Синоді. Після розгляду всіх необхідних документів і особливо каталогу, що надіслали три роки тому, 29 вересня 1731 р. Синод дав згоду на перевезення бібліотеки до Харкова через уповноваженого Білгородського архієпископа, а 6 жовтня того ж року синодальний указ надіслали Київському архієпископу Рафаїлу Заборовському і Досифію Богдановичу-Любимському. До цієї постанови також додали копію каталогу, складеного у 1728 р. [210, с. XLVI – XLIX].

Оригінал каталогу С. Шпаковського не зберігся, відомий тільки його переклад російською мовою, зроблений у синодальній канцелярії, що складався з кількох списків. За своїм складом зазначений реєстр розділений на дві частини. У першій ішов перелік латинських та польських книг, а у другій, значно меншій за обсягом, – слов'яно-руських. Як видно з перекладу, нового самостійного опису бібліотеки архімандрит не проводив, він використав переліки складені ще за життя Стефана Яворського і переписав їх один за одним з деякими пропусками, чітко дотримуючись їх змісту і порядку розташування книг. У першій частині С. Шпаковський розмістив книги за форматом: в десть (65), в полдесть (52), у чверть (40), малої міри (37); під номером 2: в десть (88), в полдесть (92), у чверть і малої міри (139). У другій частині, де йшов перелік слов'яно-руських книг, зазначалося лише 14 назв без уточнення їх формату. Таким чином, каталог, складений настоятелем, містив усього

527 номерів, порівняно із попередніми каталогами, що у сумі нараховували 609 одиниць.

Таку значну різницю в кількості С. Шпаковський пояснював тим, що частину книг, у відповідності із розпорядженням Стефана Яворського він повернув до київських монастирів, а також не вніс до каталогу церковні видання і незначні книжечки. Однак, якщо співставити усі реєстри, можна зробити висновок, що далеко не всі книги були повернуті і, більш того, окрім книг церковного характеру, настоятель не включив у каталог цілий ряд творів, що не мали прямого відношення до богослужбової літератури, це головним чином книги, надруковані слов'яно-руською мовою: Острозька біблія, „Евангелие учительное” К. Транквіліона, „Мир с Богом” І. Гізеля, „Руно орошенное”, „Розыск” і „Летопись” Дмитра Ростовського, „Обед”, „Вечеря” і „Лексикон” Ф. Полікарпова, „Акос” братів Ліхудів, „Афавит”, „Феатрон” і „Царский путь креста Господня” І. Максимовича, „Синопис” і „Меч духовный” Л. Барановича, „Мессия правдивый” І. Галятовського, „Рожнец духовный” П. Олісова, „Виноград Христов” Стефана Яворського тощо.

Можливо, отримавши наказ надіслати до Синоду опис бібліотеки, С. Шпаковський здогадався, що справа іде до її відібрання, а тому вирішив залишити деякі книги в обителі. Архімандрит ретельно перерахував малодоступні для ніжинської монастирської братії латинські і польські видання та рукописи і навмисно нічого не сказав про твори, написані слов'яно-руськими авторами. Також наприкінці каталогу настоятель розмістив окремий реєстр, у якому зазначив перелік книг, що залишилися у Москві після смерті Стефана Яворського. Він не значний – усього 20 одиниць, хоча має певні особливості. Так, деякі з книг згадуються в каталозі митрополита від 1721 р., наприклад, Тлумачення Андрія Кесарійського, „Аптечка домовая” тощо; проте є і такі, що не зазначені у каталогах № 1 – 2 і зустрічаються у реєстрі вперше. Скоріше за все це ті книги, що вийшли в світ у останній рік життя Стефана Яворського, після

того, як роботи по складанню каталогів бібліотеки були вже завершені: „Рассуждение о войне шведской” П. Шафірова, „Духовный регламент”, „Врата триумфальные”, брошура, видана у зв’язку з московським святкуванням з приводу підписання Ніштадського миру і „Табель о рангах” [205, с. XLII – XLIII].

Указ про бібліотеку Стефана Яворського разом з каталогом С. Шпаковського надіслали архієпископу Досифію Богдановичу-Любимському 8 жовтня 1731 р. До Києва цей указ 20 грудня того ж року привіз архідиякон Білгородського архієрейського будинку Феодосій Янковський, направлений для прийому бібліотеки. Зробивши копії синодального розпорядження, Рафаїл Заборовський надіслав його до Ніжинського Благовіщенського монастиря разом з Ф. Янковським для негайного виконання. Прибувши до Ніжина, архідиякон до 5 січня 1732 р. склав опис прийнятих книг. Як і в попередніх каталогах, книги в реєстрі Ф. Янковського розміщалися за форматом: *libri in folio* (167), *in 4-to* (149), *libri in 8-vo, interquos et libelli parvae ac parvullimae quantitalis* (201). Наприкінці він зазначив окремий реєстр маловажливих видань, що зберігалися у зв'язках: *libri in folio* (9), *in 4-to* (5) і дві книги латиною: одна рукописна, інша друкована, обидві неоправлені. Загалом у реєстрі Ф. Янковського містилося 533 пункти.

Порядок розміщення окремих творів у переліку, створеному архідияконом, не той, якого дотримувалися Стефан Яворський і С. Шпаковський. Багато з книг, які настоятель із вище зазначених причин не називав, перераховані в останньому описі, там само зустрічаються і твори, про які взагалі немає жодних відомостей у каталогах № 1 і 2. До власного реєстру книг, прийнятих у Ніжині, Ф. Янковський також додав перелік творів, яких не було в обителі на час передачі бібліотеки, загалом їх кількість становила 37 пунктів.

Однак слід наголосити, що останній перелік містив не зовсім точну інформацію про можливі втрати бібліотеки Стефана Яворського за менш

ніж 10 років її перебування у Благовіщенському монастирі. Перш за все, деякі книги, відмічені як втрачені, одночасно зазначаються у реєстрі прийнятих книг: „Summae theologiae” Ф. Аквінського, „Disputationes scholasticae et morales” і „Navis spei publicae”. Окрім цього, при встановленні відсутніх примірників, Ф. Яновський базувався не на каталогах 1721 р., а на реєстрі, що склав С. Шпаковський, як уже зазначалося вище, з певними змінами. Таким чином, цілий ряд творів, що з тих чи інших причин не знаходилися у монастирській бібліотеці або не були записаними до реєстру 1728 р., залишилися поза увагою Ф. Яновського і не потрапили до переліку втрачених видань. Сюди слід віднести твори Д. Ростовського, С. Полоцького, А. Кесарійського, І. Максимовича, І. Галятовського і ін. Одночасно до вказаного реєстру слід додати десять книг, які 16 липня 1728 р. забрав з собою племінник Стефана Яворського, ієромонах Пустинно-Нікольського монастиря С. Шумський, якого викликали до Москви на посаду професора академії. Ці книги: „Polyanthea”, „Hortus pastorum”, „Concordantiae”, а також шість томів творів Ф. Бекона „Summa theologiae” і „Manuscripta philosophia”. Скоріш за все він просто не встиг надіслати їх до монастиря, хоча у власній розписці обіцяв повернути їх вчасно, щоб не потрапити під неблагословіння і анафему покійного митрополита [224, с. XLIV]. 9 примірників, які ще сам Стефан Яворський узяв з бібліотеки Києво-Печерської Лаври, 4 жовтня 1730 р. повернули до власника. За наказом київського архімандрита Романа, до Ніжина направили ієродияконів М. Лобача і Г. Онишкевича, яким у формальному порядку передали книги [222, с. XLV]. Через рік, 29 грудня, вже зазначений ієродиякон Г. Онишкевич знову приїхав до Ніжина і забрав ще два томи, що входили до складу Лаврської бібліотеки [223, с. XI]. І, нарешті, деякі з книг, не включених до реєстру Ф. Яновського, залишилися у Благовіщенському монастирі – сюди відносилися здебільшого праці богослужебного характеру. Можливо, що саме Синод наказав залишити їх у Ніжині.

По завершенню складання каталогу архідиякон відправив бібліотеку Стефана Яворського до Харкова, а вже 24 лютого 1732 р. Досифій Богданович-Любимський звітував Синоду, що книги, привезені з Ніжинської обителі, прийняті і передані до Училищного монастиря ректору ігумену М. Слотвинському і префекту ієромонаху І. Григоровичу [202, с. LVI – LVII].

І насамкінець слід додати, що крім Досифія Богдановича-Любимського, з клопотанням про передачу бібліотеки Стефана Яворського до Синоду звертався і Київський архієпископ Рафаїл Заборовський, який наголошував на недостатнє забезпечення книгами Києво-Могилянського колегіуму і просив видати розпорядження про перевезення їх з Ніжина, вказуючи на те, що більша частина бібліотеки тривалий час так і зберігалися у діжках без належного догляду і зовсім не використовувалася ченцями Благовіщенської обителі. Однак він запізнився: 17 грудня 1731 р. архієпископ відправив клопотання до Петербургу, а через три дні Ф. Янковський привіз йому наказ про передачу бібліотеки Стефана Яворського до Харкова [221, с. L – LI].

Спочатку ніжинські ченці змирилися з утратою бібліотечного зібрання і 3 000 крб., проте з часом монастир почав утрачати свою красу і велич, і все більше потребував коштів для догляду за храмами і господарськими будівлями. От тоді адміністрація обителі згадала і про гроші, і про книги, які на той час представляли значну майнову цінність. Тому у вересні 1746 р. архімандрит Г. Батурович направив до Рафаїла Заборовського клопотання, в якому вказував, що Ніжинські монастирі Благовіщенський і приписний Ветхоріздвяний знаходилися у дуже скрутному становищі, а також додав довідку від скарбника обителі, в якій йшлося про суттєву нестачу коштів на утримання монастиря. Посилаючись на укази Синоду від 30 листопада 1723 і 4 серпня 1724 рр. про відібрання грошей і указ від 29 вересня 1731 р. про переведення бібліотеки до Харкова, а також заповіт покійного митрополита Стефана Яворського,

настоятель просив архієпископа звернутися до Синоду з клопотанням про повернення відібраних грошей і бібліотеки, або виплатити за останню відповідну компенсацію [228, с. LVIII – LX]. 13 жовтня 1746 р. за наказом митрополита під № 831 настоятель мав зробити копії всіх перерахованих вище документів, завірити їх власним підписом і надіслати до Києва, а вже 22 жовтня того ж року Г. Батурович сповіщав Рафаїла Заборовського про виконання указу.

Пізніше з подібними проханнями до Київського митрополита Тимофія Щербицького звертався наступник Г. Батуровича архімандрит П. Левицький. 20 грудня 1748 р. він надіслав до Києва одразу два клопотання, у першому мова йшла про бібліотеку Стефана Яворського, а у другому настоятель зазначав, що на ремонт Благовіщенського собору, не дивлячись на те, що роботи вже проводилися, додатково, окрім матеріалів, потрібно було 1 500 крб. і тому просив митрополита звернутися до Синоду для термінового вирішення даного питання [132, арк. 5 – 9]. Як зазначають дослідники, головну причину відлучення з монастиря грошей і бібліотеки ніжинські ченці вбачали у діяльності Феофана Прокоповича, який з відвертою неприязню ставився до засновника обителі митрополита Стефана Яворського. Однак усі ці клопотання так і не отримали позитивного рішення у Синоді.

14 вересня 1750 р. у Ніжині сталася сильна пожежа, під час якої суттєво постраждав і Благовіщенський монастир. У зв'язку з цим 28 вересня архімандрит М. Горленко відновив клопотання про повернення грошей та книг, одночасно настоятель просив Київського митрополита видати духовнику обителі ієромонаху Саві паспорт для проїзду в Москву і Санкт-Петербург [229, с. LXI – LXII]. 31 жовтня того ж року Сава, узявши всі необхідні документи і подарунки синодальним членам (6 діжок по 6 ок* лимонного соку і 10 ок каракатиць), вирушив до столиці, а вже 8 січня

* Око – старовинна міра ваги, що дорівнювала 3 фунтам.

1755 р. сповіщав настоятеля, що у Синоді йому обіцяли терміново розглянути всі справи, що стосувалися монастиря, і просив додатково надіслати різних презентів для осіб, які могли вплинути на позитивне рішення Синоду.

Усі ці заходи зробили свою справу і 29 березня 1755 р. Синод постановив направити клопотання до імператриці Єлизавети Петрівни про повернення 3 000 крб. Щодо книг, то Синод уважав, що за обставин, що склалися, вони не мали важливого значення для монастиря, і пропонував виплатити за них приблизно 500 крб. компенсації. Крім того, не чекаючи рішення государині, Синод наказав видати ієромонаху Саві 1 000 крб. для першочергових потреб. 3 травня відбувся доклад імператриці, а 10 грудня 1755 р. вона наказала повернути монастирю відібрані гроші. Нарешті, в квітні 1756 р. гроші були отримані у Ніжині, а вартість бібліотеки так і залишилася несплаченою.

З тих пір усі наступні настоятелі і ченці Ніжинського Благовіщенського монастиря більше не робили яких-небудь спроб повернути бібліотеку Стефана Яворського до обителі, яка залишилася в Харківському колегіумі, що знаходився у центрі міста в окремому будинку на території Покровського монастиря. У 1840 р. його перейменували у духовну семінарію, а у 1850 р. перевели до нового приміщення на Холодній горі. Там для бібліотеки відвели спеціальну велику світлу і суху кімнату. Книги Стефана Яворського не виділили в окремий фонд, однак їх не важко було відрізнити, оскільки кожний том, що колись належав митрополиту, на внутрішній стороні мав примітку: „Mandato Augustissimae Rossorum imperatricis Annae post obitum piaae recordationis Stephani Jaworski, metropolitae Riazanensis et Muromensis, cura illustrissimi Dosithei, archiepiscopi Bialogrodensis et Obojanensis, hic liber applicatus est bibliothecae collegii Charcoviensis. Anno 1732” [264, с. 22 – 63; 247, с. 38 – 43].

Слід наголосити, що у Ніжинському Благовіщенському монастирі

існувала бібліотека і після переведення книг Стефана Яворського до Харкова. В описах церковних речей обителі, складених у різні часи, окрема стаття відводилася книгам і рукописам, завдяки чому можна встановити її зміст і зміни упродовж середини XVIII – початку ХХ ст.

У каталозі, складеному в грудні 1763 р., книги, що входили до складу бібліотеки, поділялися на окремі розділи не тільки за форматом, як це було прийнято у попередніх реєстрах, а й на основі мови, на якій написаний твір, і також приналежністю до певної обителі (окремо вказувалися книги, що знаходилися у Благовіщенському і Ветхоріздвяному монастирях). Так, опис починався з книг у десять, яких у Благовіщенській обителі зберігалось 90 примірників і 24 – у Ветхоріздвяному; книги в полдесть – відповідно 45 і 5; книги в восьмуху – 18. Далі поділ на розділи формувався виключно за мовою томів, з яких 8 примірників було написано польською мовою і 40 – складених латиною, причому 20 з них припадало на долю рукописів, а також одну книгу – італійською. Характерною особливістю опису виявився той факт, що всі імена авторів, назви іншомовних книг і рукописів записані кирилицею за транслітераційним* принципом, через що дуже складно встановити, чи належали вони до бібліотеки Стефана Яворського. Чого не можна сказати про слов'яно-руські книги. Навіть незважаючи на те, що упорядник реєстру (скоріше за все ним був архімандрит Є. Могилянський, оскільки на останній сторінці знаходився саме його підпис) наводив не повну назву і не завжди вказував авторів, деякі збіги з каталогами № 1 і № 2 все ж удалося встановити, а саме: Острозька Біблія (мабуть, її так і не повернули до Києво-Печерської Лаври); „Літопис” преосвященного Дмитра, митрополита Ростовського (рукопис); „Руно орошенное”; „Алфавит рифмами сложенный”; „Слово благодарственное Господу Богу от святейшего патриарха Иоакима московского”; „Лексикон трезычный, русский, латинский, греческий”;

* Транслітерація – передача тексту, написаного за допомогою одного алфавіту, засобами іншого алфавіту.

„Скрижаль”; „Службник” і інші. Загалом до складу каталогу входило 230 книг переважно церковного богослужбного характеру [119, арк. 28 – 30].

Наступний опис церковного майна Ніжинського Благовіщенського монастиря був складений 1 січня 1771 р. і так само, як і попередній, містив у собі перелік видань, що знаходилися в обителі. Принцип розміщення книг у ньому принципово не відрізнявся, вони поділялися на розділи за форматом: книги у десять (90); книги вполдесть (50); книги в восьмуху (49). На цей раз упорядник опису навіть не спробував виділити іншомовні книги в окремий розділ. Вони були включені до останнього розділу наступним чином: „...книг польских разных имен – 2; книг латинских разноименных – 29”. Що стосується книг, які знаходилися у Ветхоріздвяному монастирі, то їх розмістили окремо за такими самими розділами: книги вдесть (24); книги в полдесть (5). Загалом у другому описі містилося 218 одиниць [108, арк. 32 – 35].

Надалі упродовж більш ніж століття прослідкувати зміни у складі бібліотеки Ніжинського Благовіщенського монастиря через брак джерел досить складно, проте можна з упевненістю стверджувати, що монастирська братія належним чином ставилася і доглядала старовинні видання. Підтвердженням цьому можуть слугувати наступні факти. Так, автор статті „Ніжинський Благовіщенський другокласний монастир іменованій „Назарет” Пресвятої Богородиці” (переклад автора) Л. Белоусович, надрукованій у Чернігівських єпархіальних відомостях у 1867 р. зазначає, що у монастирській бібліотеці залишилося декілька книг і рукописів, що належали Стефану Яворському. Загалом він називає 5 рукописів і 19 друкованих книг [236, 1867. – № 24. – С. 832 – 834], а В. Іконников у праці „Досвід руської історіографії” (переклад автора) вказує, що у монастирі залишилося 15 книг написаних латиною, що входили до зібрання митрополита [255, с. 1087]. До 1873 р. в обителі зберігався рукопис „Летописи” Дмитра Ростовського, який архімандрит

І. Гепнер за наказом Чернігівської консисторії передав до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії [264, с. 58]. 29 червня 1901 р. архімандрит Г. Лукашевич отримав листа від кандидата богословських наук Вишневського, в якому той просив надіслати рукописи, написані латиною, що зберігалися у монастирській бібліотеці. 5 липня того ж року настоятель надіслав листа з відповіддю завідувачому церковно-археологічним музеєм при Київській духовній академії Миколі Петрову, де вказував, що будь-які монастирські речі, зазначені у майнових описах, без дозволу єпархіального начальства не можна було знищити, передати до іншої установи чи видати на певний час, а тому надіслати рукописи він не міг. Також Г. Лукашевич зазначав, що у 80-тирічному віці у нього не залишилося сил піднятися високо під купол Благовіщенського собору до бібліотеки, щоб там відшукати необхідні рукописи [137, арк. 1 – 2].

Скоріше за все, вищезгадані твори латиною таки передали до церковно-археологічного музею, оскільки в останньому із відомих описів церковного майна Благовіщенського монастиря, датованому 22 серпня 1921 р., значилися тільки 182 богослужбні книги, і жодного слова не було сказано про будь-які рукописи [196, арк. 2].

Отже, архітектурний ансамбль Ніжинського Благовіщенського монастиря – це визначна культурна і архітектурна пам'ятка Лівобережної України початку XVIII ст. Його самобутня композиція склалася на основі своєрідного поєднання барокових канонів, центрального розташування обителі у місті Ніжині та незначними розмірами території, яку він обіймав. Упродовж XVIII – XIX ст. монастирський комплекс зазнавав неодноразових змін, особливо за часів архімандрита В. Черняєва, коли капітально перебудували і відновили з розорення більшість його приміщень.

Архітектура та інтер'єр головного Благовіщенського собору нетипові для культових споруд барокової доби, поєднання прийомів українського та

російського зодчества надавали йому особливої величі та краси, а дорогоцінні предмети церковної обрядовості, різний позолочений іконостас та рідкісні ікони, подаровані митрополитом Стефаном Яворським та іншими благодійниками обителі, підкреслювали його високий статус.

Таким чином, Ніжинський Благовіщенський монастир був не тільки духовним, релігійним і соціально-економічним центром м. Ніжина, а й значним осередком культури і просвіти, а в його стінах розміщалася одна з найкращих приватних колекцій того часу – бібліотека митрополита Стефана Яворського, до складу якої входили книги священного писання; посібники для вивчення священного письма; твори отців церкви; богословська та проповідницька література; церковна історія; життя святих; релігійні поезії; трактати з філософії, логіки, філології, краєзнавства, природознавства; видання історичного, юридичного та географічного змісту; збірки сентенцій, байок, анекдотів; світська поезія і різноманітні словники і енциклопедії. Особливості архітектурного ансамблю та внутрішнього оздоблення монастиря, роль бібліотеки в поширенні просвітництва суттєво вплинули на православно-церковне та національне відродження.

ВИСНОВКИ

Ніжинський Благовіщенський монастир як важливий архітектурний, історичний та релігійний пам'ятник XVIII – початку XX ст., збудований за ініціативи та матеріальної підтримки видатного українського церковного діяча, письменника і проповідника, митрополита Рязанського та Муромського Стефана Яворського.

Під час аналізу історіографії проблеми було встановлено відсутність спеціального комплексного дослідження. Спроби розглянути історію і діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря зробили історики і релігійні діячі середини XIX ст. І. Чернов, С. Гульєм, Л. Белоусович, Філарет (Гумілевський) і А. Хойнацький. Спираючись на джерельний матеріал, вони залучили до наукового обігу документи та окреслили головні напрямки вивчення проблеми. Проте здебільшого праці тогочасних науковців носили загально-історичний характер. Антирелігійна кампанія радянського уряду спричинила суттєве обмеження і специфічний підхід істориків до питань вивчення історії православної церкви і монастирів. Характерною особливістю більшості праць до 90-х рр. XX ст., залишалося висвітлення діяльності православних обителів здебільшого у контексті соціально-економічного розвитку Лівобережної України. Справжнє переосмислення наукових підходів до церковної історії відбулося з проголошенням суверенітету і незалежності України. Відкриття багатьох фондів релігійних установ регіону дало змогу історикам на основі нових джерел звернутися до малодосліджених сторінок, пов'язаних з історією православних монастирів, у тому числі і Ніжинського Благовіщенського. Дослідження історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності обителі упродовж означеного періоду показало, що джерельна база дисертаційної теми представлена широким корпусом майже усіх типів і видів джерел, що одночасно визначило необхідність застосування комплексного підходу під час їх опрацювання.

Широке коло опублікованих у корпусних виданнях і різноманітних збірниках актових документів, представлених царськими грамотами і універсалами українських гетьманів і козацької старшини, створило вагому основу для висвітлення багатьох питань діяльності обителі. Значно доповнили їх інвентарні і люстраційні матеріали, а також епістолярій церковних ієрархів. Не менш важливого значення для вивчення культурно-просвітницького розвитку обителі становили речові джерела, що збереглися до сьогодні. Однак належить підкреслити, що незважаючи на загальну репрезентативність використаного матеріалу, майже повністю відсутні дані про ефективність монастирського господарства, об'єми і прибутковість, а також механізми, за якими здійснювалася торгівля у монастирських лавках після секуляризаційної реформи, що не дозволило висвітлити окремі питання дисертаційного дослідження у повному обсязі.

Заснування і постійне піклування про благоустрій обителі митрополитом Стефаном Яворським на початку XVIII ст. у самому центрі м. Ніжина і приєднання до нього вже забезпеченого в економічному плані монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, дуже швидко перетворило його на значний релігійний, духовний і культурний осередок регіону. Причому такому розвитку сприяла також плідна праця його настоятелів, київських і чернігівських архієпископів і постійна увага з боку українських гетьманів, хоча досить часто траплялися випадки, коли ніжинські архімандрити перш за все, відстоювали власні інтереси, що разом з руйнівними пожежами, що сталися у XVIII ст., негативно позначалося на його становищі. Однак, наполеглива позиція місцевого населення і самовіддана праця настоятеля В. Черняєва, зразкове дотримання монастирських правил і залучення величезних коштів вивели монастир на якісно новий рівень розвитку. Суттєвих змін зазнали архітектурний ансамбль і внутрішнє оздоблення храмів обителі, значно зріс рівень духовного життя ченців. Такими здобутками монастир користувався аж до подій Української національної

революції 1917 – 1921 рр, після якої, унаслідок загальної антирелігійної кампанії радянського уряду, його закрили.

Формування великої земельної і майнової власності православних обителів Лівобережної України, започатковане у середині XVII ст. Б. Хмельницьким і продовжене його наступниками, разом з наявністю багатьох шляхів постійного збільшення угідь для керівництва обителі, дало можливість розглядати спочатку Ветхоріздвяний, а потім і Ніжинський Благовіщенський монастир як значний феодальний осередок. До складу вотчин обителі у різні часи входили містечка і села, а самі угіддя склалися з дворів орних земель, сінокосів, лісів, садів, городів, пасік, озер, переправ на річках, винокурень, броварень, млинів тощо. Адміністрація монастиря використовувала практично усі можливі шляхи поповнення нерухомого майна, серед яких слід виділити укладання актів покупки і обміну, а також пожалування приватних осіб у вигляді духовних заповітів, уступчих і дарчих листів.

Багатогалузева структура монастирського господарства, представлена практично усіма видами тогочасного сільського господарства, промислів і промислового виробництва, позитивно впливала на економічний стан обителі. Однак, разом з тим слід зазначити, що загалом господарство носило натуральний екстенсивний характер і лише незначна кількість продукції підлягала реалізації. Запровадження таких прогресивних форм, як залучення нових знарядь праці, вдосконалення технологій переробки і зберігання продуктів сільського господарства і тваринництва, використання поряд із залежними селянами праці найманих робітників, а також поступова орієнтація на потреби ринку, широкого поширення не набула, а наприкінці XVIII ст. процес піднесення монастирського господарства узагалі припинився внаслідок секуляризаційної реформи. Проте найгіршим її наслідком стало переведення обителі у повну залежність від держави. Після проведених заходів Ніжинський Благовіщенський монастир позбавили практично всіх

володінь, зарахували до другого класу і призначили щорічне фінансування з Ніжинського повітового казначейства. Зрозуміло, що за таких умов він більше не міг забезпечити собі стабільного фінансового становища, проте продовжував господарську діяльність, центром якої стала залишена територія у монастирі Різдва Пресвятої Богородиці, зафіксована у спеціальному геометричному плані. Разом з тим адміністрація обителі продовжувала активно займатися торгівлею і здавати в оренду торгові лавки, що майже не практикувалося у XIX ст. в інших релігійних установах Лівобережної України.

Упродовж означеного періоду обитель залишалася не тільки центром релігійного, духовного і економічного життя регіону, а й значним осередком культурно-просвітницької діяльності. Архітектурний ансамбль Ніжинського Благовіщенського монастиря унікальний і самобутній. У ньому знайшли поєднання традиції давньоруського храмового будівництва, українського (козацького) бароко і доби класицизму. Разом з тим значний відбиток на формування монастирського комплексу справило його центральне розташування у м. Ніжині і незначні розміри території, яку він обіймав. На початку XIX ст. архітектурний ансамбль зазнав суттєвих змін – пристойний вигляд отримали старі храми і приміщення, з'явився цілий ряд нових. У даному контексті особливого значення мало внутрішнє оздоблення та настінні розписи Благовіщенського собору, які стилістично мало чим указували на своє релігійне походження і більше відображали реальне земне життя, аніж містичний потойбічний світ. Важливою ознакою високого культурного статусу обителі серед інших монастирів Стефан Яворський вважав належний рівень освіченості ченців, у зв'язку з чим він подарував їм власну бібліотеку. Це було одне з кращих приватних зібрань того часу, яке складалося не тільки з книг духовного і релігійного змісту, а й містило чимало творів філософського, наукового і світського характеру. Таке надбання монастиря могло послужити міцною основою для загального піднесення освітньої справи, але на жаль, менш

ніж через 10 років за наказом Синоду його перевели до Харківського колегіуму. Разом з тим не справдилася мрія митрополита створити на місці своєї другої батьківщини не просто обитель, а осередок високої духовної культури. Звичайно, в монастирі існувала бібліотека упродовж усього періоду його історії, але вона не відігравала тієї просвітницької ролі, про яку мріяв Стефан Яворський.

Узагальнюючи досліджувану проблему, варто зазначити, що упродовж XVIII – початку XX ст. Ніжинський Благовіщенський монастир залишався значним духовним, релігійним, економічним, культурним і просвітницьким центром не тільки м. Ніжина, а й усього регіону. Періодичні злети та падіння у розвитку хоча й позначались на його економічному становищі, зовнішньому вигляді і ставленні місцевого населення, але не змогли призвести до занепаду обителі. Її самобутній ансамбль, що склався в центрі міста і майже повністю зберігся до наших часів, і визнаний важливою архітектурною пам'яткою українського бароко, а також єдиною культовою спорудою, збудованою на кошти видатного українського церковного діяча Стефана Яворського, яка за майже трьохсотрічну історію стала архітектурною, духовною і релігійною домінантою м. Ніжина. В обителі знайшли спокій визначні ієрархи та церковні діячі, для окремих з них усипальницею став Благовіщенський собор, а широкий спектр діяльності обителі сприяв ствердженню православ'я та відродженню національної свідомості в українських землях.

ДОДАТКИ

Додаток А

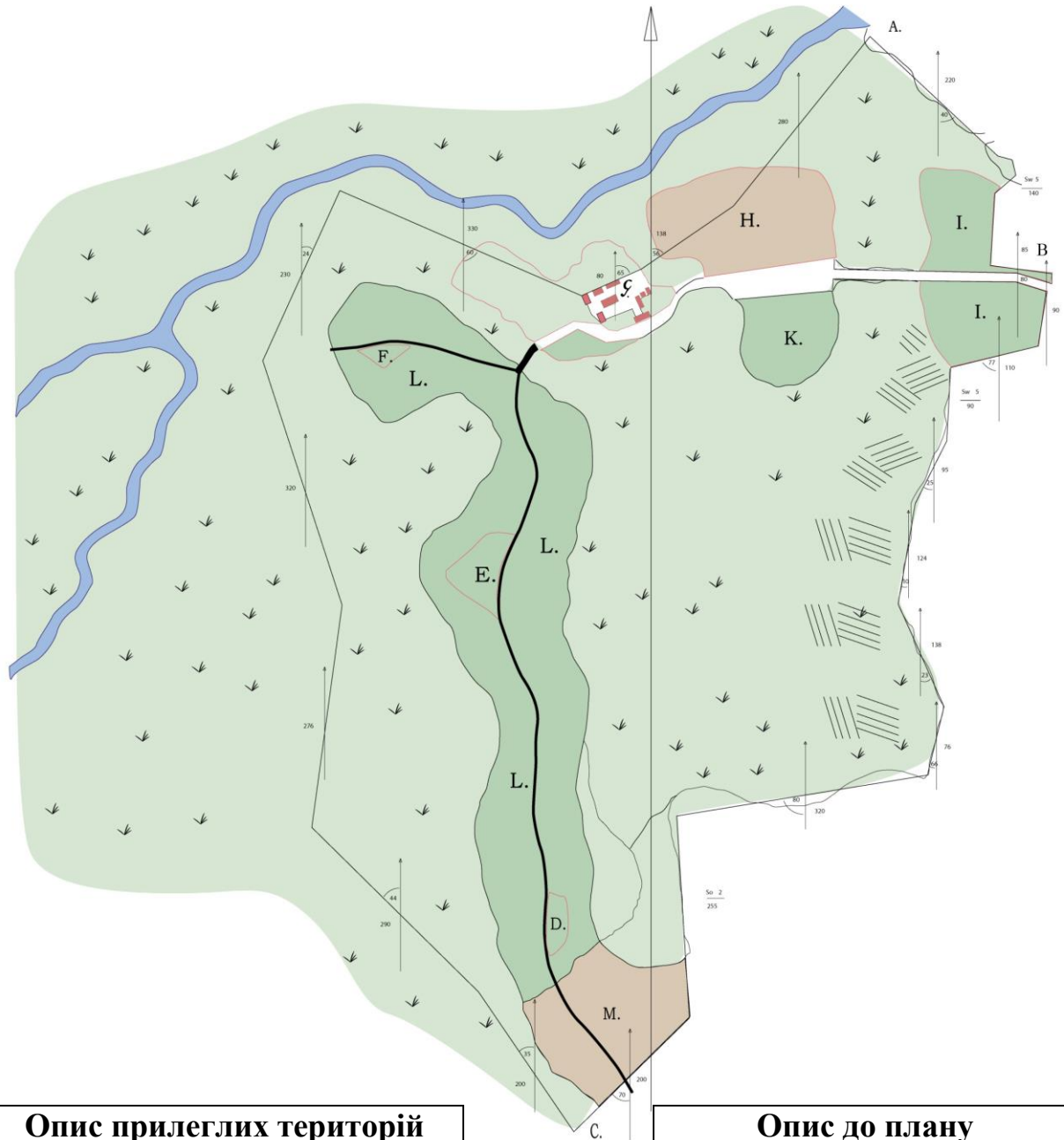
Настоятелі Ніжинського Благовіщенського монастиря

1. Модест Ільницький (1716 – 1719)
2. Єпіфаній Тихорський (1719 – 1721)
3. Сава Шпаковський (1721 – 1729)
4. Герман Батурович (1730 – 1737)
5. Модест Велецький (1737 – 1743)
6. Володимир Каменецький (1743 – 1746)
7. Платон Левицький (1746 – 1749)
8. Митрофан Горленко (1749 – 1756)
9. Пахомій Паленичка (1756 – 1759)
10. Йосиф Миткевич (1759 – 1762)
11. Єпіфаній Могілянський (1763)
12. Віктор Ладижинський (1764 – 1768)
13. Ісає Германовський (1768 – 1775)
14. Варлаам Грек (1775 – 1776)
15. Дорофій Вазмулов (1776 – 1787)
16. Феофіл Чернявський (1787 – 1798)
17. Арсеній Домонтович (1798 – 1799)
18. Данило Мирдамський (1800)
19. Павло Чедневський (1800 – 1803)
20. Віктор Черняєв (1803 – 1823)
21. Євген Прозоров (1823 – 1830)
22. Платон Григорович (1830 – 1839)
23. Серафим Покровський (1839 – 1846)
24. Никанор (1846 – 1848)
25. Полікарп (1850)

26. Феофан Олександров (1850 – 1851)
27. Феофіл Дончевський (1853 – 1860)
28. Вассіан Чудновський (1860 – 1861)
29. Євген (1861 – 1869)
30. Варфоломій Левицький (1869 – 1873)
31. Ієронім Гепнер (1873 – 1876)
32. Євген Ейнштейн (1876 – 1878)
33. Григорій Лукашевич (1878 – 1904)
34. Іоаннікій (1904)
35. Василь Васильєв-Лузин (1904 – 1909)
36. Іоан (1909 – 1911)
37. Анатолій фон-Юнгер (1911 – 1912)
38. Володимир Благоразумов (1912 – 1914)
39. Ігнатій (1914 – 1920)
40. Серафім (1920 – 1922)

Додаток Б

Геометричний план володінь Ніжинського Благовіщенського монастиря (1786 р.)

Опис прилеглих територій
Від А до В – м. Ніжин.
Від В до С – приватні володіння ніжинських жителів.
Від С до А – болота, руди, р. Остер і землі різних поселень і власників

Рис. Б. 1

Опис до плану
z – Ветхий монастир
Н – конюшений двір
І – городи „Репкаловщина”
К – сад „Вазмуловщина”
Л – чагарник
М – пісок
Д, Е, F - пасовища

Додаток В
Генеральний план Ніжинського Благовіщенського
монастиря

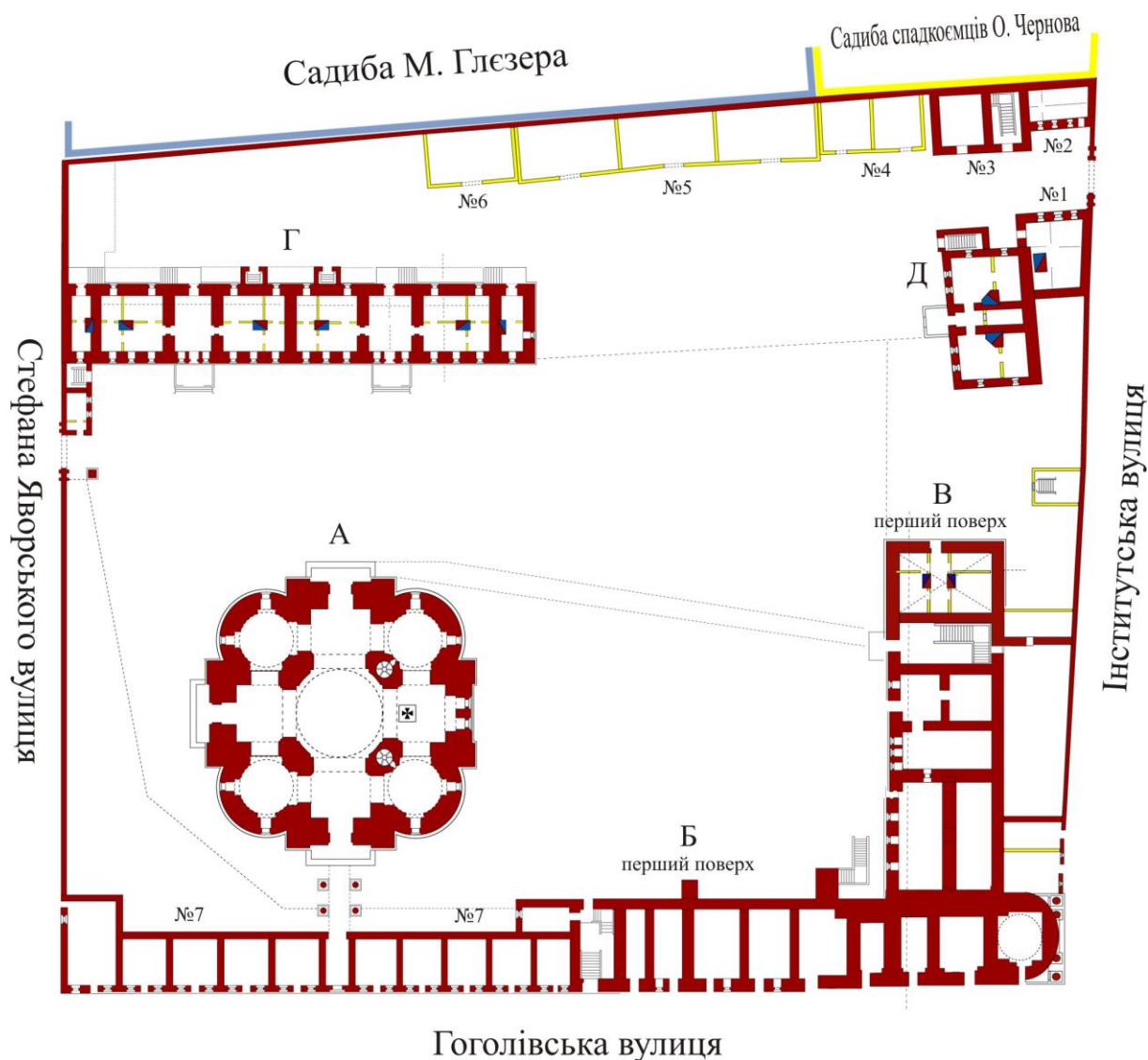

Рис. В. 1

Опис плану

А – Благовіщенський собор;	№ 1 – майстерня;
Б – лавки під Петропавлівською церквою;	№ 2 – сторожка;
В – перший поверх келій настоятеля;	№ 3, 4 – комора;
Г – братські келії;	№ 5 – конюшня і каретне відділення;
Д – будинок;	№ 6 – сарай;
	№ 7 – лавки.

Додаток Г

План Георгіївської церкви Ветхоріздвяного монастиря

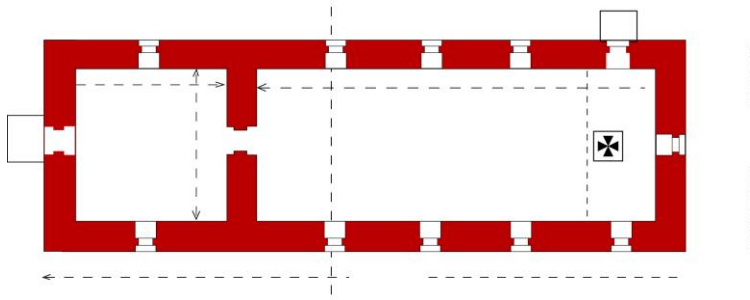

Рис. Г. 1.

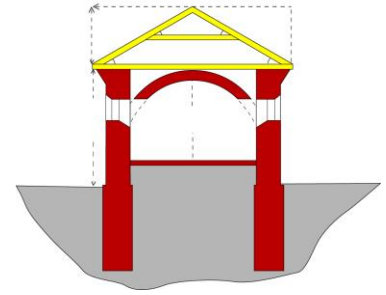

Рис. Г. 2.

Повздовжній розріз

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1. 1. АРХІВНІ

1. 1. 1. Центральний державний історичний архів України в місті Києві

Ф. 145: Ніжинський Благовіщенський Красноостровський чоловічий монастир

Опис 1

1. Спр. 1. Универсал полковника Нежинского полка Григория Гуляницкого Нежинскому монастырю на солодовню, 1655, 2 арк.
2. Справа 2. Универсал полковника Ивана Никипоровича, подтвержденный гетманом Богданом Хмельницким о пожаловании Нежинскому монастырю Новомлинской мельницы, 1653, 1 арк.
3. Справа 3. Универсал Богдана Хмельницкого Нежинскому монастырю, 1654, 2 арк.
4. Справа 4. Завещание Силуяна Мужиловского на хутор в Талалаевке Нежинскому монастырю на Красном острове, 1654, 1 арк.
5. Справа 5. Выпись из „меских” книг Нежинской Ратуши о завещании Нежинской жительницы Агафии Тимковой мельницы Нежинскому монастырю, 1657, 2 арк.
6. Справа 6. Универсал гетмана Ивана Выговского о пожаловании Нежинскому монастырю при храме Рождества Пресв. Богородицы местечка „Девица Салтыкова”, перевоза на реке Десна с озерами, 1657, 1 арк.
7. Справа 7. Жалованная грамота Алексея Михайловича Нежинскому Рождественскому монастырю на местечко „Девица Салтыкова”,

перевоз на реке Десне с озерами, мельницы на реке Загоровке и на села: Блистов, Стольно, Волоскович и Степановку, 1660, 4 арк.

8. Справа 8. Купчая на Новомлинский двор, данная мещанином Денисом Тарасовичем Нежинскому монастырю, 1662, 1 арк.
9. Справа 9. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Брюховецкого на мельницу на реке Сейме Нежинскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы, 1663, 2 арк.
10. Справа 10. Универсал гетмана Ивана Брюховецкого подтверждающий Нежинскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы его права на местечко „Девица Салтыкова”, перевоз на реке Десне, село Степановку, 1664, 1 арк.
11. Справа 11. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Брюховецкого на мельницу на гребле Куневской Нежинскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы, 1663, 1 арк.
12. Справа 12. Выпись из книг Нежинской Ратуши о пожаловании Агафией Пинчучки Нежинскому монастырю авдеевского двора, 1665, 2 арк.
13. Справа 13. Подтвердительный универсал гетмана Семена Игнатовича на местечко „Девица Салтыкова”, перевоз на реке Десне и озера Нежинскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы, 1670, 1 арк.
14. Справа 15. Универсал гетмана Ивана Самойловича, подтверждающий Нежинскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы права на мельницы в селах: Степановке, Волосковичах и др., 1672, 2 арк.
15. Справа 16. Купчая на двор в городе Нежине, данная мещанином Назаром Васютинским Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1675, 2 арк.
16. Справа 17. Завещание Ивана Штатовича на двор в селе Черняховке Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1675, 1 арк.

17. Справа 18. Купчая на мельницу на реке Ванной, данная отаманом хутора Новомлина Андреем Васильевичем Нежинскому монастырю, 1676, 2 арк.
18. Справа 19. Уступчая запись на пляц в городе Нежине, данная Иваном Штатовичем Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1677, 1 арк.
19. Справа 21. Универсал гетмана Ивана Самойловича о пожаловании Нежинскому монастырю села Талалаевки, 1679, 2 арк.
20. Справа 22. Выпись из книг Нежинской Ратуши о пожаловании двора в городе Нежине Софьей Иванихой Нежинскому Красноостровскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы, 1683, 1 арк.
21. Справа 23. Меновая запись на сенокос „Черные лозы”, данная Василием Романовичем и др. Нежинскому Красноостровскому монастырю в обмен на сенокос в „Дубовом Роге”, 1684, 2 арк.
22. Справа 24. Купчая на сенокос, данная дяговским жителем Андреем Федоровичем священнику Нежинского монастыря, 1686, 1 арк.
23. Справа 25. Универсал гетмана Мазепы жителям села Талалаевки о неприкословном подчинении и несении повинностей Нежинскому монастырю, 1687, 1 арк.
24. Справа 26. Универсал гетмана Ивана Мазепы о пожаловании села Мыльники Ключа Нежинского Нежинскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы, 1688, 1 арк.
25. Справа 27. Купчая на мельницу на гребле Авдеевской, на Нежинских хуторах, данная полковником Стефаном Яворским Нежинскому монастырю, 1689, 1 арк.
26. Справа 28. Купчая на сенокос, данная жителем девицким Стефаном Куценком Нежинскому монастырю, 1689, 1 арк.
27. Справа 29. Фундуш, данный гетманом Иваном Мазепой, на занятие гребли на реке Пулька Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1690, 2 арк.

28. Справа 31. Дарственная священником Касперовичем Нежинскому монастырю на Капеляновскую мельницу, 1691, 2 арк.
29. Справа 33. Выпись из книг Нежинской ратуши дарственной записи мещанки Агафьи Пенчуцкой Нежинскому Красноостровскому монастырю на дом с усадьбой, 1691, 2. арк.
30. Справа 34. Выпись из книг Нежинской ратуши завещания Силуяна Мужиловского Нежинскому монастырю на Красном острове на талалаевские земли, 1692, 2 арк.
31. Справа 35. Запись о пожаловании земель иеромонахом Макарием Климентиевичем Нежинскому Красноостровскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы, 1692, 2 арк.
32. Справа 37. Выпись из книг Нежинской ратуши купчей талалаевского жителя Максима Ридзель Нежинскому монастырю на сенокос, 1692, 2 арк.
33. Справа 38. Выпись из книг Нежинской ратуши о продаже сенокоса на талалаевских полях Леском Бирбученком Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1692, 2 арк.
34. Справа 39. Выпись из книг Нежинской ратуши дарственной записи Макружича Нежинскому Красноостровскому монастырю на лес за селом Мильниковым, 1693, 2 арк.
35. Справа 41. Купчая на двор, данная жителем села Дримайловки Михаилом Хоменком Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1701, 1 арк.
36. Справа 42. Купчая на лес, данная жителем села Дягова Остапом Кирилловичем Нежинскому монастырю, 1703, 2 арк.
37. Справа 43. Выпись из книг Нежинской ратуши о продаже хутора в Талалаевке козачкой Анной Кольницкой Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1704, 2 арк.
38. Справа 44. Купчая на лес, данная новомлинским жителем Николаем Юденко Нежинскому монастырю, 1704, 1 арк.

39. Справа 45. Завещание на землю „Шевкувечина” Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1704, 2 арк.
40. Справа 46. Завещание Федора Огненко Нежинскому монастырю на землю названной „Шевкувечина”, 1704, 1 арк.
41. Справа 47. Купчая на землю в селе Талалаевке, данная Иваном Колниченком Нежинскому монастырю, 1704, 1 арк.
42. Справа 48. Купчая на Носовщицкую землю, данная Агафией Булчихой Нежинскому монастырю, 1705, 2 арк.
43. Справа 49. Купчая на гай с хутором, данная нежинским Войтовичем Стефаном Васютинским Нежинскому монастырю, 1710, 2 арк.
44. Справа 50. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Скоропадского Нежинскому монастырю на его владения, 1710, 2 арк.
45. Справа 51. Купчая на Бобровскую землю, граничащую с землями Нежинского монастыря, данная Антоном Гуленком с Агафией Гульчинской Нежинскому монастырю, 1710, 1 арк.
46. Справа 52. Выпись из книг Нежинской ратуши купчей войтовича Нежинского Стефана Васютинского Нежинскому монастырю на лес и хутор, 1710, 2 арк.
47. Справа 53. Акт об установлении пограничных знаков между Черняховскими землями Нежинского монастыря и Шматовичовскими, 1710, 2 арк.
48. Справа 54. Выпись из книг Нежинской ратуши завещания Никифора Божко Нежинскому монастырю на лес и сенокос, 1710, 2 арк.
49. Справа 55. Универсал гетмана Скоропадского о пожаловании мельницы на Кучевской гребле Нежинскому Красноостровскому монастырю, 1714, 2 арк.
50. Справа 56. Универсал гетмана Ивана Скоропадского о пожаловании Мазуровской мельницы на гребле Кучевской на реке Остре Нежинскому монастырю, 1715, 1 арк.

51. Справа 57. Меновая запись на ниву, данная Ковчинским жителем Тышком Иваненком Нежинскому монастырю в обмен на ниву в „девицких землях”, 1715, 1 арк.
52. Справа 58. Список дворов и пляцев купленных Нежинским монастырем у разных лиц, 1716, 1 арк.
53. Справа 59. Уступочная запись на Канашковскую, Сорокинскую и др. земли, данная нежинским протопопом Павлом Яворским брату своему Стефану – Рязанскому митрополиту для новостроящегося Благовещенского монастыря, 1716, 2 арк.
54. Справа 60. Универсал гетмана Ивана Скоропадского подтверждающий права новопостроенной церкви Благовещения Пресв. Богородицы на мельницу на реке Остре, гребле Авдеевской и на пляц Максимовский, 1716, 3 арк.
55. Справа 61. Универсал гетмана Ивана Скоропадского о передаче новостроящемуся Нежинскому Благовещенскому монастырю мельницы на гребле Авдеевской, двора и леса, 1716, 2 арк.
56. Справа 62. Универсал гетмана Ивана Скоропадского, обязывающий жителей села Черняховки нести повинность Нежинскому Благовещенскому монастырю, 1716, 2 арк.
57. Справа 63. Выпись из книг Нежинской ратуши универсала гетьмана Ивана Скоропадского о пожаловании двора в г. Нежине и леса около села Дорогинки Нежинскому монастырю, 1716, 2 арк.
58. Справа 64. Универсал гетмана Ивана Скоропадского о пожаловании двора в г. Нежине и леса под Дорогинкою Нежинскому монастырю, 1716, 2 арк.
59. Справа 66. Выпись из книг Нежинской ратуши купчей на пляцы в г. Нежине, данная нежинским протопопом Павлом Яворским Нежинскому монастырю, 1716, 2 арк.
60. Справа 67. Выпись из книг Нежинской ратуши универсала гетмана Ивана Скоропадского о пожаловании Нежинскому Благовещенскому

монастырю мельницы на реке Остре не Авдеевской гребле и пляца в городе Нежине, 1716, 3 арк.

61. Справа 68. Купчая на дом с садом и огородом, данная нежинским жителем Климом Хнибел Нежинскому монастырю, 1717, 1 арк.
62. Справа 69. Купчая на дом с огородом, данная нежинским жителем Павлом Яценко Нежинскому монастырю, 1717, 2 арк.
63. Справа 71. Универсал гетмана Ивана Скоропадского о пожаловании Нежинскому монастырю „мерочки” в Тутчениковой мельнице, 1717, 2 арк.
64. Справа 72. Купчая на огород в Томашовце, данная Павлом Хвостик Нежинскому монастырю, 1717, 3 арк.
65. Справа 73. Купчая на дом с огородом, данная Нежинским жителем Лавром Луговец Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.
66. Справа 74. Купчая на пляц за „Киевскою брамою”, данная нежинским жителем Даниилом Холоденко Нежинскому монастырю, 1718, 2 арк.
67. Справа 75. Купчая на огород, данная Авдеевским жителем Тимошем Синиченко Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.
68. Справа 76. Купчая на дом с огородом, данная жителем города Нежина Иваном Евтушенко Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.
69. Справа 77. Купчая на дом с огородом, данная авдеевским жителем Иваном Пинчуком Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.
70. Справа 78. Купчая на ниву и лес в м. „Салтыковой Девице”, данная Ганкой Карабалаткой Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.
71. Справа 79. Купчая на огород, данная авдеевским жителем Грицком Руденко Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.
72. Справа 80. Купчая на дом с усадьбой, данная мильницким жителем Василием Якубенко Нежинскому Благовещенскому и Красноостровскому Рождественскому монастырю, 1718, 1 арк.
73. Справа 81. Купчая на дом с огородом, данная жителем города Нежина Ионой Гудун Нежинскому монастырю, 1718, 1 арк.

74. Справа 82. Универсал гетмана Ивана Скоропадского о пожаловании Нежинскому монастырю слободки Максимовича и двора в городе Нежине, 1718, 3 арк.
75. Справа 83. Универсал гетмана Ивана Скоропадского о пожаловании пустовского пляца Нежинскому монастырю, 1718, 2 арк.
76. Справа 85. Купчая на лес, данная Параскевой Федосовой Нежинскому монастырю, 1720, 1 арк.
77. Справа 87. Купчая на дом с усадьбой в „девицах”, данная Андреем Кубраком Нежинскому монастырю, 1720, 2 арк.
78. Справа 89. Купчая на землю в селе Черняховке, данная нежинским жителем Романом Григорьевичем Нежинскому монастырю, 1720, 2 арк.
79. Справа 90. Универсал Нежинского полковника Петра Толстого о пожаловании Нежинскому монастырю талалаевского „лана”, 1721, 2 арк.
80. Справа 91. Купчая на мельницу на реке Дягове в селе Степановке, данная степановским жителем Федором Гуляшенко и дяговским жителем Иваном Мельниченко Нежинскому монастырю, 1721, 2 арк.
81. Справа 92. Заставная запись на ниву Кирилла Волошиненко черняховского жителя Нежинскому монастырю в уплате долга, 1721, 1 арк.
82. Справа 93. Купчая на дом с усадьбой в селе Черняховке, данная козелецким жителем Стефаном Гречкой Нежинскому монастырю, 1721, 2 арк.
83. Справа 94. Купчая на двор в г. Нежине, данная полковым осаулом Моисеем Константиновичем, хорунжим Иваном Константиновичем и др. Нежинскому монастырю, 1721, 2 арк.
84. Справа 95. Завещание степановского жителя Ивана Земляка Нежинскому монастырю на греблю на реке Дягове, 1722, 2 арк.

85. Справа 96. Купчая на двор в селе Степановке, данная березинскими мещанинами Нежинскому монастырю, 1722, 2 арк.
86. Справа 97. Купчая на двор с лесом, данная степановским жителем Алексеем Тоболой Нежинскому монастырю, 1722, 1 арк.
87. Справа 98. Купчая на землю (притаманную), данная нежинским жителем Обиженко Нежинскому монастырю, 1722, 1 арк.
88. Справа 99. Купчая на лес в Тамарове, данная степановским жителем Яковом Армашенко Нежинскому монастырю, 1722, 2 арк.
89. Справа 100. Купчая на землю в селе Мильники, данная Сидором Нежинскому монастырю, 1723, 2 арк.
90. Справа 101. Меновая запись на ниву, данная казаками Нежинской полковой сотни Нежинскому монастырю в обмен на Кривошиевскую ниву, 1725, 1 арк.
91. Справа 102. Декрет генеральной войсковой канцелярии по челобитной иеромонаха наместника Рождественского монастыря на писаря Нежинского магистрата Григория Конеского, завладевшего мельницами на реке Загоровце, 1727, 2 арк.
92. Справа 103. Подтвердительный универсал гетмана Данила Апостола Нежинскому Благовещенскому и Ветхому Красноостровскому монастырю на его владения, 1729, 1 арк.
93. Справа 105. Заставная запись Федора Карапастуха на двор Нежинскому монастырю в уплату долга, 1732, 1 арк.
94. Справа 109. Меновая запись на землю вблизи „подворков авдеевских”, данная казаком Леонтием Шпаковским Нежинскому монастырю в обмен на Пляц, 1749, 1 арк.
95. Справа 111. Меновая запись на поле под селом Черняховкою, данная казаком Ониском Ариндаренко Нежинскому монастырю в обмен на барановское поле под селом Черняховкой, 1750, 3 арк.
96. Справа 112. Уступочная запись на ниву под городом Нежином, данная казаком Кириллом Мартыненко Нежинскому монастырю, 1750, 2 арк.

97. Справа 113. Духовное завещание на лес и сенокос, данное Никифором Божко Нежинскому монастырю, 1750, 2 арк.
98. Справа 114. Дарственная запись на лес и сенокос за селом Мыльники, данная иеромонахом Вениамином Нежинскому монастырю, 1751, 4 арк.
99. Справа 116. Уступочная запись на землю иеромонаха Вениамина Великошапки Нежинскому монастырю, 1752, 2 арк.
100. Справа 117. Уступочная запись на ниву хорунжего Нежинского полка Якова Волковского Нежинскому монастырю под залог взятых денег, 1752, 1 арк.
101. Справа 119. Завещание на лес Нежинского жителя Алексея Кресан Нежинскому Красноостровскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы, 1752, 2 арк.
102. Справа 120. Уступочная запись на огород в селе Талалаевке казака Григория Назаренко Нежинскому монастырю, 1754, 2 арк.
103. Справа 123. Копия подтвердительных универсалов Юрия Хмельницкого Нежинскому монастырю Рождества Пресв. Богородицы на местечко Мрин и принадлежащие к нему села, 1768, 4 арк.
104. Справа 124. Меновая запись на ниву, данная казаком Алексеем Мартыненко Нежинскому монастырю на землю за греблей Авдеевской, 1762, 2 арк.
105. Справа 125. Уступочная запись на сосновый лес при селе Хвостики Нежинских жителей Мачемача и др. Нежинскому монастырю, 1762, 1 арк.
106. Справа 126. Уступочная запись на рощу по дороге талалаевской, данная нежинским мещанином Василием Стойкевич Нежинскому монастырю, 1763, 2 арк.

107. Справа 127 б. Исповедная роспись церквей ведомства Благовещенского монастыря и монастырский вотчин за 1769 год (в т. ч. Рождественского и Введенского монастырей), 1769, 77 арк.
108. Справа 127 в. Опись церковного и монастырского имущества Благовещенского и приписного Ветхорождественского монастырей за 1771 г., 1771, 44 арк.
109. Справа 128. Уступочная запись на пляц в г. Нежине, данная сотником Василием Ракушкой-Романовским Нежинскому монастырю, 1777, 2 арк.
110. Справа 130. Меновая запись на землю в городе Нежине, данная коллежским асессором Нежинского магистрата Нежинскому монастырю в обмен на землю, 1778, 2 арк.
111. Справа 131. Меновая запись на ниву за городом Нежином, данная Лаврентием Даниловичем Нежинскому монастырю в обмен на ниву, 1782, 1 арк.
112. Справа 132. Меновая запись на усадьбу, данная корнетом Бородулиным и др. Нежинскому монастырю в обмен на землю, 1785, 1 арк.
113. Справа 133. Меновая запись на землю, данная „лекарем” Михаилом Созановым Нежинскому монастырю в обмен на землю, 1786, 2 арк.
114. Справа 134. Меновая запись на землю около села Лосиновки, данная надворным советником Юрием Сердюковым Нежинскому монастырю в обмен на землю, 1786, 2 арк.
115. Справа 135. Меновая запись, данная подполковником Андреем Шаула, на лес около села Кукшина Нежинскому монастырю в обмен на мельницу под м. Носовкой на реке Острее, 1786, 2 арк.
116. Справа 136. Геометрический план земельных владений Благовещенского монастыря (в т. ч. Ветхого [Рождественского]), 1786, 1 арк.

Ф. 127 „Киевская духовная консистория”

Опис 168

117. Справа 83. Ведомость о монастырях епархии, 1773.

Опис 177

118. Справа 2. Ведомости, сколько в Киевской епархии имеется монастырей и в них монашествующих, 1783, 176 арк.

Опис 1021

119. Справа 35. Опись церковных вещей Нежинского монастыря, 1763.

120. Справа 70. Журнал регистрации входящих документов Нежинского повета, 1779.

Опис 1043

121. Справа 15. Ведомости о монастырях, монастырских настоятелях, монахах и монахинях, 1776.

122. Справа 17. Ведомости о количестве монашествующих в монастырях епархии, 1776.

123. Справа 77. Ведомости о монахах и монастырских настоятелях, 1784.

1. 1. 2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України

Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС)

124. Справа 761. Славони Гульем. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом. 1 дек. 1853 г. Севастополь, 28 арк.

Ф. VIII. Київський університет св. Володимира (1834 – 1919)

125. Справа 60 (42). Диалектика, Логика, Физика и Метафизика, читанная в Киево-Могилянском коллегиуме в 1691 – 1693 гг. (Стефаном Яворским). (Скрп. конца XVII в.), 576 арк.

126. Справа 185 (58). А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, 288 арк.

**Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук
(УАН – ВУАН (1918 – 1934))**

127. Справа 4477. Федоренко Павло. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII – XVIII ст. Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова (20-ті рр. XX ст.), 90 арк.

Ф. XXIII. Бережков М. М.

128. Справа 288. Евгений I Прозоров архимандрит, настоятель Нежинского Благовещенского монастыря (1823 – 1830). [справка для Владимира Михайловича Богуславского]. (сентябрь, 1927 г.), 2 арк.
129. Справа 321. Прибавление к описанию Нежинского монастыря [копия тетради настоятеля монастыря, архимандрита Григория, сделанная [А. Добислив]. (14 июня 1901 г.), 6 арк.
130. Справа 323. Список архимандритов Нежинского Благовещенского монастыря, 5 арк.
131. Справа 516. Сообщение епископа Антония М. Бережкову о настоятеле Нежинского Благовещенского мужского монастыря. Оригинал. 27 мая 1904 года [г. Чернигов], 1 арк.

Ф. XXXIII. Маслов С.

132. Справа 27. Сборник документов Нежинского Благовещенского монастыря за I-ую пол. – середину XVIII ст. в копиях, оригиналах, черновиках, включая описи книг и др. документы Стефана Яворского, 128 арк.

Ф. 61. Кістяковський О.

133. Справа 913 – 915. Дело о отобрании бочки сахара, принадлежащей архимандриту Нежинского монастыря Феофану и удержанной в Глухове мещанином Ткаченко. (28 июля – 19 авг. 1788 г. Нежин. Глухов.), 8 арк.

Ф. 160. Київська духовна академія (1819 – 1920)

134. Справа 599. Опись имущества Нежинского Благовещенского монастыря. (1746 г.), 46 арк.
135. Справа 1130. Сведения о Нежинских монастырях и греческом крестоносном братстве. (1773 г.).
136. Справа 1953. Биографии Афанасия Любимова, кн. Сильвестра Четвертинского, Иеронима Волчанского, Аарона I, Афанасия Василовского, Саввы Шпаковского, Варсонофия, Иосафа Лисянского, Вениамина (Василия) Пуценка (Григоровича). (Из архива Ф. А. Терновского).

Ф. 255. Петров М.

137. Справа 483. Нежинский Благовещенский монастырь именуемый „Назарет Богородичен”, архим. Григорій [Петрову Николаю Ивановичу]. Письмо о латинских рукописях монастыря. (5 июля 1901 г. Нежин), 2 арк.

1. 1. 3. Державний архів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія

Опис 1

138. Справа 1396. Сведения о сверхштатных духовных чинах Нежинского монастыря за 1787 г., 1787, 15 арк.

139. Справа 1428. Дело о причинении обид казначеем Нежинского монастыря Амвросием епископу Дорофею, 1787.
140. Справа 1484. Дело о назначении иеромонаха Улиана духовником в Нежинский Благовещенский монастырь, 1791.
141. Справа 1557. Сборник документов о постройке новой церкви вместо Рождество-Христовой в селе Козлянички Сосницкого повета; о ремонте каменной церкви Нежинского Благовещенского монастыря и др. документы об открытии церквей и др. общественные вопросы, 1741 – 1799, 192 арк.

Опис 2

142. Справа 222. Дело по ходатайству архимандрита Виктора об окончании строительства каменной колокольни Нежинского Благовещенского монастыря, 1804.
143. Справа 1013. Дело о ремонте Нежинской Благовещенской церкви, 1811.
144. Справа 1306. Дело о назначении служителя в Нежинский Благовещенский монастырь на место умершего, 1812 – 1813.
145. Справа 1719. Сведения о приходе и расходе неокладной суммы по Нежинскому благовещенскому монастырю за 1813 г., 1813.
146. Справа 1927. Дело о принятии диакона Федора Костенецкого в Нежинский Благовещенский монастырь иеромонахом, 1814.
147. Справа 2521. Дело о назначении монаха Нежинского Благовещенского монастыря Филимона иеродиаконом, 1815.
148. Справа 2915. Дело о перемещении иеромонаха Климентия из Елецкого в Нежинский монастырь, 1817.
149. Справа 3208. Дело о награждении архимандрита Нежинского монастыря Виктора орденом Св. Анны 2-го класса, 1818.
150. Справа 3211. Указ о высылке приходно-расходных книг и рапорты духовных правлений о выполнении указа, 1818.

151. Справа 3342. Формулярные ведомости о монастырских настоятелях, монахах и иеромонахах за 1817 год, 1818 – 1820.
152. Справа 3377. Ведомости монастырей о настоятелях и послушниках за 1818 г., 1819.
153. Справа 3674. Рапорты из Нежинского Благовещенского, Новгород-Северского Преображенского и др. монастырей о состоянии ризниц, 1821.
154. Справа 3677. Ведомости о монастырских настоятелях и настоятельницах, о городских и сельских протоиереях за 1821 год, 1821.
155. Справа 3925. Дело об освобождении церковнослужителей от исправления мостов и дорог, находящихся на церковных землях, 1825 – 1826.
156. Справа 3951. Ведомость о приходе и расходе окладной и неокладной суммы Нежинского Благовещенского монастыря за 1825 г., 1825.
157. Справа 4349. Сведения о настоятелях, настоятельницах и монахах монастырей поветовых городов, 1828.
158. Справа 4415. Формулярные списки церковных и монастырских служителей Черниговской епархии за 1830 – 1831 гг., 1830 – 1831.
159. Справа 4439. Сведения о настоятелях и настоятельницах монастырей Черниговской епархии за 1831 г., 1831.
160. Справа 4471. Формулярные ведомости и послужные списки Максаковского Троицкого и Нежинского Благовещенского монастырей за 1833 г., 1833 – 1844.
161. Справа 4473. Ведомости о настоятелях и настоятельницах монастырей Черниговской епархии за 1833 г., 1833.
162. Справа 4932. Сведения о постройке и ремонте церквей Черниговской епархии, 1871 – 1872.
163. Справа 4938. Указы правительствующего Синода за 1873 г., 1873.

164. Справа 4957. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1877 год, 1877.
165. Справа 5013. Дело о взыскании денежных сумм с населения на восстановление Нежинского Благовещенского монастыря, 1802.
166. Справа 5036. Рапорты игуменов монастырей о получении указов консистории о присылке отчетов о приходах и расходах, 1808 – 1809.
167. Справа 5042. Сведения о монастырях и монастырских служителях, 1809, 56 арк.

Опис 3

168. Справа 12. Послужной список Черниговской епархии Нежинского Благовещенского монастыря настоятеля архимандрита Василия за 1904 год, 1904, 6 арк.
169. Справа 936. Сборник документов о назначении и перемещении по службе лиц духовного звания, 1900, 273 арк.

Опис 4

170. Справа 446. Дело о закрытии старой Предтеченской церкви Нежинского Благовещенского монастыря, 8 янв. – 24 янв. 1788.
171. Справа 676. Дело о нарушении администрацией Нежинского Благовещенского монастыря контракта, заключенного с купцом Шкуровым на ремонт монастыря, 26 июня 1801 – 2 сент. 1802.
172. Справа 697. Ведомости о приходе и расходе Нежинского мужского Благовещенского монастыря, 1801, 6 арк.
173. Справа 959. Рапорты духовных правлений и архимандритов монастырей о получении указа консистории об отмене поездки Черниговского архиепископа в Санкт-Петербург в Синод по присылке в связи с этим, поступивших на его имя документов в Чернигов, 1 фев. – 24 авг 1814.
174. Справа 960. Рапорты духовных правлений и архимандритов монастырей о получении указа консистории об отправке документов, поступивших на имя Черниговского архиепископа, в Санкт-

Петербург, в связи с отъездом архиепископа в Синод, 27 апр. – 24 авг. 1814.

175. Справа 961. Указ из консистории (копия) и рапорты из монастырей о получении этого указа о том, что Черниговский епископ, хотя он является членом синода и комиссии духовных училищ, остается и впредь в Черниговской епархии, 9 сент. – 25 нояб. 1814.
176. Справа 1116. Рапорты духовных правлений и настоятелей монастырей о получении указа правительствующего Сената, 17 нояб. 1818 – 21 янв. 1820.
177. Справа 1253. Рапорты архимандритов монастырей о получении указа консистории от 22 апреля 1827 г., 5 мая – 4 июля 1827.
178. Справа 1537. Реестр указов Синода за 1873 г., 1873, 4 арк.

Опис 14

179. Справа 89. Журнал исходящих бумаг по Нежинскому духовному правлению, 1801, 32 арк.
180. Справа 805. Рапорты и разная переписка за 1870 г., 1870.

Фонд 127 „Чернігівська губерньська управа”

Опис 10

181. Справа 172. По рапорту Нежинского полицмейстера, об устранении трещин в здании Нежинского мужского Благовещенского монастыря, 16 апр. 1873 – 30 окт. 1873, 26 арк.
182. Справа 705. По рапорту Нежинского городского управления о командировании архитектора для осмотра угрожающей падением церкви Благовещенского мужского монастыря в городе Нежине, 17 дек. 1884 – 15 марта 1885, 16 арк.
183. Справа 2572. По отношению Черниговской духовной консистории об утверждении проекта и сметы на ремонт храмов и зданий Нежинского Благовещенского монастыря, 12 дек. 1913 – 31 янв. 1914, 16 арк.

1. 1. 4. Ніжинська філія державного архіву Чернігівської області

Ф. 341 Ніжинська міська дума

Опис 1

184. Справа 313. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.
185. Справа 370. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.
186. Справа 449. Переписка с Черниговским губернатором о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.
187. Справа 477. Переписка городской думы с Черниговским губернским правлением о выдаче торговых свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.
188. Справа 612. Ведомости городской думы о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.
189. Справа 735. Переписка с Черн. губ. правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и торговых заведений.
190. Справа 752. Переписка с настоятелем Ветхого монастыря о ремонте дороги возле монастыря.
191. Справа 855. Переписка с Черн. губ. правл. о выдаче свидетельств на содержание в г. Нежине гостиниц и трактирных заведений.
192. Справа 971. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче торговых свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.
193. Справа 1032. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.

194. Справа 1041. Переписка с Черн. губ. правл. о выдаче торговых свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.

195. Справа 1358. Об отдаче и утверждении участка земли, находящегося против Благовещенского монастыря, за монастырем.

**Ф. Р-6120 Адміністративні відділи виконавчих комітетів окружних рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1

196. Справа 10. Описи церковного майна з актами прийомки та здачі Ніжинського Благовіщенського монастиря.

**Ф. Р-61 Адміністративні відділи виконавчих комітетів окружних рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1

197. Справа 563. Статут, договір, описи майна та інші документи Благовіщенської громади (чоловічий монастир) м. Ніжина.

**Ф. Р-508 Земельні управління виконавчих комітетів окружних рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1

198. Справа 692. Протокол окркомісії по обліку держземель та майна, взятих на облік господарств, листування з губземуправлінням по переведенню обліку.

199. Справа 813. Журнал протоколів землеустрійної наради та окрпланової комісії про відвод земель, акти обслідування земель нетрудових господарств та передачі земельних ділянок школам.

1. 2. ОПУБЛІКОВАНІ

200. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве. – К.: Губернская типография, 1873. – Ч. 1. – Т. V. – 488 с.
201. Василенко М. П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка (1729 – 1730) / Василенко М. П. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – 417 с.
202. Доношение Досифея, архиепископа Белгородскаго, Св. Синоду о том, что библиотека Яворскаго передана в Харьковский Училищный монастырь. 24 февраля 1732 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворскаго. Приложения / С. Маслов. – К., 1914. – С. LVI – LVII.
203. Завещание о библиотеке. С.-Петербург. Октябрь 1721 г. Тестамент // Маслов С. Библиотека Стефана Яворскаго. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XIX – XXIII.
204. Завещание последнее. [Москва] 15 ноября 1722 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворскаго. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XL – XLI.
205. Извлечение из каталога, составленнаго по предписанию Св. Синода архимандритом Саввой Шпаковским в начале 1728 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворскаго. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XLII – XLIII.
206. Календарь Черниговской губернии на 1886 г. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1885. – 278 с.
207. Календарь Черниговской губернии на 1891 г. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890. – 318 с.

208. Каталог библиотеки Стефана Яворского, составленный в августе 1721 г. – Элегия к библиотеке // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. V – XVIII.
209. Каталог книг, переданных в Нежинский монастырь через архимандрита Епифания Тихорского до октября 1721 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XXIV – XXXIX.
210. Копия указа Св. Правительствующаго Синода о передаче библиотеки Стефана Яворского в Харьковский Училищный монастырь. 6 октября 1731 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XLVI – XLIX.
211. Літопис Самовидця / [підготував кан. філ. наук І. Я. Дзиря]. – К.: Видавництво „Наукова думка”, 1971. – 207 с.
212. Материалы для географии и статистики России, собранный офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / [Сост. Домонтович М.]. – М. – СПб.: Типография Ф. Персона, 1865. – 686 с.
213. Неизданные проповеди Стефана Яворского // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1867. – Ч. I. – С. 239 – 279, 414 – 429, 814 – 837.
214. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [Упоряд. Т. Б. Ананьева; редкол.: П. С. Сохань (відп.ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко.]. – К.: Наукова думка, 1997. – 324 с.
215. Письмо Стефана Яворского к брату Павлу, протопопу Нежинскому, с просьбой прислать к нему Сильвестра Шумского. С.-Петербург, 3 апреля 1721 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. III – IV.
216. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830.
Т. 4. – 1830. – 1167 с.

217. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830.
Т. 22. – 1830. – 881 с.
218. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830.
Т. 24. – 1830. – 869 с.
219. Послание местоблюстителя патриаршего престола, Рязанского митрополита Стефана Яворского к преосвященному Алексею Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому // Чистович И. А. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. Материалы для истории первой половины XVIII. Приложения / И. А. Чистович. – СПб.: Типография дух. журнала „Странник”, 1861. – С. 1 – 4.
220. Послание Стефана Яворского, митрополита Рязанского и Муромского к преосвященным Алексею Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому, об учении иеромонаха Феофана Прокоповича // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российский при Московском университете. Смесь. – М.: Университетская типография, 1864. – Кн. 4. – С. 5 – 8.
221. Представление архиеп. Рафаила [Заборовскаго] Св. Синоду о передаче библиотеки Яворскаго в Киево-Могилянский коллегиум. Киев. 17 декабря 1731 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения / С. Маслов. – К., 1914. – С. L – LI.
222. Расписка иеродиакона Мартиниана Лобача в получении 9 книг, принадлежащих библиотеке Киево-Печерской Лавры. Нежин. 4 октября 1730 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XLV.
223. Расписка иеромонаха Гедеоны [Онишкевича] в получении 2 книг, принадлежащих Киево-Печерской Лавре. 29 декабря 1731 г. //

- Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. LI.
224. Расписка Стефана Шумсаго в том, что уезжая в Москву „для научения”, он взял из библиотеки Благовещенского монастыря 10 книг. 16 июля 1728 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. XLIV.
225. Терновский Ф. Письма митрополита Стефана Яворского / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – № 4. – С. 539 – 555.
226. Труды Черниговской губернской архивной комиссии / [под. ред. П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1902. – Вып. 4. – 223 с.
227. Указ Св. Синода от 6 мая 1861 г. за № 1774 // ЧЕИ. – 1861. – № 1. – С. 8.
228. Ходатайство архимандрита Германа [Батуровича] о возвращении денег и книг Яворского в Благовещенский монастырь. Сентябрь 1746 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. LVIII – LX.
229. Черновой набросок ходатайства архимандрита Митрофана [Горленка] о возвращении денег и книг Яворсаго в Благовещенский монастырь. 28 сентября 1757 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. / С. Маслов. – К., 1914. – С. LXI – LXII.

2. ЛІТЕРАТУРА

230. Акименко І. Господарська діяльність Чернігівського Свято-троїцького Іллінського монастиря (кінець XVII – XVIII ст.) / І. Акименко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 36 – 38.
231. Акименко І. Промислова діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (друга половина XVII – XVIII ст.) / І. Акименко // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 29 – 36.
232. Акименко І. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII – XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / І. Акименко. – Харків, 2004. – 17 с.
233. Акименко І. Сільськогосподарська діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (II половина XVII – XVIII ст.) / І. Акименко // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів, 2005. – Вип. 7. – С. 109 – 115.
234. Архимандрит Варфоломей настоятель Нежинского Благовещенского монастыря. Некролог // Прибавления к ЧЕИ. – 1873. – № 7. – С. 107 – 110.
235. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею: в 2 ч. / В. Аскоченский. – К.: Университетская типография, 1856. – Ч. I. – 370 с.
236. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 19. – С. 617 – 627; № 20. – С. 654 – 665; № 21. – С. 691 – 697; № 24. – С. 829 – 838; 1868. – № 3. – С. 72 – 84.
237. Бережков М. Н. Город Нежин в начале 19 в. по описанию московских путешественников / М. Н. Бережков. – Нежин, 1895. – 18 с.

238. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.
239. Василенко Н. П. Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв. / Н. П. Василенко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – Кн. 14. – Отд. I. – С. 54 – 57.
240. Васютинский Ф. Надгробная речь, сказанная перед опусканием в могилу тела епископа Иоанникия, в Благовещенской церкви Нежинского мужского монастыря / Ф. Васютинский // Прибавления к ЧЕИ. – 1880. – № 27. – С. 398 – 400.
241. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII – XVIII ст. / В. Вечерський // Архітектурна спадщина України / за ред. В. Тимофієнка. – К., 1994. – С. 102 – 113.
242. Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В Віроцький., А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – 232 с.
243. Власновський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. / І. Власновський. – К.: Либідь, 1998.
Т. 3. – 1998. – 345 с.
244. Гапоненко Д. Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – XIX ст.) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 44 – 49.
245. Гапоненко Д. Стефан Яворський і заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря / Д. Гапоненко // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – С. 115 – 122.
246. Гапоненко Д. Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 54 – 58.

247. Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир: культурно-просвітницька діяльність (XVIII – XIX ст.) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 38 – 43.
248. Гапоненко Д. Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря. Архімандрит В. Черняєв (1803 – 1823) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 25 – 28.
249. Гапоненко Д. Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.) / Д. Гапоненко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 51. – С. 32 – 38.
250. Голобуцький В. Економічна історія УРСР / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
251. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 132 с.
252. Дрозденко В. Настоятелі в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря (XVIII – XIX ст.) / В. Дрозденко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 39 – 43.
253. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.
254. Зозуля С., Морозов О. Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища Ніжина, або наскільки ще вистачить пам'яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану) // Ніжинська старовина. – Ніжин: Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2006. – Вип. 2 (5). – С. 35.
255. Иконников В. С. Опыт русской историографии: в 2 т. / В. С. Иконников. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1892.
- Т. 1. – Кн. 2. – 1892. – 1539 с.

256. Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / під ред. Ф. Лося, І. Гуржія. – К.: Наукова думка, 1967.
Т. 1. – 1967. – 567 с.
257. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография С. Кульженко, 1911. – 201 с.
258. Кулжинский Г. Розыск о Святителе Михаиле, почивающем нетленно в г. Нежине Черниговской губернии / Г. Кулжинский. – Чернигов, 1882 – 18 с.
259. Кулик В. Торгівля у Ніжині у ХІХ ст. / В. Кулик // Сіверянський літопис. – 2005. – № 5. – С. 40 – 44.
260. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні / С. Курач // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 51 – 56.
261. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783) / А. М. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губ. Типография, 1866. – Кн. 1. – С. 1 – 152.
262. Логвин Г. Архітектура Українського бароко / Г. Логвин // Українське бароко. Матеріали І конгресу Міжнародної асоціації українців. АН України. – К., 1993. – С. 227 – 234.
263. Мармиш І. Ніжинський Благовіщенський монастир: історія та культура (XVII – XVIII ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 152 – 155.
264. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. – К., 1914. – 66 с.
265. Мордвінцев В. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у ХVІІІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / В. Мордвінцев. – К, 2000. – 32 с.

266. Нежинский мужской монастырь // Прибавления ЧЕИ. – 1861. – № 6. – С. 317 – 332; 1861 – № 7. – С. 342 – 362.
267. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.
268. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 396 с.
269. Пекарский П. П. Наука и литература в России при Петре Великом: в 2 т. / П. П. Пекарский. – СПб.: Издание товарищества „Общественная польза”, 1862.
Т. I. – 1862. – 578 с.
270. Пекарский П. П. Вказана праця / П. П. Пекарский. – СПб.: Издание товарищества „Общественная польза”, 1862.
Т. II. – 1862. – 694 с.
271. Пивоваренко О. Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Пивоваренко. – К., 2007. – 15 с.
272. Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.) / О. Б. Прокоп'юк. – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.
273. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопр. соц.-экон и обществ.-полит. развития / А. И. Путро. – К.: Вища школа, 1988. – 140 с.
274. Русский биографический словарь / под ред. А. А. Половцова. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1897.
Ибак – Ключарев. – 1897. – 756 с.
275. Рязанские иерархи // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1859. – Ч. I. – С. 178 – 184, 351 – 393.

276. Самойленко Г. Нариси культури Ніжина / Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин: НДПІ, 1996. – Частина 3. – 224 с.
277. Самойленко Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст.: нариси культури / Г. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1998. – 100 с.
278. Самойленко С. Г. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат / С. Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 11. – С. 38 – 51.
279. Серапион (Маевский). Слово в день погребения преосвященного Иоанникия, бывшего епископа Кавказского, 24 апреля 1880 года / Серапион (Маевский) // Прибавления к ЧЕИ. – 1880. – № 27. – С. 386 – 390.
280. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви / Е. А. Болховитинов. – СПб.: Типография Ивана Глазунова, 1827. – 333 с.
281. Слово, сказанное игуменом Киевского Никольского монастыря, префектом академии, Стефаном Яворским, при погребении святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского, в переводе на современный русский язык // Прибавления к ЧЕИ. – 1908. – № 8 – 9. – С. 261 – 299.
282. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / В. С. Степанков // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 52 – 65.
283. Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – № 1. – С. 36 – 70; 1864 – № 3. – С. 283 – 284; 1864 – № 6. – С. 139 – 178.
284. Тихонравов Н. С. Московские вольнодумцы начала XVIII века и Стефан Яворский / Н. С. Тихонравов // Сочинения Н. С. Тихонравова:

в 3 т. – М.: Издание М. и С. Савашниковых, 1898. – С. 156 – 305.

Т. II. – 1898. – 375 с.

285. Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700 – 1786) / О. І. Травкіна. – Чернігів: ДКП РВВ, 2000. – 119 с.

285а. Ульяновский В. Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь / В. Ульяновский. – К.: Издательский дом „Музей Шереметьевых”, 2009. – 623 с.

286. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого: в 6 т. / Н. Г. Устрялов. – СПб.: Типография II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. канцелярии, 1859.

Т. 6. – 1859. – 628 с.

287. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 т. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов: Типография Губернского правления, 1873.

Т. 3. – 1873. – 445 с.

288. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К.: Видавничій дім „КМ Академія”, 2003. – 183 с.

289. Хойнацкий А. Ф. Слово при погребении настоятеля Нежинского Благовещенского монастыря архимандрита Варфоломея / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1873. – № 7. – С. 110 – 118.

290. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого „Назарет Богородичен” и его положение в настоящее время / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1882. – № 31. – С. 650 – 654; 1882. – № 33. – С. 730 – 741; 1882. – № 33. – С. 730 – 741; 1883. – № 2. – С. 67 – 82; 1883. – № 3. – С. 114 – 133; 1883. – № 10. – С. 551 – 561; 1883. – № 14. – С. 788 – 797; 1883. – № 16. – С. 868 – 879; 1883. – № 17. – С. 931 – 936; 1883. – № 18. – С. 978 – 985.

291. Хойнацкий А. Ф. Погребение Преосвященного Иоанникия в Нежине / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1880. – № 27. – С. 378 – 382.
292. Хойнацкий А. Ф. Речь, сказанная во время отпевания преосвященного Иоанникия пред со святыми упокой / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1880. – № 27. – С. 390 – 398.
293. Хойнацкий А. Ф. К некрологу епископа Иоанникия, скончавшегося в Нежине, дополнение / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1880. – № 27. – С. 401 – 404.
294. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – 102 с.
295. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины в XVII – XVIII ст. / М. Цапенко. – М.: Госстройиздат, 1957. – 237 с.
296. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М.: Издательство „Наука”. – 1967. – 336 с.
297. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Ист. Очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с прил. документов, относящихся к новейшей его истории / Сост. монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – 88 с.
298. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря / Чернов В. – М.: Типография А. Решетникова, 1815. – 85 с.
299. Чистович И. А. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. Материалы для истории первой половины XVIII / И. А. Чистович. – СПб.: Типография дух. журнала „Странник”, 1861. – 64 с.
300. Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. / М. Яременко. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 303 с.